1842
1843

9(47.925)
Д-46

9(47.925)
Ա-46

ՅԱԿՈԲ ԱՂԱՍԵԱՆ

9

ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼՍՈՅ

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Ադրիանապոլսոյ «ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ»
Հայրենակցական Միութեան
ի Բոլտիվ

1935

Տպ. «ՆՈՐ ՏԱՓ»
ԲՈՒԼՏԻՎ

ОДРИАНОПОЛ. БЛАГОТ. БРАТСТВО
„АРШАГУНЯЦЪ"
1922
ПЛЕВДИВЪ-Ф.
Арш
Ад
Հայրե
Առաքել

12012

2004

60302-սխ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ГОС. Библиотека
ՀԱՄ
Վ. ՄԱՄԱՏԻԿՅԱՆ ԱՆՎԱՆ

գ-3232-73

Ջ. Աղաբեկյան

Փետրվար 1935

Բ 6/31

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տասներեք տարիներ անցան ահա այն օրեն ի վեր ուր իրերայաջորդ պատերազմներու ու ահաւոր սխրանքի մը արհաւիրքին վերապրող Ադրիանապոլսոյ հայութիւնը, ընտիպուեցաւ անցած մ'ալ չիքի ծնունդավայր, դիրք, տուն ու տեղ, ու գրուեցաւ Պուլկարիոյ, Յունաստանի մինչեւ հեռաւոր Յորանեսի անկիւնները:

Օսարութեան դժնդակ պայմանները մեզի պարտադրեցին նոր հոգեբանութիւն մը: Բայց կասկածէ դուրս է որ, ադրիանապոլսեցի գաղթականը, ուր որ ալ գտնուի, հազարումէկ կապերով դեռ կապուած կը մնայ իր մանկութեան օրրանին, այն քաղաքին ուր ձգեցինք մեր պարարտ մեռելները, ու նաեւ մեր ճակտի քրտինքին արդար վաստակը եղող մեր ինչքերն ու սեպհականութիւնը, անարդարօրէն յափշտակուած քուրքին կողմէ:

Պարագան տարբեր է սակայն նոր սերունդին համար որ ծնաւ ու մեծցաւ օսարութեան մէջ: Անոնք այնքան քիչ գիտեն իրենց պապերու հայրենիքին վրայ որչափ որ մենք չափահասներս անոնց կը պատմենք այդ մասին, ու երբ օր մը նոր սերունդը անհետ քայքայեն տանելով հայրաբախտ հայրենիքին բերուած ջիչատակներու բանկագին ծրարը, նոր սերունդը պիտի մնայ խնկական խաւարի մէջ իր ակնարկին նկատմամբ:

Անհրաժեշտութիւն մը կայ, պարտաւորութիւն մը, մանաւանդ բերեռուն վրայ մեզմէ հեռացող ու հետզհետէ աղօտացող անցեալը բռնել, արձանագրել ու պահպանել անկորուստ հղեհոու մէջ, որպէս զի օր մը մեր զաւակները գանենք բղպատերով հայրենակից ըլլալ իրենց նախնեաց կեանքին, անոնց ապրած շաւղ կամ գէշ օրերուն:

Անկէ ծնունդ առաւ ահա այս գիրքը գրելու իմ նախաձեռնութիւնս:

Չեմ յաւակնիր Ադրիանապոլսոյ գաղութին ընդարձակ, բազմակողմանի պատմութիւնը տալ: Այսպիսի գործ մը շատ դժուար կ'ըլլայ ինծի համար, գո՛ւրկ անհրաժեշտ պրպտումներն ու ձշտումներն ընելու կարելիութենէն, որ ան պիտի էր հրդեհներու, պատերազմ-

[illegible], առանց Ամերիկան կը կոչնի
ի հիմնադրին անունին:

ներու եւ հաշածանիվներու առերեսը շատ բան փնացուցած են մեր բաղաքի անցեալ կեանքի հետքերեն: Հարկադրաբար գոհացայ ուրեմն նպաստելի այն տեսակներուն որ ձեռքս կ'անցնին, կամ հայրենակիցներուս եւ բարեկամներուս կողմէ սիրայօժար տրամադրուեցան ինծի:

Այս ուղղութեամբ ինծի ամենամեծ օժանդակութիւնը բերաւ, հակառակ իր շատ յառաջացած տարիքին ոսկերիչ տիար Յակոբ Զաքրեան, ճանչցուած հայրենակիցներու շրջանակին մէջ իր գուարթ տաղանդով, իր սրամիտ ոտանաւորներով որ գիւղ մեր Աղիապաղը դարձուցած էին, Աղիապաղի մը որ հայատառ բրերեով պիտի գրէր: Այս պատուական աղբիանապոլեցին, որ Ի'ապրի իր սիրական բաղաքին կարօտովը տչնորուն, խանդավառուած ամէնօր պատմութիւնը տպուած տեսնելու գաղափարին, ամէնքէ առաջ գործի անցաւ ու իր զարմանալիօրէն շատ ու առողջ յիշողութեան ընծաբերին առատօրէն տուաւ, ինչ որ ազգային-հասարակական գործերով մօտէն հետաքրքրուող սրտցաւ հայ մը ապրած, տեսած, լսած ու միտք պահած կրնար ըլլալ իր հերիար ու ուշիմ կեանքի ընթացքին, որուն մէկ բաղադրիչը եղան իր հապճեպ գրիչ հօբերը, իր դիպքերու, դէմքերու, ամէնքսոնցներու եւ առանձնութեանց վերյիշումներով, որոնցմէ օգտուեցայ հնարաւորութեան չափով:

Նոյնպէս իմ այս աշխատասիրութիւնս իր օժանդակութեան գնահատելի բաժինը բերաւ Տիար Ներսէս Գասապեան, որ ոչ աղբիանապոլեցի, բայց գրասէր ու միշտ հետաքրքրասիրական հարցերու, Աղբիանապոլսոյ գաղութին հին շրջանին վերաբերեալ իր տուած տեղեկութիւններով ու մատնացոյց բրած աղբիւրներով:

Շնորհակալութեան պարտք մ'ունիմ նաեւ վերջապէս հանգուցեալ Թիւրքի եւ այլուր բնակող իմ մեկ առեղի բաղաքացիներուս, որ գրաւոր կերպով ու սիրայօժար ինծի տուին իրենցմէ ուզուած տեղեկութիւնները ու այսպիսով մեծապէս դիւրացուցին իմ այս գործը:

Տխուր աշխատասիրի մ'եղաւ ցաւոց յիշատակներու մոխիրներով շաղախուած այս գիրքը գալի գրողին համար: Բայց թէ գիրուցան եղած իմ հայրենակիցներուս համար անդադար հոգեկան կապ նոր ազգակ մը, ու նորոգեր սրտերու մէջ բանկացին յիշատակը մեր բոլոր այն սիրելիներուն որ մահերու ամենեն անարդարովը բաժնուեցան մեզմէ:

ՔԱՂԱՔԸ

Ներկայ Ադրիանապոլսոյ դիրքին վրայ հին աեն Թրակիացի ժողովուրդի մը, Պէսերու մայրաքաղաքը կանգնած էր, Իւսկիւտամա անունով: Ադրիան, զայն վերաչինելով, իր անունը տուաւ անոր զոր մինչեւ հիմա պահած է:

Իր դիրքին բերումով Ադրիանապոլիս բազմաթիւ եւ կարեւոր դէպքերու թատերավայր եղած է: Զայն չրջապատող դաշտերը մեծ ճակատամարտներ տեսած են: Այսպէս՝ 323 թուին Կոստանդիանոսի յաղթանակը Լիկինիոսի վրայ: 378-ին Վալէնս կայսեր պատերազմիւնը Կոթացիներէն. 551-ին Սլաւոնները յաղթանակը Կ. Պոլսոյ կայսեր վրայ. 586-ին, պաշարում քաղաքին Աւարներու կողմէ: 922-ին անոր գրաւումը Պուլկարներու կողմէ: 1189-ին գերման խաչակիրներու մուտքն ի քաղաք. 1190-ին դաշնադիր մը կը կնքուի Յերէկերիք Պարպարոսի եւ Յունաց կայսեր միջեւ: 1360-ին գրաւում Ադրիանապոլսոյ Միւրէյման Ա. ի կողմէ (1), որ Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքը կ'ըլլայ մինչեւ Կ. Պոլսոյ գրաւումը. 1420-ին Մուսթաֆա կը յաղթուի Մուրատ Բ.էն, քաղաքին մօտ մղուած ճակատա-

---

1) Թուրք պատմագրութիւնը չի ճշդած որոշակի թէ Ադրիանապոլիս ո՛ր Սուլթանին կողմէ գրաւուած է: Շատ պատմագիրներ, ընդ որս եւ Համմէր, ո՛չ թէ Միւրէյման Ա. ին այլ Մուրատ Ա. ին կը վերագրեն այդ գործը: Յայտնի չէ անգամ անունը այն յոյն զօրավարին որ առանց դիմադրութեան քաղաքը յանձնած է Թուրքերուն, ասոնք Ատրիան կը կոչեն զայն, շփոթելով քաղաքի հիմնադրին անունին:

մարտի մը մէջ, 1511-ին խաղաղութեան դաշինք՝ Պայազիտ Բ. ի և Սելիմի միջև։ 1829-ին Ռուսերու կողմէ գրաւումը քաղաքին, ուր նոյն տարւոյ Սեպտ. 14-ին դաշինք կը տորթագրուի, Յարին և Սուլթան Մահմուտի միջև։ Այս դաշնագրով Թուրքիա կը ճանչնար Յունաստանի անկախութիւնը։

1854 Յունիսին, Ղրիմի պատերազմին առեն, Ադրիանապոլիս կը գրաւուի քանի մ՚օրով զօրավար Պօսքէի հրամանատարութեան տակ գտնուող ֆրանսական բանակին կողմէ։

20 Յունուար, 1878-ին, զօրավար Կուրքօ կը մտնէ Ադրիանապոլիս, մինչ զօրավար Սքօպէլօֆ Սիւլէյման փաշային բանակը կը կարէր քաղաքէն և լայն նահանջի կը սոխէր զայն։

Ադրիանապոլիս չինուած է Թունճա և Արտա գետերու միացման կէտին և Մարիցա գետին վրայ, մեծ դաշտի մը հիւսիւսակողմը, շրջապատուած բլուրներով։ Ունի 40 մզկիթներ որոնց մէջ Սելիմ Բ. ի մզկիթը ամբողջ Թուրքիոյ յիշատակարաններուն ամենէն գեղեցիկներէն մին է, պորփիւրէ սիւներով բոնուած գմբէթով մը որ 20 օտք աւելի բարձր է Այա Սոֆիայի գմբէթէն. «Ալի Փաշա» գոց չուկան Պոլսոյ Պէզէսթէնին հաւասարող գեղեցիկ շինութիւն մըն է։

Քաղաքին աւերումէն առաջ քրիստոնեաները ունէին 30 աղօթատեղիներ։ Կային նաև 22 բաղնիքներ, 52 պրիւներ, 16 ջրամբարներ, որոնց չուր կը մատակարէր Միւլէմանիէի ջրմուղը։

Ադրիանապոլիս բերքառատ քաղաք մըն է։ Առեւտուր ունեցած է ծաղկեալ վաճառականութիւն մը, ունեցած է նաև ճարտարարուեստ մը զլխաւորաբար մետաքսի և կաշիի վրայ։

Իր բնակչութիւնը փոփոխական եղած է 80-էն մինչև 100 հազար, բաղկացած Թուրքերէ, Յոյներէ, Հայերէ, Պուլկարներէ, և Եւրոպացիներէ։

ԳՒՂՈՒԹԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Պատմութենէն գիտենք թէ 620 թուականին Բիւզանդիոնի Հերակլէս կայսեր օրով Ադրիանապոլիս եկած բնակութիւն հաստատած է հայ գաղթականութիւն մը որ Պարսիկներու հալածանքէն փախելով Լևոն Ա. կայսեր օրով (457-474) Թիլիպէ ապաստան գտած հայ երկու ազնուատոհմ գերդաստաններէն կը սերէր։

Գիտենք նոյնպէս (1) թէ 10-րդ դարուն Թրակիոյ մէջ կապրէին 12,000 հայեր, մեծ մասով Պաւղիկեաններ, որոնք նախապէս բնակիչները կարնոյ, Մալաթիոյ, Մարաչի և Եփրատի ափերուն, պաւղիկեան աղանդը հալածող կայսերու և իւ մասնաւորի Թէոտորա կայսրուհիին կողմէ քանի մը դարերու ընթացքին, հեռացեալ, տեղահանուած ու բերուած էին Թրակիոյ սահմանամերձ քաղաքներուն մէջ, ծառայեցուելով մեւնոյն ժամանակ որպէս պատուար հիւսիսէն եկող թշնամի արշաւանքներու դէմ, Հայերը ճանչցուած ըլլալով Յոյներէն որպէս քաջամարտիկ տարր մը։

Թողլով պատմագիրներուն հետեւիլ դարերու մշուշին մէջէն հին Թրակիոյ այս Հայ բնակիչներու հետքերուն և երեւան բերել թէ այդ Հայերէն կայի՞ն քաղաքին մէջ երբ Սիւլէյման Ա. 1360 ին զայն գրաւեց Յոյներէն, կ՚անցնիմ նոյն պատգոյն ու աւելի լուսաւոր ժամանակաշրջանի մը։

Ադրիանապոլսոյ ծերերը կ՚ըսէին թէ գաղութին

---

1) Տե՛ս Յարութիւն Պօղոսեանի ուսումնասիրութիւնը «Պատմական կապեր հայերու եւ Պուլկարներու միջեւ» Բոլոլվէօվնա Պրղկարիա հաւաքածոյին մէջ, էջ 382-386։

առաջին նախակարապետները եղած են Սուլթան Սէլիմ մզկիթին չինուելեան առթիւ (1560) քաղաք եկած հայ վարպետները։ Ըստ Աստուր Մակարեանի, որ իր «Ցուցափիր Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ Հայերուս» գործին մէջ, արձագանգ կ'ըլլայ այս աւանդութեան, 250 հոգի են եղեր այս վարպետները, բերուած, իրենց ընտանիքներով միասին, Երզընկայէն, Պըրսը (?) գալիայի խնդրանքին վրայ, և թէ չինուելեան աւարտումէն վերջ անոնք մնայուն բնակութիւն հաստատեր են Սդրիանապոլսոյ մէջ։

Սուլթան Սէլիմ Ա. մզկիթը կառուցանող ճարտարապետը ոչ թէ Ինբըր գալֆան, այլ նշանաւոր Սինանն է, Գօճա Գալֆան։ Թէ՛ ծագումով հայ ու կիսարացի այս ճարտարապետը, Անատոլուէն բերուած հայ վարպետներ գործածած ըլլայ իր գործին մէջ չատ ճշմարտանման է. բայց բնաւ հաւանական չէ որ նոյն արհեստն ուսնցող այս վարպետները բոլորն ալ, վերջէն, մնացած ըլլան Սդրիանապոլսոյ մէջ, որովհետև իրարու մրցակից այդչափ անկախ արհեստաւորներ չպիտի կրնային ապրուիլ հոն։ Շատ աւելի հաւանական է որ, անոնց մեծ մասը, իրենց մեծ վարպետին հետ ուրիշ քաղաքներ գացած են ծառայելու համար չինուելեանը մէջ այն բազմաթիւ մզկիթներուն և յիշատակարաններուն զոր այս երկայնակեաց. հանճարեղ ու բազմաբեղուն վարպետը պիտի կառուցաներ դէռ Օսմանեան կայսրութեան ամէն կողմը (1)։

Հայերը Սդրիանապոլիս եկած ու զազութ կազմած են աւելի վերջ, 17-րդ դարուն առաջին տասնամեակին (1603-1610) ու այս եղած է այլապէս սխուր դէպքերու բերումով որ պատմութեան մէջ ճանցուած է Ջալալիներու ապստամբութիւն անուանով։ Անատոլուն աւերող այս ապստամբութիւնը, զոր Գրիգոր Դարանաղցի մանրամասնօրէն կը պատմէ

1) Ըստ հայ տուներու մէջ պատմուող աւանդութեան մը Գօճա Սինան վախնալով թագաւորին ցասումին անոր հասար որ մզկիթին շինած էր ո՛չ թէ հազար այլ միայն 999 պատուհաններ գիշեր մը փայտէ թեներ շինելով խոյս տուած է Բաղդադի իր Պուրկուն ինկեր է Միհրապի կամուրջին ոչ հեռու տեղ մը որ Էղի Պուրկազ կը կոչուներ։

իր ժամանակագրութեան մէջ (1) և որ հայ ժողովուրդին պատճառած է լայնածաւալ ու աղետալի տեղափոխութիւններ, որոչ չափով մը յիշեցնող՝ վերջին ընդհանուր տեղահանութեան սարսռացուցիչ դրուագները, պայթած է 1598-ին Սուլթան Մուրատի որդի Սուլթան Մէհմէտի ապիկար, անհոգ իշխանութեան օրով։ Ջալալի կոչուածները ցեղապետներ կամ զաւառապետներ էին որ իրենց չուրջ աւազակներ համախմբած կը կողոպտէին քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդը։ Ապստամբութիւնը, որուն սփռած չարիքները 1603 թուականին կը մխանայ նաև մեծ սովի մը պատուհասը, կը տեւէ մինչև 1603 թուականը, ուր ի լրումն ամենայն չարեաց, կը պայթի Թուրք և պարսիկ պատերազմը, սխրօրէն ծանօթ մեզի Շահաբասի արշաւանքով դէպի արարատեան նահանգը, ու աւելի ևս անոր հսկայական նահանջովը որուն ընթացքին բոնի ու վայրագօրէն իր հետ կ'առնէ կը քշէ Երևանի և չրջակայքի ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը։

Ջալալիները, որ կողոպուտի յոյսով, պահ մը միացած էին թուրք բանակին ընդդէմ Պարսիկներուս ռազմաճակատէն դառնալով ձեռնածայն, իրենց ամբողջ կատաղութիւնը կը թափեն դարձեալ հայ ժողովուրդին վրայ, Էրզրումի, Երզնկայի, Բէյմախի, Բաբերդի չրջաններուն մէջ։

Հայերը, ալ անկարող հանդուրժելու սարիներէ ի վեր չարունակուող այս բռնութեանց, ու միւս կողմէն սեռնելով սուլթանական նահանգներուն ամայացումը իրենց ազգակիցներէն, որոնց հետ, բնական է, կապուած էին նաև վաճառականական կապերով, ճարպետաո, 1605, զարնանաբացին հետ, կը բռնեն զաղթի ճամբան, երազուած ապահովութիւնը փնտռելով Պոլսոյ և Ռումէլիի չրջաններուս մէջ. ասոնցմէ մաս մը, մօտ երկու հարիւր անուոր կսւ դայ հաստատուիլ Սդրիանապոլսոյ մէջ։

Քիչ առենուան մէջ այս նորեկ հայերը նիւթապէս բարեկեցիկ դիրք մը կը գրաւեն. եկեղեցի մը կը կանգնեն,

1) Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետին Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ. հրատարակեց Մկրտոս վարդապետ Նշանեան. Տպագրութիւն Ս. Ցակոբայ վանքի. Երուսաղէմ։

բազմաթիւ քահանաներ կը պահեն։ Այդ թուականներուն է որ քաղաքին կ'անցնի Լեհացի Սիմէոն Դպիր որ իր ուղեգրութեան մէջ հայ գաղութի մասին կ'արձանագրէ. «և կայր քաղքին մէջ քարէ եկեղեցի հայոց, վեց քահանայ երկու հաբեղայ մին եպիսկոպոս և երկու երեք հարիւր տուն հայի, բայց տեղացիք յոյժ սակաւ։ կացաք անդ հինգ չաբաթ և քաղքին բոլորն սաֆի պաղ ու պալչա, կէս աւուր ճանապարհ, այլ և պէնաէր, չէն (1)»։

Իսկ քաղաքին համար կ'ըսէ, — «Պէզիրկեանի չահախթան, ամենեցուն զովելի, որ էր թախտ մեծաշամբաւ քաղաք, յոյժ բարելի և մրգառատ, լիութիւն և առատութիւն ամենայն իրաց և երեք մեծ գետ երթայր չուրջ զքաղաքաւ՝ ուրախացնելով զմարդիկ. . .»։

Եկեսր հայերը, բարիքներով լի իրենց այս նոր հայրենիքին մէջ կը թեւակոխեն բարօրութեան և բարգաւաճութեան շրջանի մը։ Աւա՛ղ որ այս շրջանը երկար չի պիտի տեւէր։

Անոնց Աղրիանապոլիս հաստատուելէն հազիւ 25 տարի վերջ, 1635-ին, Սեպտեմբերի օրով մը, մուհնեաիկը կը ծանուցանէ Սուլթան Մուրատ Դ.-ին, այս թուրք նահապետին մեկ դաժան հրովարտակը, • — բոլոր այն հայերը որ Անատոլուէն գալով քաղաքին մէջ հաստատուած էին, 20 օր պայմանաժամով պէտք է որ վերադառնային իրենց ծնընդավայրերը, և թէ անոստոզներ պայմանաժամին լրանալէն վերջ, բռնի ուժով պիտի աքսորուէին դէպ ի իրենց տեղերը։

Թէ ի՛նչ պարագաներու տակ Սուլթան Մուրատ արձակած էր այս բարբարոս հրամանը, որ կը վերաբերէր նա՛ եւ Պոլսոյ և Ռոտոսթոյի հայերուն պատմենք այդ, օգտուելով բառացիօրէն Դարանաղցիին ժամանակագրութիւնը խտացնող Մեսրոպ վրդ. Նշանեանի գեղեցիկ յառաջաբանէն։

1635 Ապրիլին Սուլթան Մուրատ Դ. մեծ բանակի մը գլուխը անցած մայրաքաղաքէն ճամբայ կ'ելլէ պարսից

1) Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն (1608-1616). Հրատ. Հ. Ներսես Ակինեան. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1932, էջ 684-635

դէմ պատերազմելու։ Երբ կը հասնի Սերաստիա, զաւառին ժողովուրդը իրեն կը դիմէ ու կը գանգատի թէ երկիրը աւերակ դարձած է, դատարկուած ըլլալով բնակիչներէն և թէ՝ բացականերու տուրքերը մնացողներէն կը պահանջուին, որով իրենք մատնուած են անտանելի նեղութիւններու և կը խնդրեն որ կամ գաղթողները վերադարձնէ և կամ իրենց ալ արտօնէ երկրէն դուրս ելլելու.

Ինքնակալը Սերաստիայէն սաստիկ հրաման կ'արձակէ կ. Պոլիս մեծ վէզիրի տեղակալ Պայրամ Փաշային որ մայրաքաղաքէն ու չրջաններէը հաստատուած գաղթականները, ինչ ազգի ալ պատկանին, անմիջապէս վերադարձնէ իրենց հայրենիքները։

Տէրութեան պաշտօնեաները կ'սկսին գործադրել թագաւորին հրամանը։ Եւ ահա քանըհինգ տարի առաջ այսինքն 1610-ին Սուլթան Ահմէտի և Գուլյուճը Մուրատ Փաշա վէզիրի օրով պարզուած տեսարանները նորէն կը կրկնուին (1)։ Կ. Պոլսոյ հայ գաղթականներէն մաս մը այլ և այլ հնարքներով կը յաջողի դարձեալ տեղէն չի շարժիլ, մաս մը կը ցրուի Նիկոմիդիոյ, Եալովայի և Նիկիոյ գիւղերը և մնացեալները կը պարտաւորուին վերադառնալ հայրենիք։

Ռոտոսթոյի հայերը, չնորհիւ թեմին առաջնորդ Դարանաղցիի ջանքերուն կը յաջողին պայմանաժամը երկարաձգել առ մինչեւ Դասրմ, որպէս զի կարենային իրենց

1) Այդ թուականին Գուլյուճու Մուրատ սպարապետը, վասնզուտոր բանակի մը գլուխը անցած Պոլսեն մինչեւ Անատոլու ամբոխած էր բոլոր Զալալիները եւ ուրիշ կարգի աւազակներ գանոնք յեզնելով նախապէս փորուած մեծ հորերու մէջ - ասկէ իր անունը «Գուլյուճը» — 1609-ին, յաղթականօրէն Պոլիս կը վերադառնայ, եւ ուզելով չեզոքցնել ամբաստանած գաւառները, հրամայեց կ'ըլլայ գաղթական հայերուն վերադարձուլու իրենց տեղերը։ Առնցմէ մեծ մասը, կաշառքի ուժով կը յաջողի հետացնել տեղահանութեան վտանգը։ Միայն 7000 հոգի, բանակ կազմած, ճամբայ կ'ելլեն դէպի Անատոլու, իր գլուխ ունենալով խաչարի ու երիտասարդ Գրիգոր Դարանաղցի վրդ-ը։ Ամսորի այս առաջին հրամանը չի դպած Ս. Պոլսոյ հայերուն։

հուշիկքի աշխատանքները և այգեկութքը վերջացնել։ Ձմեռը վրայ կը հասնի, հրամանը կը թուլնայ, ռոտոսթոցինները կը մնան տելերնին։ Սակայն հրամանին խոտութենէն չեն կըրնար ձողպրիլ Ադրիանապոլսոյ հայ գաղթականները։ Տեղւոյն պոսթանճի պաչին դաժան ու անողորմ բռնութեամբ զանոնք ամէնքը իրենց կահկարասիներով սայլերու վրայ բեռցուցած քաղաքէն դուրս կը վարէ։ Անոնց մէջ էին նաև կոյրեր, անկարներ, ու քառասուն տարեկանէն վեր երիտասարդները, որոնք ըստ հրովարտակի պէտք էր որ խնայուէին, կը մնան միայն չորս անուր ընիկներ ու եկեղեցին երկու քահանաները։

Բայց թողունք որ այս ախուր դէպքերուն նկարագրութիւնը ընէ ժամանակակից մեկ պատմիչը, Գրիգոր Դարանաղցի։

«Որ եղև այսպէս աղէտաչարժ նեղութիւն և անձկութիւն մեծ յոյժ ի վերա նոցա, որ ի սեպտեմբերի ամսոյն սկիզբն լինելոյ, որ անդ կու լինի մեծ ոմն աղայ, որ պոսթանճիպաչի ասեն, այր անօրէն և անողորմ խստասիրտ և գազանաբարոյ, ըստ այնմ՝ մատնեցեր զմեզ ի ձեռս թշնամեաց անօրինաց խստաց, և ի ձեռն անօրինի չարի քան քան զամենայն երկիր մատնեցեր զմեզ։ Նոյնպէս և այլ յաւել այս արեանարբուխս գալով հրովարտակ ի թագաւորէն որոյպէս Պայազիտ փաշայի եկեալ յերին անդամ, զի ընտրութեամբ արասցէ զարտաքսել ի քաղաքէն՝ զքառասուն ամաց հետէն զծնեալն և զանեալն, զորբոցն և զայրեացն, զոկայացեալ ձերոյն և զանէրունչացն, զկուրացն խնամ տանել և թողուլ ի կամաքն։ Նա՛ բնաւ մարիկ չեզիր հրովարտակի թագաւորին հրամանացն, այլ յանկարծումն ժամու մին աւուր մուռնեաիւ ձայնեացուց ամենայն քաղաքին թէ՝ հրաման թագաւորէն երեկ առ իս, որ յօտար երկրէն եկծուք՝ թէ նոր և թէ հին ժամանակաց եկացուք և թէ աստ ծնեալք և անեալք և որբք և այրիք ոչ զոք չեմ թողուր աստ, այսպէս գիտացէք. չլսողաց և դիմադարձից մեծ պատիժ կառնեմք որ դիտենայք։ Եւ աստից քսան օր

ձեզ պայման լիցի վասն պատրաստութիւն առնելոյ առից և տրից եւ վաճառաց։ Մինչ չարժեցան զայս ինչ և զայն, առնել եւ ոմանք յըստամբօլապէս համարեցան եւ այլ ներման ժամանակի կու մնային, նա՛ պօստանճիպաչին չարժեալ ի բարկութիւն զլուեաց իւր քսան աւուր պայմանին, որ քսան օր եղեր էր՝ զամէն գեղօրէիցն կառքն եւ սայլիքն հաւաքելով, բերելով ի դրունան կանգնելով եւ պօստանճիք մատնելով, զայր եւ զկին եւ զաղայ ի ձեռն բռնելով ի դուրս հանելով ի տանէն իւրեանց։ Եւ իւրեանք բարձեալ սակաւ ինչ յանկողնոյ եւ սապատաց եւ յարկաց՝ տանելով գնել ի սայլսն, որչափ տանէր սայլիքն՝ մի կամ երկու, և զայլն ամենայն մնացեալքն ի ներս թողլով եւ զդուռն փակելով կնքելով, մինչ զի ոմանց հաւերքն ի ներս մնացին։ Եւ երկու երէց հրամայեց արգիլել վասն եկեղեցւոն և վասն չորս տնուր հայոցն որ բնականք էին, և յետոյ վասն . . . » (մեկ տող աներեւնելի Դարանաղցիի ձեռագրին մէջ)։

Այսպէս տարաղնուած Ադրիանապոլսոյ հայ գաղութը երբ և ի նչպէս յետագային դարձեալ կը կազմուի։ Այս հարցումին միայն ենթադրութիւններով կրնանք պատասխանել, քանի որ գաղութը, մինչեւ 1673 թուականը կեանքի նշաններ ցոյց չի տար, կամ գոնէ մենք տարի փաստերը չունինք։ Շատ հաւանական է որ 1640 ին երբ տարտափազդու սուլթան Մուրատ կը մեռնի ու իր տեղը կ'անցնի կնամարդի Իպրահիմ, աքսորուած հայերը, օգտուելով երկրին մէջ ծայր տուած ընդհանուր թուլութենէն, խմբովին կամ մաս առ մաս, վերադարձած ըլլան իրենց տեղը։ Թերեւս ուրիշ տեղերէ եկող նոր գաղթականութիւն մը հետզհետէ լեցուած է քաղաքին մէջ ու կազմած նոր գաղութ մը, բաւական բազմամարդ։ Այնպէս որ 1673-ին երբ Մարտիրոս Ղրիմեցի պատասաց վարդապետը, քաղաքէն կ'անցնի գոն կը գտնէ ժողովուրդ մը որ ունէր իր եկեղեցին, և իր քահանաները, ընդ որս էարիրնեցի Յակոբ երէցը, ա՛յն զոր անխնայ խծբծանքի առարկայ կը դարձնէ իր մեկ տաղին մէջ «Հպարտութեամբ ուռուցեալ, վայ-

բեն ամէն, ամբաստանեն» որակելով զայն, ու նկարագրելով որպէս իր պաշտօնակիցները անիրաւող անարժան կղերական մը:

Այս թուականներուն Ադրիանապոլսոյ առաջնորդին անունն ալ ծանօթ է մեզի, Երզնկացի Յովհաննէս Պարոն Տէր (1), մեծ զերեզմաններուն եպիսկոպոսներու յաւուրկ բաժնին մէջ գտնուող իր սալաքարէն որ հետեւեալ գիրը ունէր.

Մին Միաւորեալ ի հող տապանի
Որ էր տեղւոյ Երզնկացի
Ու յաջորդեալ յայսմ գահի
Առաջնորդութիւն .Լ. տարի
Ադրիանու կոչեալ Պոլսոյ
Ու Յովհաննու Պարոն Տէրի
Ամենեցուն էր պիտանի
Փոխեցաւ ի թուականի

Ռ. Ո. Ց. Գ. — Ռ. Հ. Լ. Ռ. (1683)

Դնկ. ամսոյ 10 ին

Յիշեցէք Հայմերիս

Այս առաջնորդին օրովը, այսինքն 1670 ական թուականներուն էր որ Սուլթան Մէհմէտ Դ. ի կողմէ դրաւուած բոլոռնիական Գամէնից քաղաքին հայ եկեղեցիները, հարկադրուած թողլու իրենց հայրենիքը հալածանքներու պատճառաւ, Ադրիանապոլիսը կ'ընտրուին իբր իրենց նոր բնակավայր: «Իսկ ամանք երեւելիք ի հայոց՝ խորհրդեամբ ի մէջի իւրեանց չոքան ընդ բանակին յԱնդրիանապօլիս», մինչ մնացեալ ժողովուրդը արքունի հրամանով կ'աքսորուի ու ծովերու վրայ թափառելէ վերջ կու գայ հուսկ ուրեմն հաստատուիլ ի Թելիպէ, հիմնելով այստեղի հայ գաղութը: Այս ոդիսականին պատմութիւնը, գրի առնուած Ս. Պօղոսյ առաջնորդ Մեսրոպ եպի. կողմէ, ձեռագիրը պահուած կը մնայ Թելիպէի եկեղեցիին գանձարանին մէջ ու կը կրէ «Վիպասա-

1) Ասիկա արդեօք Պէկիրաւուրի բռնակերեն, կիրակոս երկրի որդի ու Կարապետ Քոր Վարդապետի ձեռնասունը եղեր են՞յն Երզնկացի Յովհաննէս Եպս.ն է, որու վասին ո՛չ ալ իմաս փաղաքշական յիշատակութիւն մը կայ Դարանաղիի Ժամանակագրութեան մէջ:

նութիւն Առաքելոց Ս. Դէորգ եկեղեցւոյ Փ. Պոլսոյ» վերնագիրը:

Կը հասնինք 18-րդ դարուն, որու ընթացքին Ադրիանապոլսոյ դաղութը մեծապէս կ'ոտնատրանայ, Անատոլուէն եկող դաղթականներու նոր հոսանքով:

Այս չրջանին, օսմ. կայսրութեան եւրոպական մասը ըլլալով նոյնքան ընդարձակ ու հարուստ որքան ասիականը, Ադրիանապոլսոյ քաղաքը դեռ չէր դադրած վաճառականական մեծ ու կարեւոր կեդրոն մ'ըլլալէ, ու այս՝ չնորհիւ դլխաւորաբար իր մէջէն անցնող երեք գետուղիներուն, որոնք զայն կը կապէին մէկ կողմէն հիւսիսի բերքառատ դաւառներուն, իսկ հարաւէն Էնոզի նաւահանդիստին մինչ-ցաւ, Միջերկրականի աւազանին: Բայ ասոր սուլթաններ, բնակելով հանդերձ Սթամպօլի մէջ, չէին խղած իրենց կապը կայսրութեան նախկին մայրաքաղաքին հետ, որ հիմա դինուորական առաջնակարդ կեդրոն մըն էր, Անոնք յաճախ կուդային հոն ձմեռելու կամ որսորդութեան: Վէդիրը չատ անդամ սուլթանին կ'ընկերանար ու այս ժամանակամիջոցին արքունական ամբողջ հոսուդեր էսիրնէ կը փոխադրուէր, Արքունիքի հետ բոլոր կապ ու զործ ունեցողները, հայթայթիչներ, պաշտօնատարներ, դատ վարողներ, պաշտօն հետապնդողներ կայսրութեան ամէն կողմէն էսիրնէ կը թափէին:

Այսպիսիներու մէջ, ըսեմ մէջտեղակալ, հայ պատրիարքներ ու կղերականներ ալ կը դտնուէին, օրինակի համար, սա էնթրիկեան Բերիացի Թովմա վարդապետը, որ եպարքոս Բէօփրիւլիւ Մէհմէտ Փաշային հետէն Ադրիանապոլիս եկած ու հոն սակարկութեամբ գնած էր զինք Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի մեծաքայ պատրիարքութեանց կոչող փերմանը: Յիշենք նաեւ Եղիազար և Աւետիք պատրիարքները որ եկած են հոն աւելի կամ պակաս պղտոր գործեր հետապընդելու համար:

Վերոյիշեալ հայ նոր դաղթականութիւնը կուդար դլխաւորաբար Թոքատէն, Սկնէն, Բինկեանէն, Մանճիուռնէն, Արաբկիրէն: Սակայ որոշակի կերպար ազդային առաջնորդարանին մէջ հրաչքով անեղծ մնացած տոմարէ մը որ պաշտօնական արձանագրութեանց ծառայած է 1755-էն մինչեւ 1795 թուականը, և ուր Ս. Թորոս եկեղեցիին վերաչինութեան առթիւ կատարուած հանդանակութեան մը մա-

բամասն ցանկերը կային քաքաքին հայ բնակիչները թուով իրենց անուններով, արհեստով և իրենց ծննդավայրով։ (1)

Ամբողջացնելու համար Ադրիանապոլսոյ գաղութին կազմութեան վրայ մեր նետած այս հակիրճ ակնարկը, յիշենք նաև Պեսարապիոյ Սուչօվօ քաղաքէն 18-րդ դարուն վերջերը մեր քաղաքը եկած հայերը, որոնց մէջ կը փայլի Պաղչիվան օղլու կարապետ ամիրային արտակարգ դէմքը, որպէս հիմնադիր Գարաիզպանեան մեծ վերդաստանին, և որուն մասին մենք զատէն պիտի խօսինք։

---

1) Ադրիանապոլսոյ հայերու անցեալին համար այս այլիման բանկագիրվաւերագիրը, որ դեռ մինչեւ 1922 թուականը կը մնար Առաջնորդարի դիւանին մէջ, ժամանակաբար անհետացաւ նոյն տարուոյ խուճապային փախուստի խառնաշփոթութեանց ընթացքին։ Ես կը յիշեմ 19 հայ սարափեներու անուններ համրած ըղյալ հոն, մեծ մասը ակնցի եւ բոֆացի։

ՊԵՏ ԿՈՄ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՍՌ

ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԹԻՒԸ

Ոչինչ այնքան անվստահելի՝ որքան թուրք վիճակագրութեանց թիւերը։ Հին Թուրքիան մարդահամար չէր կատարէր, թերևս աւելորդ գործ մը նկատելով համաճարակներու, սովահանութեանց ու կոտորածներու ենթակայ մահկանացուներուն թիւը ճշդիւ համրելը։ Ցմոռնանք նաև որ Թուրքը սովորութիւն ունէր իր քաղաքական նկատումներուն յարմարցնելու քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանը թիւը, զայն բարձրացնելով կամ իջեցնելով ըստ կամս։

Ա. Պոլսոյ բնակչութեանց մասին թուրք առաջնորդներու վրայ հիմնուած և օտարներու կողմէ արուած զանազան վիճակագրութիւնները բաղդատել՝ պարզապէս զուարճալի խաղ մըն է։

Այսպէս ըստ ֆրանսական «Գուրիէ տը լ'Օրիան» թերթին, 1878 թուականին Ա. Պոլսոյ հայերուն թիւն էր 5200 այր մարդ, այսինքն մօտ 11,000 հոգի։ Նոյն թուականներուն ռուս դեղապետ Էնօհոլմ հայոց թիւը կը հաշուէ 706 տուն, այսինքն մօտ 3500 չուննչ։ Աւելի վերջ ֆրանսական Մեծ Հանրագիտարանը 11,000 կը դնահատէ այս թիւը, Պուլկարական վիճակագրութիւն մը 1912 թուականին 3205 հոգի ցոյց կուտայ զայն, մինչ Ցոյնները 1919-ին այդ թիւը կը բարձրացնեն 3500-ի, հակառակ անոր որ ընդհանուր պատերազմի աքսորը հայ բնակչութեան աւելի քան մէկ երրորդը կոտորած էր։

1898 տարուան թուրք Սալնամէն հայերու թիւը ցոյց կուտայ 616 տուն։

Իսկ հայ առաջնորդարանն ու պատրիարքարանը, մինչ անտարբեր այս կարգի կենսական հարցերու չուրջ, ոևէ թիւի մը պատասխանատուութեան տակ չեն ուզած մտնել ...։

Ըստ իս, ամենէն տուժամերձ թիւը Ա. Պոլսոյ հայերուն կրնայ նկատուիլ հետևեալը, — 800 տուն "Հուրիէթէն" վերջ, 650 տուն պալքանեան պատերազմէն և մօտ 380-400 տուն ընդհանուր պատերազմէն վերջ։

Այս հայութիւնը բաժնուած էր գլխաւոր երեք թաղերու, — Գալէ էչի, Սէֆ փազար և Գարաղաճ։ Կեդրոնական

առաջնորդանիստ թաղն էր Գալէ իչին, իր Ս. Թորոս եկեղեցիով, առաջնորդարանով, երկսեռ վարժարաններով, մանկապարտէզով ու «ի Սէր Ցխուսի» ընկերութիւնով. Աթ փազար կամ Ս. Կարապետ թաղը, արուարձան մըն էր Թունճա գետին եզերքը, կապուած բուն քաղաքին հետ Սիւրիւրկէճիլէր և Թոփ գաբու կոչուող քիչ չատ հայաբնակ երկու փողոցներով և ունէր իր եկեղեցին՝ Ս. Կարապետ և իր վարժարանը՝ «Թորգոմեանց»։

Իսկ Գարաղաճ, իր նորակառոյց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիով, ու համանուն վարժարանով, քաղաքէն երեք քիլոմէթր հեռու ու անկէ Թունճա և Մարիցա գետերու կամուրջներով բաժնուած ուրիչ արուարձան մըն էր, տարածուած երկաթուղիի կայարանին բոլորտիքը։

Որովհետև այս երեք թաղերու հայութիւնը իր ինքնուրոյն եկեղեցական ազգային ու մշակութային կեանքն ունեցած էր, իւրաքանչիւրին վրայ պիտի խօսինք զատ զատ, ծանրանալով աւելի՝ իրրև ամենէն հնագոյնը, գլխաւորն ու բազմամարդը, Գալէ իչիի թաղին վրայ։

Բայց էն առաջ սկսինք եկեղեցիներով։

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Ս. ԹՈՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հայոց առաջին աղօթատեղին.— Յոյներէն առնուած Ս. Թորոս եկեղեցին.— Անոր ճարտիգումը ու նորի կառուցումը։

Ս. Պօղոս հայերուն առաջին աղօթատեղին մասուռ մ'եղած է Գալէ իչի արուարձանին դէպի Սարայ իչի իջնող թաղամասին մէջ, Աբրա Քէրվանը կոչուած տեղը։ Այս մատուռը չատոնց փլած էր բայց իր թափուր տեղը ոչախկ կը տեսնուէր, երբ դեռ ամբողջ թաղամասը հիմնատակ չէր եղած թուրքերուն կողմէ։ Նոյնպէս առաջին գերեզմանոցը Գալէի կողմն էր, այդիներու մօտ բլուրի մը կոխքին, ուր վերջին ժամանակներս այցելել անկարելի էր, դաչտերուն այդ մասը ամրոցի մը արդիլեալ գօտիին մէջ իյնալուն։ Մինչեւ 1910 այս գերեզմանոցին մէջ ցանցառ տապանաքարեր մնացած էին, Ատենօք հոն էր նաև «Բառասուն Նահատակաց» անուանով ծանօթ տապանաքարը, որուն հետևեալ պատմութիւնը մեզի հասած է աւանդաբար։

Եէնիչէրի մեծաւորի մը յոյն հոմանուհին կը հաւատացնէ այս վերջինը թէ հայերը դիչերով իրենց եկեղեցիին մէջ պիտի հաւաքուէին դաւելու համար կառավարութեան դէմ։ Աւազ հինգշաբթի գիչերով, եէնիչէրիները կը կոխեն եկեղեցին և իրօք հոն հաւաքուած ժողովուրդ մը գերանելով, աւտնցմէ 40 հոգին կը ջարդեն տեղւոյն վրայ։ Այս խեղճերուն հաւաքարար թաղուած տեղն էր որ վերոյիչեալ տապանաքարը ցոյց կուտար։

Օրուան Սուլթանը, իրրև դարմանում եղած անբարեւութեան ու փոխարինելու համար հայերուն՝ մարդկային արիւնով սրբապղծուած իրենց աղօթատեղիին կորուստը իրենց իսկ ընտրանքին վրայ, Յոյներէն առնելով կու տայ Ս. Թորոս եկեղեցին, որ քաղաքին Գալէ իչի կոչուած կեդրոնական թաղին մէջ կը գտնուէր։

Այս եկեղեցին երկար տաեն ծառայելէ վերջ հայե-

բուն 1680-ի աւեններըը հրոյ ճարակ կ'ըլլայ։ Մէկ հատիկ յիշատակ մը մնացած է մեզի անկէ, արձաթեայ խաչ մը, 1672 թուականով, որ Փիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցիին զանձարանին մէջ պահուած է ներկայիս և որ կը կրէ ցուցակագրութեան 329 թիւը, և ունի հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ձիւատակ ի Սբ. խաչս մհս. Պաղտասարի եւ իւր կողակցին Նաճաճ եւ փեսին Յովհաննի տիրացուին եւ դստերն Հռուփսիմային . . . յես . . . (անընթեռնելի, մէկ մասը կտրած) . . . շինել եւ Ռ. Ձ. Ի. Ա. յիւ ի դուռն Ս. Թորոսին (1672)»։

Հայերը, առանց աղօթատեղիի մնացած, կ'ուզեն նոր եկեղեցիի մը չինութեան ձեռնարկել, բայց այդ տարիներուն քրիստոնեայ աղօթատեղիներու փէրմանը ստանալ դժուար էր ու կը յաջողուէր միայն ազդեցիկ անձերու դիմումներուն և աւելի ազդեցիկ միջոցի մը, կաշառքի չնորհիւ։ Աչխատելով հանդերձ այդ փէրմանին ստացումին, հայերը ստանակ մը տարիներ տաղտաբի տակ պատրաստ և արարողութիւն կը կատարեն։ Վերջապէս կը յաջողին ձեռք ձգել փէրմանը ու կը կանգնեն գեղեցիկ տաճար մը։ Այս չինութեան ծախսերը մանրամասնօրէն կնկատային այն կորսուած հին տաճարին մէջ որու մասին խօսեցայ քիչ առաջ։ Շինութիւնը 1,800 ոսկի արժած էր, մե՛ծ գումար ժամանակին համար, քանի որ աչխատաւորներուն օրավարձը 10էն 30 փարա, իսկ եկեղեցիին համար կատարուած հանդանակութեան մեծագոյն գումարը 400 ոսկէ է եղեր, նուիրուած ակնոյ սարաֆի մը կողմէ։

1794 մարտ 6-ին Մխքայէլ եպ. կը կատարէ նորակառոյց եկեղեցիին օծումը.
Արձանագրութիւն.

Mars 6

Յամի Փրկութեան մերոյ՝ 1794, եւ հայոց Ռ Մ Խ Գ
Մեծ ողորմութեամբ Տեառն՝ ի նիւանեի
Նոր կառուցաւ վայելչակերտ Սբ. Եկեղեցիս
յԱնուն սրբոյն Թէոդորոսի, յԱւաջնորդութեամբ
Տեառն Միքայէլի Արքեպիսկոպոսի, որոյ՝ եւ գլխաւոր բարեպաշտօն իշխանաց, նահ՝
Բոլոր աստուածասէր ժողովոյ հոգիս
Անդրիանապոլսոյ՝ ջանիւք եւ արդեամբ։

Այս եկեղեցին ալ ձախ երկու թեւերով մեծ-կառոյց տաճար մըն էր ամբողջովին քարայէն բացի վերնատուներն ու առաստաղէն, զոր տաճարին մէջտեղը երկու կարգի վրայ 12 մարմարատիպ սիւներ կը բռնէին։ Ունէր ճակատին վրայ երեք խորաններ՝ մէջտեղը Ս. Աստուածածնայ, ալ կողմը՝ Ս. Թորոսի և Ս. Մինասի իսկ ձախ կողմը՝ Ս. Սահակ-պանոսի և Ս. Կարապետի։ Մէջտեղի խորանին բարձր կամարին վրայ, աղեղնաձև՝ երկաթէ ցցուն ու ոսկեզօծ դիրերով Աւետարանէ առնուած սա վերտառութիւնը կը փայլէր։

«ԽՆԴՐԵՑԷՔ ԵՒ ՏԱՑԻ ՁԵԶ»

Տոսախափայէ գեղակերտ դասին ձախ կողմն էր առաջնորդական Աթոռը, իսկ ալէյն կ'երթայուէր դէպ ի պահարանը, Տաճարին երկու կողմէն կամարաձև ու երկաթհարանը, Տաճարին երկու կողմէն կամարաձև ու երկաթվեղկ երկու դռներ կը բացուէին, ալ կողմինը դէպ ի «կանանց կողմը» տանող, իսկ ձախ կողմինը դէպ ի արանց կողմը, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, որ վերջէն չինուած էր։ «Կանանց կողմը» կոչուած եկեղեցին ունէր երեք խորաններ Ս. Լուսաւորչի խորանը, Ս. Հռիփսիմէի և Ս. Գայանէի երկու խորաններուն մէջտեղ։ Հոս ձախակողմի պատին կից Մկրտութեան աւազանը կար, ամբողջ մարմարակերտ զոյգ սիւներու վրայ հանգչող ամպհովանիով և մկրտութեան պատկերով, կառուցուած Պարտիզպանեան Առաքել աղայի անձնական ծախսով։

Այս եկեղեցին պզտիկ գաւիթ մ'ունէր, ուր կար բանկալի պզտիկ կրպակ մը, յանձնաձուած մի միայն կին եկեղեցպանուհիներու կողմէ և որուն ձիշդ դէմը, կ'սկսէր դէպ ի վերնատուն տանող փայտէ լայն սանդուխը։ Հին աթոռն, կիներու այս մասնաբաժինը, այրերու նայուածքներէն պաչպանելու համար, օժտած են եղեր հարեմի վանդակներով, բան մը որմէ չատ չատոնց հետք չէր մնացած բարեբախտաբար։

Բուն իսկ Ս. Թորոս եկեղեցին գաւիթը մեծ էր, և ունէր երկու խորաններ, ձախակողմինը Պօղոս Պետրոսի, իսկ աջակողմինը Ս. Գէորգի։ Հոս, մեծ դռան երկու կողմերը, կը գտնուէին եպիսկոպոսական երկու գերեզմաններ. ձախ կողմինը երջանիկ Սարգիս արքեպիսկոպոսինը՝ որ կը կրէր 1755 թուականը, (հաւանաբար նոր եկեղեցին կառուցումէն վերջ հոն փոխադրուած).

Անոր տապանագիրը հետեւեալն էր.

Սարգիս Արհի Եպիսկոպոսի Երջանիկ
Դու երկնաւոր վարդապետին
Միշտ հեծեծող ցուցուր խաչին
Մահուր վարուք փրկեալ հոգին
Տէր կանգնեցար այս վիճակին
Հոգեբուղխ բանիւ հոյին
Հոգիք մարդկաց ճոխացային
Տացես եւ մեր յըսոյգ բարին
Փայլել հոգւոց հայցմամբ հոյին
Ծամի Տճ. 1755 եւ ի յունիս 10։

իսկ աջ կողմինը կնշարագիր Մեսրոպ արքեպիսկոպոսինը, որ կը կրէր 1840 թուականը (1)։

Երիս է Տճ. Մեսրովբայ հոգբնտրի
Արհի Եպս. ի նեսարացոյ ազակերտի
Տճ. Զաքարիայ եւ Տճ. Յովհաննու
Ածքաճ պտրից կոստանդնուպոլսոյ

Սոյն գերզգօն րաբուն բարի
Կարգեցաւ տէր այս վիճակի
Սմս երեսուն՝ արդեամբ ի լի
Հովուէր բարւոք ըզհօս սիրելի
Հասեալ ի տիս ճօքանասուն
Ի ասս հանգեաւ փոխեամբ
Հոգւով պայծառ որպէս զարժան
Եղեւ յաջորդ սուրբ հարցին
Հայցմամբ նորին արդ Սբ. հոգին
Պարգեւեա մեզ զցօղ ճնորհին
Ծամի տճ. 1840 ի յունվարի 1.

Իսկ Ս. Թորոս առաջին ձախ թեւը կազմող Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, համարակապ, ամբողջովին քարաշէն էր, միակ համանուն խորանով մը. Զայն ի հիմանէ նորոգած է 1844 թուականին Սարաճ Մհի.Պօղոս աղա Տէր Յակոբեան, իսկ

1) Սոյն երկու տապանագրերը ինծի տրամադրեց Տիար Ասատուր Սրապեօղեան, որ զանոնք ստեղծ անձամբ ընդօրինակած է տեղւոյն վրայ։

ծախքը կատարած է Էմիրնեցի Սարգիս եպիսկոպոս Գոյումճեան։

Արձանագրութիւն՝

Նորոգութիւն՝ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին եղեւ յամի Տճ. 1844, յօգոստ. 13, Առաջնորդութեամբ Տճ. Սարգսի Արք Եպս.ի, արդեամբ Սարաճ Տէր Յակոբեան մհի.Պօղոս աղայի, վս. հոգւոց հանգուցեալ ծնողաց իւրոց՝ Տէր Յակոբ ֆինճի եւ Մհի Թուրֆանտայի եւ եղբօրն Սարաճ Կարապետ աղայի հանգուցելոց 'ի Տէր։

Բարեբաղդաբար չուկայի մէջ խանութ մըն ալ կատարած էր, հասոյթը քահանաներուն պահականելու պայմանով և քանի կաակին ամէն չորեքշաբթի օր պատարագ կը մատուցուէր Ս. Երրորդութեան խորանին վրայ։

Տասնեակ մը քայլ հեռու, այս եկեղեցիին դռնէն, դէպ ի ձախ, կը բարձրանար քարէ զանգակատունը։

ԵԿԵՂԵՑԻՒ ՇՐՋԱՓԱԿԸ

(1905-ին)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. Թորոս եկեղեցիին շրջափակը երկու մասերու բաժնուած ընդարձակ թաղամաս մըն էր մօտաւորապէս երիք անգամ աւելի մեծ քան Ֆիլիպէի եկեղեցիինը, մուտքի երիք դռներով, որոնցմէ երկուքը կը նայէին հրէական կիրոյի վրայ։ Մեծ դռան ճիշդ դէմը, քարայատակ բակին մէջտեղ որ եզերուած էր ձախ կողմէն ժամկոչներու և ժամարար քահանաներու երկյարկանի մատնաքաժինով, մատնին պատով, աղբիւրով, բանկալով, գրամատան կրպակով ու «կատնանց կողմի» փողոցի դուռը վարագուրող երկար փայտարմով, իսկ աջ կողմէն նշանաւոր անձերու և բարեբարձներու յատուկ հին փոքրիկ գերեզմաններով, Ս. Թորոս եկեղեցին պատին դիմով, կը բարձրանար մարմարեայ աստիճան մը, որուն չատրուանին աղու երգը, մխացած հակայ թմփիններու ծուխին, կ'օրօրէր բակին սրբազան լռու-

թիւնը։ Քրքիկ Կարապետ անունով հնակարկատ մը կողմէ, մահուան անկողնէն կտակուած մահմուտիէ ոսկիներով չինուած էր այդ գեղեցիկ աւազանը, որ 1841 թուականը և «է» դիրին արձանագրութիւնը կը կրէր միայն։

Այս աւազանին դէմը կ՚սկսէր առաջնորդարանը Ս. Երրորդութեան եկեղեցիէն բաժնող այն սալարկուած երկար անցքը, որ կը տանէր միւս խոչոր բակը, դէպ ի վարժարանները։

Առաջնորդարանը՝ մուտքը դեռնէն տանդուխի 6-7 աստիճաններով բարձր՝ միայարկ, ու ընդարձակ չէնք մըն էր։ Բարձր ու խիտ պատուհաններով օժտուած երկար ներբանցքին վրայ կարգաւ կը բացուէին դահլիճը, քաղաքական ժողովի և թաղականութեան գոյգ խորհրդարանները, առաջնորդին սենեակը, դիւանատունը, և սրճեփին խուցը։ Անոր տակն էր նկուղը, թանկարժէք իրեղէններու և տոմարներու պահպանումին յատուկ, Առաջնորդարանին կից կար երկյարկանի աւելի արդիական չէնք մը, առաջնորդին և իր ծառայողներուն բնակութեան յատուկ։

Ասոր դէմը, ազատհաներով հովանաւորուած բակին միւս կողմը, կը բարձրանային, իրարու կպած, Արչակունեանց և Հռիփսիմեանց երկսեռ վարժարաններուն եռայարկ գոյգ չէնքերը, երկու երկւորեակներու պէս իրարու յարմանման թէ արտաքին անօքով և թէ ներքին բաժանմունքով։ Իւրաքանչիւրը մեծ օդասուն սրահ մ՚ունէր, բազմաթիւ դասարաններ, ինչպէս նաև առաջին յարկին վրայ մէկական աղբիւր, չինուած աւստրիական հիւպատոսարանի թարմդան Ռուսեան Բեան մհեսի խոտիկ աղայի անձնական ծախսով։

Առաջնորդարանին կից կային նաև ուրիշ երկու սենեակներ, մին ժողովատեղի հոգաբարձութեան, իսկ միւսը կը յատկացուէր դրսեցի ամուրի ուսուցիչներու և դպրապետներու բնակութեան։ Այս սենեակներուն ետին կար խոհանոց մը, մատաղեփի համար։ Մեռելատունին կայանը կը գտնուէր այս նոյն բակին մէջ, եկեղեցիին ետեւի անցքին խորը։

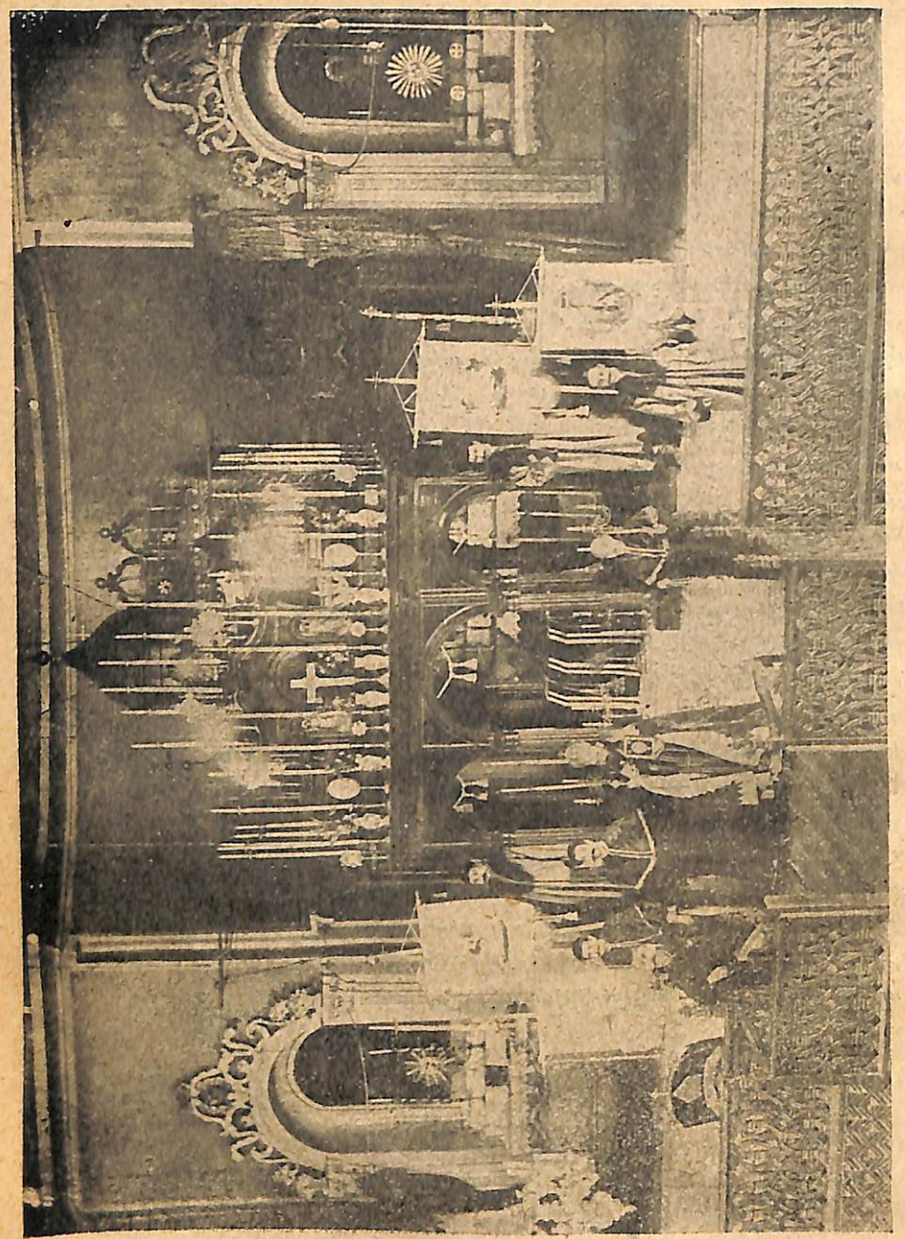
Այս բոլոր հաստատութիւնները մոխիր դարձան 1905 Օգոստ. 20-ի գիշերէն, որու մասին պիտի խօսինք։

Ս. ԿԱՐԳԱՏԵՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամէն փազար առուտրականին այս եկեղեցին կը յատկանէր մեր ձախակողմեան թաղերու հայութիւնէն։ Իր տեղին վրայ նախապէս կը կանգնէր մատուռ մը, որ անբաւարար ըլլալով, հաւատացեալներու պէտքերուն, թալեցիները կը ձեռնարկեն նորի մը չինութեան։ Բայց պատրաստ չունենալով անհրաժեշտ դրամը, գործը, հազիւ սկսուած, կ՚ընդհատի։ Առեն մը վերջ Գալէ իչիէն նազըճեան հանը Գօդոս աղան, որ Խրիմի պատերազմի ընթացքին, 4,000 դեղին ոսկի չահած էր, պատրաստակամութիւն կը ցուցնէ իր ծախսով աւարտելու եկեղեցին։ Ոտնսոթոյէն բերել տուած Ս. Խաչ եկեղեցիին յատակաղծով, կը ձեռնարկէ չինութեան, որուն վրայ ինք անձնապէս կը հսկէ։ 1867 տարին նորակառոյց եկեղեցիին օծումը կը կատարուի ձեռամբ Գրիգորիս եպիսկոպոսի (հիմնարկէքը կատարուած էր Արխատակէս Եպս.)։

Երկյարկանի վերնատունով քարաչէն կամարակապ ու երկու կողմէն չորսական բարձր պատուհաններով լուսաւէտ եկեղեցի մըն էր. ունէր երեք խորաններ՝ Ս. Աստուածածնայ, Ս. Կարապետի և Ս. Յակոբայ. այ կողմը պզտիկ մատուռ մը ուր կը գտնուէր մկրտութեան աւազանը, իսկ ձախ կողմը պահարանը։

Սովևի ընդարձակ բակին մէջ կը կանգնէր «Թորոմեան» երկսեռ վարժարանը, աղջկան և մանչերու բաժանմունքներով։ Հոս չատ արդիւնաւոր կերպով պաշտօնավարած է անբնդհատ քանի տարիներ Նազարէթ էֆ. Մէքքէեան, որուն յաջորդած է բնիկ մալկարացի Մանուկ Աղասեան, ան ալ մօտ 15 տարի պաշտօնավարելով։

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆԵՐՔԻՆԱՅԻ 1906 ՏԱՐՈՒԱՑ ՍԻՄԳ ՇԱՔՈՒՆ

ՓԱՓԱՋ ՕՂԼՈՒ ԹԱՂԸ.— Ա՛ս փոքր թաղ մըն էր, Սարայ իչէի մօտ, 25-30 տնուոր հայերով, ենթակայ Ս. Կարապետ թաղին։ Մարկոսի թաղ ալ կը կոչուէր և այդ անունով աղբիւր մը գոյութիւն ունէր։

Թէ ինչպէս այս թաղը Մարկոսի վաղքիը դարցած էր, աւանդութիւնը հեռատեսը կը պատմէ այդ մասին։

Սուլթան մը որ Իսիրնէ այցի եկած էր, երբ օր մը ծպեալ վիճակով պալատին մօտերը կը պտտէր, իր դէմը կ'ելլէ հարսնեւական թափօր մը։ Իր հարցումին թէ ինչ է այդ. կը պատասխանեն թէ Մարկոս անունով հայու մը հարսանիքն էր ու հարսը իր տունէն առած կը տանէին փեսին տունը։

— Իրաւէ կ'ընեմ կ'ըսէ Սուլթանը, թո՛ղ փեսին բնակած թաղը վաղքի դառնայ։

Ու այդպէս ալ կ'ըլլայ։

Մինչեւ վերջին տեսնողը այդ թաղի տուներուն առու ծախի, թաղուի գործադրութիւնները հայ անհատներու անուններով տեղի կ'ունենային։

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գարադամ արուարձանին հայութիւնը - բաղկացած ըստ 1920 ին զօրավար Շարփիին դրաւումին օրով կատարուած վիճակագրութեան 450 հոգիէ ու միշտ վառուած սեփական եկեղեցի մ'ունենալու բաղձանքով, չատոնց ընտրած էր «Լուսաւորչի եկեղեցւոյ չինութեան» յանձնախումբ մը որ տարիներու ջանքերէ վերջ 1903ին կը ձեռնարկէ եկեղեցին չինութեան, օգտագործելով Տատեարագետ Կարապետ Սագոսեանի և Ճանիկեան ընտանիքին նիւթին կողմէ նուիրուած այն հողամասը որուն մէկ մասին վրայ նախապէս արդէն չինուած էր թաղին վարժարանը։

Նպատակին համար պատրաստ կար 150 հնչուն ոսկի հիմնադրամ մը որուն 100 ը կատած էր վերոյիշեալ Տատեարագետ Կարապետ էֆ. Սագոեան, իսկ 50-ը դարձեալ նուիրուած Ճանիկեան ընտանիքին կողմէ։ Շինութեան անհրաժեշտ գումարը ժողովուրդը կը լրացնէ սիրայօժար, իր չափաւոր փոքրիկ վճարումներով։ Երկու տարիէն եկեղեցին, գլխաւոր մասերուն մէջ պատրաստ կ'ըլլայ ու Տէր Մարկոս քահանան առաջին պատարագը կը մատուցանէ հոն 1911 ին,

Բայց դեռ լրացուելիք մասեր կային։ Այս՝ ինչպէս և նաստարաններուն չինուեցան դրծը քալաբար իր վրան կ՚առնէ տեղւոյն Տիկնանց Միութիւնը, ու յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանէ զայն։ Այս Միութեան պատկանող 52 հնչուն ոսկիի գումարն է որ 1923 ին Ֆիլիպէ կը փոխադրուի, և ներկայիս կը յանձնանձուի «Արշակունեաց» Հայրենակցական Միութեան կողմէ։

1920-ին, երուանդ եպս. Փերաճեանի օծումը կը կատարէ այս սիրուն եկեղեցին, (հիմնարկէքը կատարած էր Տէր Արսէն քհյ. Դերձակեան) և որուն, երկաթուղիի ընկերութեան հայ վարպետները, իրենց ծախսով ու աշխատանքով երկաթեայ զանգակատուն մըն ալ կը չինեն։

Եկեղեցին ունէր իր դպրաց տասը և արարողութիւնները կը կատարուէին չատ նեղդաչնակ կերպով, դպիրները ծանօթ ըլլալով նօթագրութեան։ Զանոնք ձեռնհասօրէն ու անձնուիրաբար կառավնորդէին Տիար Երուանդ Տէր Մհրտոպեան և Առաքել Մերամէթճեան, փոխն ի փոխ վարելով դպրապետի պաշտօնը և որոնց, առ ի վարձատրութիւն, 1913ին հանդուցեալ Դուրեան եպս. սարկաւագի աստիճան չնորհեց։ Նոյն տարին մնայուն քահանայով մ՚ալ օժտեց եկեղեցին, իբր այդ օծելով Տէր Սահակ Շամլեանը որ զոհացուցիչ պաշտօնատարութիւն մ՚ունեցաւ մինչև 1923 թուականը։

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ երկսեռ վարժարանը հիմնուած է 1895 ական թուականներուն։ Հոն երկար տարիներ պաշտօնատարող արդիւնաւոր ուսուցիչ մը եղած է Տիար Լևոն Քեաթիպեան։

Վարժարանը տահմանադրութենէն վերջ վայլուն չրջան մը բոլորած է չնորհիւ մասնաւորաբար Օր. Արմաւենի Ժամակչեանի, և Դէորդ Փիլիպոսեանի որոնց յաջորդած են Ա.Հարոն Էֆ., Խոսրով Վարդունի, բոլորն ալ իրենց օժանդակ ունենալով միչա Օր. Վերգինէ Պէրպէրեանը։ Աւելի հին չրջաններու ուսուցիչներէն չի մոռնանք յիշելու անունները Գրիգոր Յովհաննէսեանի, Օրք. Վարդուհի Մէրամէթճեանի ու Պերճուհի Պզտիկեանի, 1892 թուականին Արմէն Շիտանեան մասնաւոր վարժարան մը բացած է որ չատ կարճ կեանք ունեցած է։

Ազգ. վարժարանը, հակառակ անոր որ ո՛չ մէկ դրամական օժանդակութիւն չէր ստանար Ս. Պոլսոյ կեդրոնական

իշխանութիւններէն, չնորհիւ թաղեցիներու պարտաճանաչ վերաբերումին միչտ ունեցած էր նիւթական ապահով վիճակ մը։

Գարաղաճ արուարձանը ըլլալով ինքն իր մէջ պզտիկ եւրոպականացած քաղաք մը, ու 1915էն մինչև 1919 մաս կազմած ըլլալով Պուլկարիոյ ու հետևաբար կրած ըլլալով պուլկարական բարքերուն ու մշակոյթին ազդեցութիւնը, հոն ապրող հայերուն ընտանեկան-ընկերային կեանքը աւելի ազատ զարգացում ունեցած է քան բուն իսկ քաղաքին հայերունը։ Թաղին երկսեռ երիտասարդութիւնը բոլորուած «Գրասիրաց-Ջաւարեան» ընկերութեան չուրչ, մշակութային հողի վրայ ունեցած է դնաչատելի աչխատանք մը, որուն մասին իր կարգին պիտի խօսուի։

1920 ին Գարաղաճի երկարուղիի ընկերական հայ պաշտօնեաները, եւ նորակառոյց զանգակատունը

«Ի ՍԷՐ ՅԻՍՈՒՍԻ»

Աղքատախնամ մեծ ընկերութիւն մըն էր ան, ամենահինը թրքահայոց նմանօրինակ միութեանց։

Հիմնուած է 1856-ին։

Հիմնադիրները եղած են՝ Մենղիլճեան Յակոբոս, Եազըճեան հանը Պօղոս, Մերոնեան Գէորգ, Պահչէվան օղլու Գրիգորիկ, Գալուստեան հանը Վարդան, Քէրէսթէճեան հանը Սահակ. Աղասի Զորպաճը և Յակոբ Քիւրքճեան (այս վերջին երկուքը զրքիս հեղինակին մեծ հայրերը), որոնք կ'երդնուն «հաւատարիմ մնալու ընկերութեան սկզբունքներուն և մինչև ի մահ ծառայելու անոնց»։

Իր կազմութեան առաջին օրէն սկսած այս ընկերութիւնը կը վայելէ ժողովուրդին զուրգուրանքն ու անսահման վստահութիւնը։

Կ'ունենայ մինչև 200 անդամներ, բոլորն ալ այր։

Կը կառավարուէր տասը հոգիէ բաղկացած վերին մարմինէ մը որ կ'ընտրուէր տարեկան անդամական ընդհանուր ժողովէն, և որ իր կարգին կ'ընտրէր եօթը անդամներէ բաղկացած վարչական մարմինը։ Այս վերջինը համապատասխանէր ընկերութեան հասոյթներէն էին ա.) անդամավճարները (տարեկան առնուազն 20 ղրշ.)· բ.) ըրամական միանուագ նուիրատուութիւններ վճարուած ի կենդանութեան կամ յետ մահու՝ ժառանգորդներու կողմէ. (այս սովորութեան կարգ անցած ու կանակի մը ձևն առած նուիրատուութեանց դումարը առ նուազն կ'ըլլար 10 օսմ. ոսկի հնչուն). գ.) չաբաթ օրերը չուկային մէջ չկրող դանձանակին հասոյթը. դ.) ննջեցելոց կիրամուտքին, քառասունքին և տարելիցին առթիւ ինչպէս և փոխան հացագինի, մատաղի և ծաղկեպսակի եղած նուիրատուութիւնները։

Ընկերութիւնը ունէր նաև աւելի քան 50 կտոր հասութաբեր կալուածներ, մեծ մասը բարերարներու կողմէ կտակուած։ Անոնց եկամուտը լիուլի կը բաւարարէր ընկերութեան պէտքերուն, այնպէս որ վերջին տարիներուն անդամավճարներու հաւաքումը դադրած էր ալ։

«Ի սէր Յիսուսի» ընկերութեան հիմնական նպատակն էր օգնել աղքատներուն։ Ան երեք թաղերու կարօտեալներուն ալ կ'օգնէր անխտիր։ կը բաշխէր չաբաթական ռոճիկներ, կը հայթայթէր անդղեղէն ու վառելանիւթ, հիւանդներուն կ'ապահովէր բժշկական խնամք ու դեղօրայք։

Անոր չնորհիւ է որ Ա. Պոլսոյ մէջ երբէք չէ տեսնուած հայու մը մուրալը։

1900 ական թուականներէն առաջ և վերջ, այս ընկերութեան համար աչխատողներուն կարգին, յիշատակութեան արժանի են, ի միջի այլոց, Տիարք Միքայէլ Թուրշուճեան, Մարտիրոս Գայմաքեան, Կարապետ Փորթուգալեան, Յովսէփ Հաչերեան (բոլորն ալ վախճանած) և նեղկայիս Յունաստանի մէջ ապրող Տիար Պետրոս Մօռալեան։

Անկախաբար «Ի սէր Յիսուսի» էն, թաղականութեան հսկողութեան տակ գործող ազգային պաշտօնական մարմին մըն ալ կար «Աղքատաց ընկ.» կոչուած։

«Աղքատաց»ը կը հոգար չքաւորներուն վրան-պլուխը ամէն տարեդլխուն չհինել տալով անոնց համար նոր զգեստներ և կօշիկներ։ Մարիցա կամուրջին պլուխը, հաճը Յակոբ Աւետիսեանին տունին քովը գտնուող երեք խանութներէն գտնուած վարձքերը կը կազմէին անոր պլխաւոր եկամուտը։

Բարեպաշտ ազգային մը չէր մոռցած նաև Ս. Թորոսի եկեղեցիին դպիրները։ կտակած էր խանութ մը Գալանոս եկեղեցիին դպիրները։ կտակած էր խանութ մը Գալանոս վերջ, ամէն տարի Ս. Սահակնոսին առտուն, դպիրներուն համար կերուխում մը կը տարբերէր առատ պէօրէք և պայ մաքով։

Ս. Պոլսոյ մասնայատուկ ուրիշ սովորութիւն մըն էր նաև Ս. Թորոսի առտուն, պատարագէն վերջ երկու խոշոր կաթսաներէ ժողովուրդին բաշխուող դունաւոր չաքարներով և չամիչով խառն խաշած ցորենը որմով կը տօնէր եկեղեցին իր անուան օրը։

ՔԱՍԵ

1878-ին, Պուլկարիոյ ազատագրմամբ Ս. Պոլսոյ առաջնորդարանը կորսնցնելով մինչև այդ իրեն կապուած Ֆիլիպէի, Թ. Բազարճըքի, Սլիվէնի թեմերը, անկէ վերջ ունէր միայն իրեն ենթակայ հետեւեալ երեք թեմերը

ՏԻՄՕԹԻՒՍ	եկեղեցի Ս. Գէորգ,	հայերու թիւ՝	157
ԿԻՒՄԻՒՇՃԻՆԱ	" Ս. Լուսաւորիչ,	" "	650
ՏԷՏԷ ԱՂԱՃ	" Ս. Կարապետ,	" "	512

1920-ին, Ռուսոսթոյի և Ս. Պոլսոյ առաջնորդութիւնները իրարու ձուլուելով, կ'ստեղծուի ընդհ. Թրակիոյ առաջնորդութիւնը, որուն առաջին և վերջին սիրազօրակիրը կ'ըլլայ Երուանդ եպս. Փերաճեան։

Ս. Պոլսոյ առաջնորդարանը լաւագոյնս կազմակերպուած էր ու ազգ. սահմանադրութեամբ նախատեսուած բոլոր մարմինները՝ գաւառական, կրօնական, քաղաքական ժողովները կանոնաւորաբար կը գործէին։

Գաւառական կամ թեմական ժողովը պարբերաբար կը գումարուէր, ըստ սեռնուած պէտքի։

Քաղաքական ժողովը կ'ընտրուէր ժողովուրդէն, գաղանի քուէարկութեամբ, եռանուն ցանկէ մը, ու կը բաղկանար եօթը անդամներէ։ Առաջնորդի նախագահութեամբ, կը յարաբերուէր Պարիսպ-քարանի ու կառավարութեան հետ, կը հակէր երեք եկեղեցիներու թաղականութեանց գործունէութեան վրայ։

Թաղականութիւնները ալ նոյն ձեւով կ'ընտրուէին ժողովուրդէն։ Միայն հոգաբարձութեանց համար ընտրութիւն չէր կատարուէր. Անոնք նշանակովի կ'ընտրուէին թաղական խորհուրդներու կողմէ, իբր իրենց օժանդակ ու գործառու մարմիններ։ Այսու հանդերձ որոշ անկախութիւն մը կը վայելէին իրենց գործունէութեան մէջ։

Ա. ՊՈԼՍԵՑԻՆԵՐՈՒ «ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ» ՀԱՅՐԵՆԱԿ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ—ԲԼՈՎԻՏԻՎ

ՑԱԳԵԼԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ

Քաղաքիս Ա. Պոլսեցիներու «Արշակունեաց» հայրենակցական միութեան վարչութիւնը Ա. Պոլսոյ մէջ 300 տարիներու բեղուն կեանք ունեցող հայկական գաղութի մը ազգային, կրթական, մշակութային, տնտեսական կեանքն պատկերացնելու, ընդհ. պատերազմի տարիով աքսորի մէջ գտնուող հայրենակիցներուն պահանջի յիշատակը յաւերժացնելու ժողք՝ պրն. Ե. Աղաեանի հեղինակութեամբ ձեռնարկած էր Ա. Պոլսոյ Հայ գաղութին համառօտ պատկերազարդ մկկ պատմութիւնը պրի առնել։

Նկատի առնելով որ այդ հրատարակութիւնէն վարչութեան քիչ կը գտնուի որոշ քանակութեամբ գիրքեր, ուստի՝ վարչութիւնս դիմելով Ձեզ կ'առաջարկէ որպէս յիշատակ՝ ունենալ օրինակ մը այդ հրատարակութենէն, որը կարժէ միայն 60 լեւա։

Փոխարժէքը կամ վարչութեան կանոնապահ

Յարգ՝ Պարոն Տէր

Յանձն.— վարչութիւնս ժամ կը գտնուի նաև 1928ին, Ս ֆիա տպուած Ա. Պոլսոյ եկեղեցական գոյքերու մանրամասն ցուցակը պատկառ Ծրագիր կանոնագիրը, որը կ'արժէ 10 լեւա։

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ Ա. ՊՈԼՍՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՑՐ. Մ-ԹԵԱՆ

ПЛОВДИВЪ
Бълг. Държавенъ Архивъ
Архивенъ Музей

17 Սեպտ. 1936 Բլովտիվ

ԳՈՒՆԴՆԵՐ

Կենս ագրական ծանօթութիւններ. — Ազգային, եկեղեցական ու հասարակական կարեւոր դէպքեր.

Երբ 1612-ին, օրուան պատրիարք Գրիգոր Կեսարացիին դէմ կազմուած Յովհաննէս Խուլ — Դարանաղցի — Զաքարիա Վանեցի եռեակ գինակցութիւնը իր մղած կռիւէն յաղթական կ'ելլէ ու Կեսարացին դատընկեց՝ կը փախցնէ դէպի իր ծննդավայրը, յաղթական դաւադիրները, մինչեւ այդ թուականը պատրիարքին մխիթարեան ու կեդրոնացեալ իշխանութեան ենթարկուած Օամ կայսրութեան հայ գաղթավայրերը կը բաժնեն երեք խոշոր շրջաններու, այսպէսով առաջին անգամ ստեղծելով առաջնորդական վիճակներու դրութիւնը որ անկէ վերջ պիտի պահուէր ու զարգանար, և այդպէս ստեղծուած երեք շրջանները իրենց մէջ կը բաժնեն:

Ռումելիի շրջանը, է բաց առեալ Ռոտոսթոյէն, բաժին կ'իյնայ նախկին պատրիարք ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽՈՒԼԻՆ, որ Պոլսէն անմիջապէս կը մեկնի դէպ ի այդ կողմը:

Ս. Պոլսոյ այս առաջին առաջնորդը մխայն տարի մը կը պաշտօնավարէ (1): 1613-ին, վերոյիշեալ պատրիարք ընտրուելով, կը մեկնի Պոլիս և իր իշխանութեան ենթակայ շրջանը կը փոխանցուի Դր. Դարանաղցիին, որ կը պահէ միեւնոյն ժամանակ Ռոտոսթոյի և Նիկոմիդիոյ շրջանին հայերու առաջնորդութիւնը:

Այս մինչեւ 1616 թուականը:

1628-ին, որպէս առաջնորդ Ռումելիի հայերու, կը տեսնենք յիշատակութիւնը ՋԱՔԱՐԻԱ ՎԱՆԵՑԻԻՆ որ

---

1) Այս վարդուն փառասիրութեան գաւառական առաջնորդութիւն մը իրէ պիտի գար: Իր ունեցած հրովարտակներուն վիճուածները գիմէ Լեհաստան կը նետեն ուր թէ ու թիկունք կ'ըլլայ Նիկոլ եպիսկոպոսին՝ հայերը մայրենի եկեղեցին բաժնելու ջանքերուն մէջ: Իր կեանքի վերջին տարիները կը հաշուոտ Հռոմի մէջ, յուսախաբուած Պապին եւ մոռած իր բարեկամներուն: Կը մեռնի 1634-ին:

Սկիւտար նստած կը հովուէր Եւրոպական Թուրքիոյ զաղթավայրերը:

Այս երեք հոգևորականներուն չրջանէն վերջ Ս. Պոլիս եկած ու անուններուը մեզի ծանօթ առաջնորդները հետևեալներն են՝

ԵՐՋՆԿԱՅԻ ՅՈՀԱՆՆԷՍ ՊԱՐՈՆ ՏԷՐ, որ երեսուն տարի պաշտօնավարած է Ս. Պոլսոյ մէջ, ուր նաև վախճանած է ու թաղուած: (Տես իր տապանագիրը էջ 14):

Գրքիս 13-րդ էջին մէջ ես մատնանիշ կ'ընէի մութ չրջան մը 1635-էն անդին, Ս. Պոլսոյ հայերու կեանքին մէջ: Այդ փաստաթուղթ մը որուն ես կրցայ ծանօթանալ միայն գրքիս առաջին պրակին տպագրվէն վերջ, կուգայ բարեբաղատաբար այդ չրջանին մէկ որոշ մասն ալ լուսաւորելու: Վերոյիշեալ Յովհաննէս եպիս. ին մէկ նամակն է, ուղղուած Ս. Պոլսէն առ Եղիազար կաթողիկոս որ այդ թուականին Ծիլիպէ կը գտնուէր հաւանաբար և որ կը կրէ 1665 թուականը: Ահա գլխաւոր մասերը այդ կարևոր վաւերագրին որ հրատարակուած է դարձեալ Մեսրոպ եպս. Նշանեանի խնամքով, «Սիոն»ի մէջ, տարի 1933, էջ՝ 283-4:

«. . . Վիպայ ի Աստուած շատ բան ունիմ գրելոյ չեմ կարեր հատարձակ գրելու, գիրս բարեկամ շատ ունիմ, չեմ կարեր ամեն մարդոյ գիր տալոյ որ կոյս հասուցանեմ. այլ զայս մեր բարեկամ Եղիազի եկաւ, շատով գրեցի եւ ի նա տուի որ հասուցանէ առ հայրդ իւր, եւ զայս խոստովանութիւն ընդի արբասանիդ վրիչ ի ֆո այնցմէդ (?). եւ երբ կամեցիս յայտնելոյ մեծ ողջոյն եւ երկրպագութիւն եղիցի մեր սիրելի որդոյն Սուրիաս վարդապետին եւ մեր որդի Ներսես տիրացուին եւ մեր եղբարցն մահտեսի տէր Մարտիրոսին եւ տէր Յովհաննէսին, եւ մեր որդի Երեմիա քանաստեղծին, այլ եւ մեր Նէրկիզ որդի Պաղտասարին, եւ իւր օրթախ Յոհաննէ բազում ողջոյն եւ երկրպագութիւն դու մատուցանեն արբազան աջոյ եւ զարշապարի սուրբ հօրդ մերոյ, ողջ լեր: Գրեցաւ Սեպտեմբեր ԺԵ:

«Ադաչեմ վասն յԱստուծոյ եթէ հնար ընդի եւ Աստուած խաղաղ առաքէ ի դիպող ժամու, ծանր մի համարեսցի զալ յէյտրենէ եւ զգրուեալսն ժողովել եւ խաղաղացուցանել մի հօս եւ մի հովիւ. գիտեմ իբր ասես թէ մեկ անգամ մի

եկայ գի՞նչ պատիւ տեսայ (1): Մեղացս այնպես պատահեցաւ, զոհ ուրիւն առաւ, երէ կարմիս կարող ես, եւ զգանձանական այդ ուրիւն առաւ, երէ կարմիս տեսնուլ՝ կարգես եւ հատուցանես»:

Այս նամակը կը կրէ հետևեալ մակագրութիւնը. «Գիրս յԷյտրենու եկեալ մեզ ի հալածանաց ի թուին ՌՃԺԴ (- 1665), ոչ ունենալով կնիք ինչ առ ահի, միայն կնքեալ յեպրակոպոսին Յոհաննէս»:

Ինչպէս կ'երեւայ այդ գրութենէն, Յովհաննէս եպս. ոչ միայն լրտես թշնամիներ ունէր իր շուրջը, այլ և հոգն իրմէ ուծացած էր: Կաթողիկոսը Ս. Պոլիս կանչելով կը յուսայ, անոր աչակցութեամբը, բառնալու հովիւն հօտին բաժանող տարաձայնութիւնները, որոնց ինչի մէջ կայանալը չ'երեւիր: Թերևս այդ բոլորին՝ եղիազար կաթողիկոսին անձը օտար չէր: Այս վերջինը, 1644 թուականէն սկսած թրքահայ յուզիչը էր մեծ պայքարներ առաջ բերած էր կղերականութեան ու ժողովուրդին մէջ, հայութիւնը բաժնելով թեր ու դէմ երկու կողմերու:

Անոր նախապէս Ս. Պոլիս ըրած այցելութիւնը, ինչպէս և վերջէն՝ ստեղծուած չարիքը բառնալու համար էր մխածնայ Յակոբ կաթողիկոսին ձեռնարկած մեծ բայց ապարդիւն ճամբորդութիւնը դէպ ի Կ. Պոլիս և Երուսաղէմ, և ի վերջոյ 1667-ին անոր Ս. Պոլիս գալն ու Սուլթանին ներկայանալը, կապուած էր այդ եղիազարին ապօրէն գործունէութեան հետ որ ըստ մեջանկաբար, մխայն ան ատեն վերջ պիտի գտնէր, երբ որ պայքարներէ զզուած կղերականութիւնը, զոհացում տալու համար այդ մարդուն փառասիրութեան զայն ի վերջոյ պիտի բազմեցնէր էջմիածնայ Սթոռին վրայ:

Նախապէս պատ վերաբերմունք ցոյց տուող Յովհաննէս եպս. վերջէն, կ'երեւայ, անոր համախոհը դարձած, նեղութիւն կը խնդրէ իր առաջնորդական վարմունքին համար, ու

---

1) 1659 ին Խոյի տօնի առիթներէ՝ եղիազար եկած էր Էյտրենէ ու յաջողած հրովարտակ մը ձեռք ձգել՝ Յոհաննէսի գրաւուած Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքը ետ առնելու համար:

կը ջանայ զայն համոզել իր մօտը գալ, անոր մաքին առջև չոզացնելով առինքնող հեռանկար մը՝ գանձանակը. . .

Այդ նամակէն, ի միջի այլոց, մենք կ'իմանանք թէ, նոյն թուականներուն Ա. Պոլսոյ մէջ կ'ապրէր, յայտնի բանաստեղծ-պատմագիր երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, եղբայրը հռոմէադաւան համոզումներուն համար պոլսոյ մէջ նահատակուած Տէր Կոմիտաս քահանային, և հեղինակը ի միջի այլոց թուղթի մը ուղղուած «առ Յոսեփ մինչ կայր ի բանտն յԵթարինու» և ուրիշ նկարագրական դրուագներ մը «որս արքային. յԱնդրանապօլիս» վերնագրով, երեմիա Չէլէպի քարտուղարն ու խորհրդականն էր Պէկրաացի մեծահարուստ վաճառական և ազգային բարերար Ասլան Չէլէպիին, որ ըստ Զամչեանի «էր մի յԻչխանաւորացն հայոց ի բանտս կըն եպարքոսին Քէօքրիւլիւօղլու Ահմէտ փաշային»։ Այս մեծանուն հայը որ չորս նահ ճամբորդած է և եկեղեցիներ հինել տուած ի Լիվոռնօ, Կրեաէ, Ֆիլիպէ և Կ. Պոլիս, իր կեանքի վերջին շրջանին հաստատուած էր Ա. Պոլսոյ մէջ, և իր մահն ալ հո՛ն տեղի կ'ունենայ, 55 տարեկանին, Յովհաննէսի առաջնորդութեան օրով։ Կը թաղուի Եըլտըրըմի գերեզմանատան մէջ որուն հողը նուիրողը ինք եղած է ազգին։ Իր տապանաքարը հետևեալ արձանագրութիւնն ունի

Այս է տապան հանգստեան
Պէդրոսցի Մահիսեի Մուրատեանի
Որդի՝ քարոն Աբրահամ Չէլէպոյնի
Որ հանգեաւ առ Քրիստոս, թվին Ռ Ճ Ի Ե
Յամի Տեառն, 1676։(1)

Իր մահէն ուրիշ օր վերջ, վախճանեալին զաւակը Մաթէոս Չէլէպի, անդիտակ իր հօրը մահուան քաղաք կը հասնի ու ժողովուրդը ամբողջ կը գոնէ սուգերու մատնուած։ (2)

1) Յ. Քիւրտեան Բազմավէպ, 1926, էջ՝ 42.

2) Այն ատեն է որ Փիլիպէիֆ ցաւակցական գեղեցիկ նամակ մը կը փոխանցեն անոր, կը թուեն հանգուցեալին քոյր քաղեւոսանութիւնները որոնցմէ մին, կ'ըսեն, իր տրուած խոստումը՝ Փիլիպէի Ս. Գեորգ եկեղեցին իր անձնական ծախքին նորոգելու մասին։ Արժանաւոր հօր արժանաւոր զա-

ԵՓՐԵՄ ՎՐԴ. ՂԱՓԱՆՑԻ.- 1698 ին Պոլսոյ պատրիարք Մելքիսեթեկ Սուպհիին կոչմէ Ա. Պոլիս կը խրկուի իբր առաջնորդ։ Եփրեմ, նախապէս ինքն ալ պատրիարք եղած էր ու. Նահապետ կաթողիկոս Եղեսիացիին հանդէպ իր ցոյց տուած հակառակութեան պատճառաւ հրաժարեցուցած ու աքսորած էր։ Ա. Պոլսոյ մէջ, իմանալով որ երեք քահանաներ կաթոլիկութեան մխրճմներ ունէին, փիլոնազուրկ կընէ զանոնք ու կը խրկէ Մելքիսեթեկին որպէսզի բանտէն ու երկրէն դուրս քշէ զանոնք։ Մելքիսեթեկ, Եփրեմի վախէն կը բանադրէ, բայց չ'աքսորեր զանոնք, ու քանի մ'օր չանցած, լարեկամներու բարեխոսութեան վրայ բանադրանքէ կ'արձակէ։ Անոնք Մելքիսեթեկէն կը խնդրեն որ բարեխօսէ Եփրեմի մօտ, որպէսզի վերադառնան Ա. Պոլիս, իրենց ընտանիքներուն մօտ, Մելքիսեթեկ անոնց կ'ըսէ որ դառնան իրենց տեղը, խոստանալով ինքն ալ հասնիլ անոնց ետեւէն։ Եփրեմ համոզելով քահանաներուն վերադարձը ժողովուրդը կը հանէ առաջնորդին դէմ և եպարքոսին առջեւ կ'ամբաստանէ զանոնք իրենց դէմ և եպարքոսին առջեւ կ'ամբաստանէ զանոնք իրենց ֆրէնկներ. եպարքոսը անսալով Եփրեմին, զանոնք Պոլիս կը խրկէ դատապարտելով տաժանակիր աշխատանքի Թէրսհանէյի մէջ։

Երբ Մելքիսեթեկ Ա. Պոլիս կը հասնի եղելութիւնը իմանալով կը սրտմի և կը ջանայ, նախ անուշութեամբ յետոյ սպառնալիքով, ազդել Եփրեմին և հայ մեծամեծներուն վրայ։ Այս վերջիններէն, զայրանալով, ամբոխը անոր դէմ կը հանեն և զայն բռնելով կը տանին եպարքոսին առջեւ ու չարախօսելով իր մասին, պատրիարքութենէ վար առնել կուտան ու կը խրկեն Պոլիս, թիւապարտութեան։ Անոր տեղ պատրիարք կը նշանակուի Եփրեմը, որ Պոլիս փոխանորդ մը ղրկելով, ինք սակայն կը չարունակէ բնակիլ Ա. Պոլսոյ մէջ։

Այս դէպքերուն ազդեցութեամբ, Թուրքիոյ ամէն կողմը ժողովուրդը կը բաժնուի զանազան իրարամաբա հատուածներու և ամենք կ'սկսին յաճախել յունաց և լատինաց-

ռակը անմիջապէս կը խրէ ուզուած գումարը, 1636 տարիին ծառայելու համար այդ նորոգութեան, որուն ծախսերուն մեկ նախահաշիւը, նրբամիտն Փիլիպէիֆ չեմն տոցած կրցե- ու իրենց միաբարական նամակին։

ւոց եկեղեցիները։ Եփրեմ, մի-ֆիլի Ցէյդուլլահին միջոց ու թագաւորական հրովարտակ մը ձեռք կը ձգէ, ու հրամայել կուտայ երկրին ամէն կողմը որպէսզի յոյն և լատին եկեղեցիները յանձնուին հայերը ձերբակալուելուն ու դատուելուն։

Այդ օրերուն Երզնկայէն Պոլիս կուգայ ԱԻԵՏԻՔ ՎՐԴ., իր անցած տեղը սէր ու համերաշխութիւն քարոզելով ժողովուրդին։ Կուգայ Ա. Պոլիս, ուր գտնելով իրեն հայրենակից մի-ֆիլի մը անոր միջոցաւ Եփրեմը վար կ'առնէ պատրիարքութենէ, ամբաստանելով զայն փրէնկուութեամբ, զայն կը քշէ Էջմիածին ու ինք կ'անցնի անոր տեղը։ Բայց չի թողուր Ա. Պոլիսը, ու իր տեղը Սթեփանոսէ փոխանորդ կը թողէ Ամասիայի Յովհաննէս վրդ.ը։

Աւար օրով երուսաղէմի պատրիարք Մինաս Համատացիէն հալածական՝ չորս վարդապետներ կուգան Էսիրնէ։ Անոնց հասնելէն առաջ Մինաս նամակով մը տեղեկացուցած էր Աւետիքին անոնց վտարումը միաբանութենէն ու պատուիրած որ երես չի տայ անոնց։

Աւետիք կը լսէ այս վարդապետներուն զանգատները Մինասին դործած կամայականութեանց մասին, ու իր թագուն ծրագիրները իրականացնելու ժամը հասած կը նկատէ, «Կրնա՞ք ձեր ըսածներուն ճշդութիւնը երդումով հաստատել» կը հարցնէ, ու վարդապետներուն առած հաստատական պատասխանին վրայ զանոնք կ'առնէ իր հետը, ինչպէս նաեւ ուրիշ վարդապետներ ու քահանաներ, և կ'ելլայ սուլթան Մուրատ Բ.ին առջեւ, ու ամբաստանագիր մը կը մատուցանէ ընդդէմ երուսաղէմի պատրիարք Մինասին, Թագաւորը հարցը կը յղէ եպարքոս Բէօփրիւլի Հիւսէյին փաշային։ Աւետիք Այս վերջնոյն վրայ ազդեցութիւն կը բանեցնէ մի-ֆիլի Ցէյդուլլահին միջոցաւ ու կը յաջողի Մինասը պաշտօնանկ ընելով ինքզինքը անոր տեղ պատրիարք նշանակել տալ ու այսպէսով իր վրայ կը մխացնէ Պոլսոյ և երուսաղէմի զոյգ պատրիարքութիւնները։ Այսչափով չի գոհացած, Աւետիք չդիմայակիր բանտարկութեան դատապարտել կուտայ զՄինաս և անոր համախոհ Պուրսայի առաջնորդը, և անոնցմէ մեծ փրկագիններ առնելէ վերջ միայն ազատ արձակել կուտայ (1)։

Թերևս ընթերցողին անհաւատալի թուին հայ կը-

1) Զամչեան՝ Պատմութիւն Հայոց. Գ. Հատոր։

ղերին անունը սեւցնող բոլոր այս իրողութիւնները։ Փաստ է սակայն ու 17 և 18 րդ դարերուն, կղերական մեծաւորները Թուրքիոյ մէջ, քաջալերուած թերեւս սիրող պետական պահանութենէն, միջոցներու մէջ խոր չէին դներ հանելու համար իրենց փառասիրական ախներուն. դրպարտութիւնն ու կաշառքը սովորական միջոցներ էին, պատրիարքական պաշտօնները պարզապէս կը գնուէին ու առաջնորդներն ալ իրենց կարգին պատրիարքներէն կը գնէին իրենց տեղերը։

Ինչպէս դիտենք, Աւետիքէն առաջ Ա. Պոլիս եկած էր Թովմաս Բերիացին, նոյն այպանելի դիտաւորութեամբ։ Հոս յիշենք նաեւ Յակոբ կաթողիկոսը որ 1667 ին «դիմեալ յադբիւ անուպոլիս, ուր էր յայնժամ թագաւորն և ծախսեալ ի դրուն իչխանաց երեսուն քսակ՝ ընկալաւ թագաւորէ նոր հրովարտակ»։

ՍԱՐԳԻՍ ՍՐԲԵՊԻ. ԵՐՋԱՆԿ.— Մեր բոլոր գիտցածը այս առաջնորդին մասին սա է որ վախճանած է Ա. Պոլսոյ մէջ 1755-ին ու հոս թաղուած. (Տե՛ս իր սպասնագիրը էջ 22)։

ՄԻՔԱՅԷԼ ՍՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.— Ս. Թորոս եկեղեցին կ'օծէ 1794 թուականին, կը պաշտօնավարէ մինչև 1809 թուականը։ Իրեն կը յաջորդէ՝

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԲԵՊԱԿ. ԿԵՅԱՐԱՑԻ.— կամ Մուրսունճուք-ցի.- Աչակերտ՝ Զաքարիայ և Յովհաննէս պատրիարքներու Ա. Պոլսոյ։ Երեսուն տարի պաշտօնավարելէ վերջ կը մեռնի Ա. Պոլսոյ մէջ 1840-ին ու հո՛ն կը թաղուի (տե՛ս իր տապանագիրը էջ 22) Օծած է 1828-ին Փիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցին ու աւելի վերջ Թաթար Բազարճըքի և Սիլիվրիի եկեղեցիները։ Գործունեայ, արդիւնաւոր առաջնորդ մ'եղած է։

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԲԵՊՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.— Ադրիանապոլսեցի, նախորդին աշակերտը, և Ադրիանապոլսեցի Պողոս պատրիարքին եղբօրորդին։

Վեց տարիի չափ պաշտօնավարելէ վերջ իր տեղը Պոլսէն կը բերեն ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊՄ ը, հզօր հայր՝ պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանին։ Ժողովուրդին մէջ, այս երկու հոգեւորականներուն թեր ու դէմ, երկու կողմեր կը կազմուին, հարուստները Արիստակէսին՝ իսկ աղքատ դասակարգը Սարգիս եպս. ին կողմը բռնելով։

Իր մաս մը հայրենակիցներուն ցոյց տուած այս վերաբերմունքէն վշտացած՝ Սարգիս եպս. Փիլիպէ կը մեկ-

նէ, հոն կը փորձէ ինքնապլուխ առաջնորդութիւնք մը հիմնելու և այդ մասք կը չինէ առաջնորդարանին չէնքը։

Հոս 1843-ին, կը ձեռնադրէ Ադրիանապոլսեցի Պօղոս վրդ. ը(1) իսկ 1854-ին, Տէր Մեսրոպ քահանան, աշխարհական անունով տիրացու Ամբակում։ Այս՝ եղբայրն էր իր փոքրաւորը, Գրիգոր Յովհաննէսեանին, զոր 1858-ին, Պուքրէշի մէջ սարկաւագ՝ իսկ 1860 ին կ. Պոլսոյ մէջ վարդապետ կը ձեռնադրէ։ Գրիգորիս Յովհաննէսեան վերջէն եպիսկոպոս պիտի դառնար։

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՑՈՒՄՃԵԱՆ ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼՍԵՑԻ

1860-ին կ. Պոլսոյ պատրիարք կ'ընտրուի, բայց սարի մը վերջ կը հրաժարի։

---

1) *Այս նորընծայ վարդապետը կը վախճանի Ֆիլիպէի մէջ ու կը թաղուի Ս. Գեորգ եկեղեցիին գաւիթը, ձախ կողմը ուր կը գտնուի իր տապանաքարը, 1851 թուականով։*

1864-ին վարդապետ կը ձեռնադրէ Ադրիանապոլսեցի Մեսրոպ Սուքիասեանը, վերջէն եպիսկոպոս ու. Ա. Պոլսոյ առաջնորդ։

Կը վախճանի 1865, Յունիս 28-ին. Ակիւտարի իր բնակարանին մէջ և կը թաղուի նոյն տեղի գերեզմանատունը կարապետ պատրիարքին կողքին։

1846 գարնան, իր առաջնորդութեան օրով, Ա. Պոլիս կուգայ Սուլթան Մէճիտ, կ'իջևանի Յովհաննէս Պարսիզպանեանի գեղափայլ մեծ ապարանքը, ուր երկու օր կը մնայ։ Սուլթանը պատուոյ վերարկու և ադամանդակուռ պատուոյնշան կը նուիրէ Սարգիս եպս. ին, նոյնպէս ականակուռ նշան կը նուիրէ Սարգիս եպս. ին, նոյնպէս ականակուռ նշանով կը պատուէ տանտէրը Յովհաննէս Պարսպզպանեանը և քեռայրը Գրիգոր աղա Բիւզիւքեան։

Սարգիս եպս. ին առաջնորդութեան օրով քաղաքին մէջ պատմական երկու դէպքեր կը պատահին։ 1840 Մարտ 9-ին, Սուլթան Նէվրուզի օրը, ժողովրդը ըստ սովորութեան Մարիցայի մօտակայ դաշտերը ելած էր զիմաւորելու համար նորատաց գարունը. նշմարելով զեռին վրայ նշոյլն եկող նորընծի և լիմոնի նռաւակները, կը խռնուի կամուրջին վրայ զանոնք դիտելու համար։ Կամուրջը, որ այն ատեն գոյացած էր, կը փլի ամբոխին ծանրութեան տակ, ու զոհին մէջ ինկողներէն չատեր կը խեղդուին։

Օրը մեծ պահք ըլլալուն, Սարգիս եպս. երեկոյեան քարոզը կը խօսէր եկեղեցիին մէջ։ Դէպքը իմացուելուն, ամբոխը մզկիթ դուրս կը խուժէ, ու ժամերգութիւնը կէս կը մնայ։

Միւս դէպքը Թաւթապալէի մեծ հրդեհն է որ տեղի կ'ունենայ 27 օգոստոս 1846-ին։ Այս հրդեհին մէջ կ'այրին 110 խանութներ, 600 տուներ, 40 գինետուներ, 6 սիրին նաւակներ, գրեթէ բոլորն ալ հրէից սեփականութիւն, թաղը զուտ հրէական ըլլալով։ Ս. Թորոս եկեղեցին մազ կը մնայ որ այրէր այս հրդեհէն։

Որքան տատն որ Աբրիտաքէս եպս. կը մնայ Ս. Պոլսոյ մէջ Սարգիս եպս. ին կողմնակիցները հանգստաբար չեն կեցնար. դժգոհ մի քանի հայեր, որոնց մէջ նուաճ հաճը լսած պապիկը — հա՛յր իրատագէտ - երեսփոխան Յակոբ Պապիկեանին -- կ'սկսին յաճախել լատին կաթոլիկներուն եկեղեցին ուր չ'ուշանար հայ կաթոլիկ վարդապետ մը դառնալու Պոլսէն։

Պատրիարքարանը երկպառակութեանց վերջ մը տալու համար տեղւոյն վրայ կը խրկէ Ռոտոսթոյի առաջնորդ Թաղէոս արքեպիսկոպոսը, որ սակայն արդիւնքի մը չի հասած կ'ստիպուի իր տեղը վերադառնալ։ Շարունակուող երկպառակութեանց հետեւանքը սա կ'ըլլայ որ ազգը պարապին ակ կ'իյնայ։

Երեմի պատերազմի տարին էր (1854)։ Տակաւին երկաթուղի գոյութիւն չ'ունենալուն, Պոլսէն մինչեւ Էսքիշէհիր 10 օրուան ճամբայ էր ցամաքով։ Օր մը, իրիկուան դէմ առջեւէն գառազներ, հանէն հետեւորդներու խումբ մը, Պալսոյ խմռուղիէն փոռաչուբ թափորով մը քաղաք կը մտնէ հայ եպիսկոպոս մը։ Երզրումի առաջնորդ ԴՐԻՓՈՐԻՍ ԵՊՍ.ն էր, երեն հետ իբր սարկաւագ ունենալով պրն. Ռուբէնը, վերջէն՝ Բարթողոմէոս եպիսկ՝. Պուրսայի առաջնորդ։ Յաջորդ օրը հայութիւնը խուռներամ եկեղեցի կը դիմէ, հետաքրքիր՝ տեսնելու այս փառաւոր եկեղեցականը և լսելու իր վարդը։ «Դուք ամէնքնիդ ալ, կ'ըսէ ան իր քարոզին մէջ, խելացի, զարդացած մարդիկ էք, երկու հակառակ կողմերու բաժնուած էք ու ամէն ոք կ'ուզէ որ իր ըսածը ըլլայ։ Դուք բան մը կ'ուզէք, բայց կը տեսնեմ թէ այդ բանն ուզելու կերպը չէք գիտեր», ու կը պատմէ պատմութիւնը այն աղքատ, կոյր ու անզաւակ մարդուն, որ Աստուծոյ աղօթած առեն մերթ հարստութիւն, մերթ աչքերուն բացուիլը, մերթ ալ զաւակ մը կը խնդրէ եղեր և որուն օր մը իմաստուն մարդուն մէկը, խորհուրդ կուտայ միայն մէկ բան մը խնդրել Աստուծմէ այս ձեւով՝ «Տէր իմ, տուր ինծի զաւակ մը, անոր ոսկի թաստով ջուր խմելը տեսնեմ», խնդիրք մը, որուն մէջ բավանդակուած էին մարդուն ուզած երեք բաներն ալ։ Այս աղքատ մարդուն պէս կ'ըսէ եպիսկոպոսը, դուք ալ չէք գիտեր ձեր բաղձանքները յանձնելէ։ Ձեզմէ ոմանք Սարգիսը կ'ուզեն, ոմանք Աբիսաակէսը ու իրարու հետ գէշ մարդ կ'ըլլաք, Որովհետեւ մենք ձեզմէ աւելի չատ կարդացած ենք, ասիկա պատճառ մը չէ որ մենք ձեզի հետերնիս կարենանք արքայութիւն առնել. ոչ որ մեզի աւելի չատ դրամ կուտայ, նչխարքին խաչուիլ մենք անոր կուտանք. . . .

Աղբիւրնասպրեցնները, Պարոնեանի՝ հայրենակիցներ չատ կը հաւնին այս սրամիտ ու անկեղծ քարոզին ու անոր ազդեցութեամբը կը հաչտուին իրարու հետ։

Այդ թուականին Աբիսաակէս եպս. իր պաշտօնը թողած ու քաղաքէն մեկնած ըլլալով Գրիգորիս եպս. առեն մը կը մնայ հոն։

Կառավարչատուն գացած առեն, առջեւն առած երկու զաւազանակիր բարապաններ ու հետեւէն հետեւորդ վարդապետ մը, իր անցքին վրայ թուրք խանութպանները ոտքի կ'ելլէն ու կը բարեւեն եղեր գինք։ Վալիին տուած իր մէկ այցելութենէն օգտուելով կը չահի դուռ մը զոր ազդեցիկ պէյ մը տարիներէ ի վեր կը վարէ եղեր ազգին դէմ Սլիվէնի մէջ դանուող չաղացքի մը սեփականութեան չուրջ։

Տեղացիները, մինչեւ այն առեն, հարուստ և աղքատ մէջ խորութիւն դնելով, աղքատներու մեռելները առանց եկեղեցի մէջ օրհնելու, ուղղակի գերեզմանատուն կը տանին եղեր։ Կը հրամայէ որ, հարուստներուն համար եղածին նման, աղքատ մեռելներն ալ եկեղեցի տարուին։

Յետոյ հարուստները իր քով կ'ունչելով, եկեղեցին պարտքը վճարելու համար հանդանակութիւն մը կը ձեռնարկէ։ Ինքը առաջին օրինակը կուտայ մեծ գումար մ'արձանագրուելով ու հարուստներն ուզած չուզած կը վճարեն իրենց համար նչանակուած գումարները։

Երբ պարտքերը կը վճարուին օր մը կ'երթայ Ս. Թարսս եկեղեցին, ու սուրբին պատկերին առջեւ կեցած «Անա, կ'ըսէ, կարինէն գալով քոռ պարտքերդ վճարեցի. ասկէ վերջ աւելի քեչ կեր տուր ձիուդ, որ նոր պարտքեր չի չինես»։

Իր առաքելութիւնը այսպէս յաջողութեամբ է պըսակել հանելէ վերջ, կը մեկնի քաղաքէն։ Իր տեղը կ'անցնի ՄԱՄՐԷ ՎՐԴ. որ իր խօսած առաջին քարոզը կ'սկսի «Լոյսը գնաց. խաւարը մնաց» բառերով . . . ։

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊՍ. ՄԻՆԹԱՆՃԵԱՆ. — կուգայ 1854ին, Իր չատ համեստ ու աբելեան բնաւորութեամբ ինքզինքը կը սիրցնէ ժողովուրդին։ Դէպրդ քահանան Թիլիպէի վրայ վարդապետ կը ձեռնադրէ։ Տասը տարի պաշտօնավարելէետք կը մեկնի։ Իրեն կը յաջորդէ իբր փոխ-առաջնորդ՝

ԳԷՈՐԳ Ծ. ՎՐԴ. ՌՈՒՄՃՈՒԼԵԱՆ — Ծնած 1829ին Թիլիպէի մէջ. աւազանի անունով Թաղէոս Պօղոսեան, 1856ին կ'ամուսնանայ և կ'ունենայ վեց զաւակներ։ 1854ին կը ձեռնադրուի քահանայ։ 1875ին կ'ընդունի վարդապետական վարդ, վեց տարի առաջ այրեցած ըլլալով։

1880ին կը կոչուի պատրիարքական փոխանորդութեան, զոր կը վարէ վեց տարիներ, Թողլով ուղիղ, խիստ և կարգ կանոնը պահպանող եկեղեցականի մը համբաւը։

1886ին իրեն կ'առաջարկուի եպիսկոպոսական աստիճան զոր կը մերժէ իր առողջական զէշ վիճակը պատրուակելով, ու կը քաշուի Զիլիպէ իր եղբօր Տ. Յովհաննէս քահանային տունը։ Կը վախճանի 1893, Սեպտ 10ին և կը թաղուի նոյն քաղաքի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ բակը, առընթեր իր եղբօր՝ Տէր Սրբատակէս քահանային։ Իր թաղումը մեծաչուք եղած է։ Պուլկար յեղափոխութեան տարիներուն իր վիճակուած չնորհիւ Թուրք բանակէն ազատուած պուլկարներ որոնց մէջ նոյնինքն քաղաքին մեարոպոլիտը, երախտապարտ արցունքներով չրջապատած են վարդապետին դագաղը և տատանած են յուղումնալից դամբանականներ։

Ա. Պոլսոյ առաջնորդութեան պլուխը տարի մը մընալէ վերջ, Ռուսճուքլեան վրդ. կը հրաժարի, իր տեղը տալով, երկու տարուս տեւողութեամբ, կաթոլիկութենէ լուսաւորչականութեան դարձած ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՃԵՐՄԱԿԵԱՆԻՆ. Այս վերջնոյն մեկնումէն վերջ դարձեալ կ'տատնձնէ առաջնորդութիւնը, զոր կը վարէ մինչեւ 1830 թուականը։

Ռուս և Թուրք պատերազմին, երբ քաղաքը մօտ մէկուկէս տարի կը դրաւուի ռուսերուն կողմէ, Ռուսճուքլեան, հայրենասէր և դիւանագէտ մարդ, կ'օգտուի այդ դէպքերէն աչխատելու համար ի նպաստ հայկական հարցին. անոր սկիզբը դնողը ինքը կ'ըլլայ Ս. Պոլսոյ մէջ, իր վարած զգուշաւոր բանակցութիւններով, որոնք չուտով պիտի յանդէին Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին 16րդ յօդուածին։ Այս մասին աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօսինք զատ գլուխի մը մէջ։

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊՍ. ԴԵՐՁԱԿԵԱՆ. — Կուսակալ հաճը իզմէթ փաչայի օրով նօզկատէն գալով, 1882ին, կ'անցնի առաջնորդութեան գլուխը։ Պաշտօնավարած ըլլալով, քսանամօթ էր արաբերէնի։ Իր քարոզները խրթին թրքերէնով կուտար, հրեշտակին՝ խլրայել ալէ իւլ սէլամ, Բրիաւոսին՝ Իսա ալէ իւլ սէլամ ըսելով Թուրք հօճաներ կուգան եղեր իր քարոզները լսելու։

Մօտ տարիուկէս պաշտօնավարելէ վերջ ժողովուրդը պատրուակով մը գինք կը հեռացնէ։ Տեղապահութիւնը կը վիճակի տեղւոյն աւագերէց՝ Տ. ԱՐՄԷՆ ՔՀՆ ԴԵՐՁԱԿԵԱՆԷ ընկեր

Կ. Պոլսեցի, նախկին դերասան և վարժապետ, աչխարհական անունով Մխսիթ Գասպար։

Մինչեւ իր աքսորման Թուականը 1916 Փետրվար, եղած է քանի մ'անգամներ առաջնորդական տեղապահ։ Օժտուած էր վարչական բարձր կարողութիւններով։ Ջղուտ արիւնամախ, կեղծ ժպիտներու անթափանցելի դիմակով, պաղարիւն ու առնաբար խառնուածք մըն էր։ Մտաւոր զարգացումի և հայրենասիրական ոգիի քիչ մ'աւելի բարձր աստիճանով ան թուրք միջավայրին մէջ ապրող հայութեան համար խեչալ վարիչ մը կրնար դառնալ. «Հնչակեան»էն վերջ, Պուլկարիոյ դաչնակցականները զայն չարաչար հալածածեցին, մեղադրելով զայն 1901 նոյ. 27 ին քաղաքին մէջ կախուած Պետօ Նեմճեանին և ընկերոջ փրկութեան մասին աչխատած չըլլալուն համար։ Մեռած է 1920ին, Պոլսոյ Ս. Փրկիչ հիւանդանոցը։

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ. — Ռնիկ ապրիանապոլսեցի և աչակերտ Սարգիս Տպ.ի։ Նախապէս եղած է Տրապիզոնի և Եզիպտոսի առաջնորդ։ Թրքասէր քաղաքականութեան կողմնակից։ Շատ զարգացած չ'ըլլալով հանդերձ, վարուելակերպ ունեցող ծանրաչուք մարդ մըն էր։ Գործի գլուխ կ'անցնի 1886ին ու կը տանի մինչեւ 1895. այս Թուականին Իզմիրլեան պատրիարքին կողմէ Պոլիս կանչուելով խոսիլ կը յանդիմանուի և պաշտօնանկ կ'ըլլայ։

Այս չնորհազրկումին պատճառը այն հաւատարմական և դաշնակցութեան հեռագիրն էր զոր քահանաներու և տարրաւան Յունվարին, այսինքն Սասունի կոտորածներու վրդովքին։

Այդ հեռագիրը, դաւաճանական արարք մը համարուելով, ժամանակին չատ ազմուկ հանած է, ինչ որ այսօր, նկատի ունենալով համիտեան չրջանին պայմանները, քիչ մը չափազանցուած կը պանենք, եթէ ոչ բոլորովին անտեղի։ Պարզ ինքնապաչտպանութեան համար տարուկներու կողմէ եղած այդ կարգի ակամայ հաւատատիացումներ ինչ արժէք կրնային ներկայացնել յաչս եւրոպական դիւանագիտութեան։

Ամէն պարագային խնդրոյ առարկայ դիմումը այդ օրերու յեղափոխական գերագրգիռ տրամադրութեանց վրայ չատ զէշ ազդած է։ Կը բաւէ միայն կարդալ Մ. Փորթուգալեանի «Ամէնիա» չարաթաթերթին 1895 փետրվար 9 ի

թուրքին մէջ երևցած եռասող ատելագրութեամբ բայց նամակը, հաւանաբար երբեք նոյն ինքն Իզմիրլեանի դրիչէն, ուղղուած «առ Մեսրոպ և առ քահանայս» և ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի։

«. . . Դուք կը պահարակէք Հայաստանի ժողովուրդին՝ ընդդէմ Թրքական բարերասութեան բարձրացուցած բողոքները։

«Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնական գրկոյցով մը կը տեղեկացնէ ձեր գոհունակութեան այդ հեռագիրը։

«Դադարէ՛ք, ուխտադրո՛ւժք, այն տնեցքէն զոր եկեղեցին կը տեղայ Ձեր և Ձեր նմանները. վրայ. հակառակ Ձեզ, անբարուբութեան լերք խնկարկուներ, իրաւունքը պիտի յաղթանակէ, հայուն արիւը պիտի ծագի, դուք յայնժամ պիտի փչրուիք սոսկալի պատասխանատուութեան մը ծանրութեան ներքև յաւէնի Սգի. Դատաստանին ուր պիտի կոչուիք Ձեր գործոց համարը տալու։

«Նախատի՛նք Ձեր ճակատին. Անէ՛ծք Ձեր հոգւոյն»։

Դարձեալ «Արմէնիա»ի փետրվ. 16ի թուրքին մէջ կը կարդանք թէ՝ «Իզմիրլեան պատրիարք, պաշտօնապրոյ մը խոսիւ յանդիմանած է զՄեսրոպ այդ ուղերձին համար։

«Պատրիարքը ուշադրութիւնը հրաւիրած է նաև ուրիշ պաշտօնակիցներէ, մասնաւորապէս Սերաստիոյ Առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսին վրայ որ սակաւին մէկ ամիս առաջ մերժած է ստորագրել նմանօրինակ մի ուղերձի որ տեղական իշխանութեանց կողմէ առաջարկուած էր իրեն»։

Իր պաշտօնազրկումէն վերջ, Մեսրոպ եպս. Պալսոյ մէջ բնակութիւն կը հաստատէ նախ կ'ապրի Գում-Գապուի Ալէնըզ պալալ փողոց, յետոյ կ'անցնի Մաքրիգէօյ, ֆրանսական գօլէժի դէմը իր սեփական մեծ տունը, կը վախնայ յեղափոխական անարեկուէ ու գրեթէ տունէն դուրս չ'ելլեր.

Սուլթան Համիտ, դատական և կրօնից նախարար Սպահըրաշմանի փաշայի բարեխոսութեամբ, 25 ոսկի թոշակ մը կը յատկացնէ իրեն, զոր կ'ստանայ մինչև իր մահը, որ տեղի կ'ունենայ 1910-ին (ծնած էր 1834-ին)։

Պալ Ալիի չրջանակներուն մէջ, բնական է, իր խօսքը կ'անցնէր ու ասիկանական նախարար Շէրիֆ փաշային մօտ յաճախ կը բարեխոսէր ազրիանապոլսեցի հայ վաճառականներու ի նպաստ, որոնք — Համիտին օրով հայերուն Պոլիս

դալը արդիլուած ըլլալով — միայն քանի մ'օրուան բացառիկ արտօնութեամբ կուզային հոն՝ ապրանք գնելու համար, առանց սակայն գիշեր մնալու. խաֆիէներուն հետապնդումէն, կեղեքումներէն և երբեմն ալ անիրաւ բանտարկութենէ։

Մեսրոպ արքեպս. 1892-ին Յունվարի մէջ կը մեռնի կուսակալ հաճը Իզզէթ փաշա և կը թաղուի Իւչ Շէրիֆէլի մզկիթին բակը։ 1881-ին, նոյն պաշտօնով երկրորդ անգամ ըլլալով եկած էր Յունվարէն։ Բնիկ երզնկացի, չաս մոլեռանդ ատելի մըն էր այս ծերուկ պատասականը, որուն ձեռքին մէջ մեծցած էր Սուլթան Համիտ, գեռ երբ խաս։ Զինուորական ատենանով գաղթէ հասած հազարապետ էր։ Մահուան նախկին կուսակալին։ Սմուրի և խոտակու որդի Աբդինայի

նէն զոհեր յանձին ոսկերիչ Յովհաննէս Եազըճեանի, Պէզազ Մեսրոպի, եւ Տիկին Աղնէսի, եւ որուն դէմ, տասը օրուան քարանթինա կը հաստատուի քաղաքէն դուրս եկողներուն համար, ի Մուդանիա-Փաշա և Լիւլէ-Պուրկազ։

Մեր տօս եղաւ ին դադարումէն վերջ Տ. Արսէն քհյ. Դերձակեանն մօտ երեք տարի կը վարէ առաջնորդական տեղապահութիւնը։

1908 ին քաղաքական ժողովը առաջնորդ մը կ'ուզէ պատրիարքարանէն, որ իբր այդ Ա. Պոլիս կը խրկէ՝

ՊՕՂՈՍ Ծ. ՎՐԴ. ՀՕԼՏՍՄԵԱՆԸ.— Նախկին առաջնորդ Բէօթահիոյ, ընկեր Կիւլէցի։ Հոյակապ մարմինով խոշոր գլուխով, խոշոր աչքերով, սպիտակ թաւ մօրուքով հասարակ ախպարի մարդ մըն էր։ Թրքերէն քարոզ կը խօսէր «Էֆէնտիմիզ Յիսուս Բրիստոս» ըսելով։ Չէր սիրուած ոչ աղանէրէն ոչ ալ ժողովուրդէն։ Երկու տարի պաշտօնավարելէ վերջ կը մեկնի։ Իր օրով, եւ մինչեւ 1908 թուականը քաղաքին կուսակալն էր Ազիզ փաշա որ 1895 ին յայտնուած էր Սպաիւլրահմանի փաշայէն։

Դարձեալ Տ. Արսէն քահանային կ'իյնայ առաջնորդական փոխանորդութիւնը զոր կը վարէ մինչեւ 1905։

Այս շրջանին Ս. Թորոս եկեղեցիին մէջ պաշտօնաւարող քահանաներն էին Տէր Մկրտիչ Պամաճեան (վախճանած 1903-ին) Տ. Աւետարակէս Կէլկէլեան (վախճանած 1900 ին) Տ. Յարէն Սարկաւագեան, Տ. Մարկոս Թոլաեան, Տ. Ներսէս Նշանեան։

1905-ին, կու գայ ԴԱՆԻԷԼ Ծ. Վ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ. երուսաղէմի միաբանութենէն։ Հակառնեան էր Հոլտամեանին, թէ' բնաւորութեամբ, թէ' արտաքինով. կարճահասակ, լեցուննկակ, կապտաթակ աչքերով, ոսկեզօյն մօրուքով, հեզահամբոյր եւ անչահախնդիր։ Լաւ չարականագէտ էր, ու ծանօթ եւրոպական նօթագրութեան, անձամբ կը մարզէր դպիրները։ Ամէն կիրակի խօսած ժողովրդական պարզ ու չինուած քարոզներով ժողովուրդին եկեղեցասիրութիւնը վառ կը պահէր։

Իր պաշտօնի տարիներուն հանդիպող նշանակալի դէպքերէն յիշենք 1905 օգոստոսի մեծ հրդեհը եւ «Հուրրիէթ»ը որոնց մասին ի մասնաւորի պիտի խօսինք։

1908-ին Դանիէլ արքեպս մեկնեցաւ Երուսաղէմ, տառնձնելու համար պատրիարքական տեղապահի պաշտօնը

որուն կոչուած էր, վեհապետեան եպս. ի մահէն վերջ։ Նախ քան հոն երթալը, Ա. Պոլսոյ թեմին ծախսով ան դացած էր Էջմիածին ու ընդունած եպիսկոպոսական աստիճան։

Մեծ հրդեհին մէջ այրած ազգային հաստատութեանց վերաշինութիւնը կ'սկսի՝

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎՐԴ. ԻՆՃԷԵԱՆի օրով, ընկեր Իզմիրցի, Բարիզի մէջ իրաւագիտութիւն աւարտած էր, յետոյ ընդգրկած կղերականութեան ասպարէզը։ Բարոզներուն մէջ, աչխարհիկ հռետորութեան չարժուձեւերը չէր թօթափած դեռ վրայէն։ Բարձրահասակ, գեղադէմ, չէկ մօրուսով, ոսկի ակնոցներով երիտասարդ մըն էր կորովի ու գործունեայ։ Անուրանալի են իր տարած ջանքերը վերաշինութեան գործին, երբ ադրիանապոլսեցիք կ'ուզէն նախ իրենց եկեղեցին չինել, ան խորհուրդ կուտայ դպրոցներով սկսիլ։

Իր օրով, առաջին անգամ հայ կեանքին մէջ ծայր կուտայ ազգային գործերը դանդազեցնող այն չարժումը որուն կուսակցական պայքար անունը կը տրուի։

Ինճէեանի մեկնումէն վերջ տարիի մը չափ առաջնորդութիւնը կը վարէ ԱՐՍԷՆ Վ.ՐԴ. ՎԵՀՈՒՆԻ, որուն պաշտօնավարութիւնը ոչինչ ունեցաւ նշանակելի՝ բաց ի դպիրներու հետ իր ունեցած կռիւներէն։

1911-ին առաջնորդական պաշտօնին կը հրաւիրուի ՂԵՒՈՆԴ ԴՈՒՐԵԱՆ, որ նախ քան պաշտօնը տառնձնելը պայման կը դնէ իր եպիսկոպոսացումը, որուն գոհացում կը տրուի։

Դուրեան եպս. յաղթանդամութեան տեսակէտով կը գլէր կ'անցնէր իր բոլոր նախորդները։ Ինչ մը պահանջքտեսաւ բնութեանը պատճառով ժողովրդին լայն համակրութիւնը չէր կրցած վայելել։

Ջեռնադրութիւններով չատ բեզուն կ'ըլլայ։ Դըպրութեան չորս աստիճանները կուտայ Ս. Թորոս թաղէն՝ կարապետ Գ. Փափազեանի (Թիւլիպէ) Համբիկ Գասպարեանի (Տէր-Աղամ) Սահակ Եազուպեանի (Քսանթի) և Եփրեմ Ռուսճուքլեանի (տարազրութեան մէջ կորած) Ս. կարապետ Թաղէն Մկրտիչ Սարդիսեանի (Թիւլիպէ) Դէորդ Գասպարեանի (Թիւլիպէ) Մարտիկ Զընքըրտաքեանի (մեռած)։ Գարաղաչէն՝ Երուանդ Տէր Մեսրոպեանի և Առաքել Մերամէրճեանի, երկուքէն ալ Ներկայիս (Սոֆիա) Ս.կարապետ եկեղեցիի վերայ քա-

հանայկ կը ձեռնադրէ Տէր Մեսրոպ Ա.ոտոնեանը (Ատափազարցի, վախճանած Սոֆիայի մէջ 1933-ին) և Գաթաղաճի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին վրայ՝ Տէր Սահակ Շամլեանը։

Դուբեանի օրով կը պատահի պալքանեան պատերազմը, քաղաքին պաշարումը և գրաւումը Պուլկարներէն յետոյ անոնց նահանջը և Թուրքերուն վերադարձը։ 1914-ին Դուբեան կուգայ Պուլկարիա ուր կ'անցնէ ընդհանուր պատերազմին տարիները։

Տէր Ա.բէն քհյ. Դերձակեանին անդամ մը կը վճակի գլուխն անցնելու Ս. Պոլսոյ հայերուն ու չատ դժուարին շրջանի մը մէջ։ Գաղութը թուով զգալիօրէն նուազած է և բարոյապէս ու նիւթապէս ընկճուած։ Պուլկարներուն մեկնումէն վերջ թուրք և հայ յարաբերութեանց վրայ պաղ մթնոլորտ կը ճնշէ, վրէժխնդրական եղակի դէպքեր տեղի կ'ունենան որոնց ընդմէջէն կը նչմարուի հասնող փոթորիկը, որ կը պայթի 1915-ին։ Ընդհանուր տեղահանութենէն Տէր Ա.բէն սկիզբը խնայուած, վեց ամիս չանցնիր ինքն ալ կ'աքսորուի Թէքիրտաղ ու ծովերու վրայ քանի մ'ընկերներով կ'ապրի այն ողբալականը զոր աւելի վերջ պիտի պատմենք։

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵՊՍ. ՓԷՐՏԱՀՃԵԱՆ.— Վերջին առաջնորդը կ'ըլլայ պատերազմէն վերջ Ադաոսթոյի և Ա. Պոլսոյ թեմերուն միացամով ստեղծուած Թրակիոյ վիճակին։ Կը նչանակուի 1920-ին ամառը. Սեպտեմբերին կ'ուղևորի Էջմիածին եպիսկոպոսանալու համար։ Պոլչևիկեան բանաձէրն անցնելով կը դառնայ իր թեմին դլուխը, 1921 Յունիսին։ Դեռ կայսրանէն կը դիմաւորուի «օգնութի՛ւն» պոռացող ժողովուրդէ մը։ Պատահածը սա՛ էր որ Թրակիոյ ընդհանուր հրամանատար Մօնֆէրանոս, հաւանարար քաջալերուած յունասիրական մեր չափազանց ազդ ցոյցերէն, ինքնագլուխ՝ հրամայած էր հայ երիտասարդներու զինուորագրումը մինչև 32 տարեկան։ Երուանդ եպս. դեռ չուներ չառած, կը վազէ Սթինա ու Սելանիկ, այնքան անարդար որքան աղետաբեր որոշումը բեկանել տալու համար։ Ամէն տեղ իրեն կը տրուին խոստումներ բայց վերջ խոստումներ։

Սակաւաթիւ հայ երիտասարդութիւնը աքսորավայրերէ հազիւ հազ փրկուած այս անդամ կ'իյնայ յոյն զօրահոցներու մէջ, ուր աւելի քան տարի մը իրեն խաղցնել պիտի տային վէնիզելոսականութիւն կամ զօրթանթինեակա-

նութիւն . . .։

Անկէ վերջ Երուանդ եպս. ին միայն տխուր բաղդը կը վիճակէր հանդիսատես ըլլալու Թրակիոյ հայութեան քայքայումին։

1922 տարուան աշնան, իր ցրուող հօտին բեկորներուն կ'անցնի Ֆիլիպէ, ուրկից քիչ վերջ կ'երթայ Սելանիկ։

Ներկայիս դարձեալ մեր մէջ է ու կը վարէ Պուլկարահայերու առաջնորդութիւնը։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՍՐԲԵՊՍ. ՓԷՐՏԱՀՃԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

ՈՂՆՍ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ռո՛ւս տէվրի . . . թուական կազմուղ լուսաւոր չըքնաղ մը Ա. Պոլսոյ հայութեան համար: Շրջան մը ո՛չ միայն ազատութեան ու մտաւոր զարթնումի, այլ նաև հարստացումի, որովհետև այդ տարինէրէն ծագումնառած է չաս մը հայերու յեռուգայ բարեկեցիկ վիճակը:

Բայց անկէ առաջ, սկսած Համիտի դահակալութենէն չարաբաստիկ տարին 1876-էն, Ա. Պոլսոյ հայերը պիտի տեսնէին դժնդակ օրեր, պիտի ապրէին սոսկումի ժամեր. Պոռնա Հէբսէքի ապստամբութեան հետ համընթաց կը պայթէր պուլկարական ապստամբութիւնը, զոր թուրքը, իր սովորական վայրագութեամբ, անմեղներու արեան մէջ կը փորձէր խեղդել: Հայերը հանդիսատես պիտի ըլլային եղերայր ժողովուրդի մը մարտիրոսութեան, ու ամէնօրեայ սրտակեղեք տեսարաններու: Բանտերը կը վխտան բուլկար կալանաւորներով: Անոնք կը դատուին խմբովին, յիսունը, հարիւրը մէկանց, ձեւական դատավարութեամբ մը, որ միշտ մահավճիռ կը յանգի. և կամ բնաւ չեն դատուիր. Դիւղիրէն փայտ կամ ածուխ բերած դիւղացիներ կը բռնուին ու իբր «քամիթաճը» կը կախուին: Օրական 10-15 անմեղներ կը ճօճին չորս ուանի վրայ: Թուրքերը ոչ իսկ կախաղաններ բարձրացնելու ձանձրոյթը կ'առնէին: Կը կախէին, առջևը եկած բարձր տեղէ մը: Հայրս կը պատմէր թէ, առտու մը տունէն դուրս ելլելուն, պատշգամի մը տակէն անցած տանն, դլխուն բան մը կը զարնուի,— կախուած պուլկարի մը ոտքե՛րն էին . .

Գըչըզ արուարձանէն հարիւրապետ Հաճի Ա.մմէտ, (վերջը փաշա) պաշը-պոզուքներուն դլուխը անցած, մերթա-կայ ու հեռաւոր պուլկար դիւղերը կ'աւերէր ու կ'այրէր:

Միւս կողմէն Պաթաքի, Բզանլըքի, Սթ. Զակորայի ջարդերուն և զուլումներուն լուրերը կը հասնէին ու կը լրացնէին ամէնօրեայ այս քաոսնելի տեսարաններուն ահաբեկիչ տպաւորութիւնը:

Ռուսերուն կողմէ յայտարարուած պատերազմը, սկիզբը դոնէ, քաղաքի վիճակին մէջ փոփոխութիւն մը չի բերեր. Մինչ Դանուբի եզերքը, Բլեվէնի և Շիպկայի չուրջ պատերազմը կընթանար փոփոխական չանսերով, Իսիրնէն կը դառնայ զինուորաշաւաքի խարխոխ մը: Ամէն ազգի զինուորներ — պաշը-պոզուքներ, արաբներ, չերքեզներ, զէյպէքներ կը լեցուին քաղաք, ձիհատով ոգևորուած, կը ըսպառնան քրիստոնեաներուն:

Մանաւանդ Ալի աղային տալով զուրնան կը հնչէ անընդհատ Զուպուքճըլար խանին առջև (այժմու սիդիֆիէին տեղը), հրաւիրելով իսլամները կամաւոր արձանագրուելու սրբազան պատերազմին համար: Վառօդին հոտը և նոր թափրազան պատերազմին համար: Մուսլանի յոյսերը գրգռած են թուրքերուն բնազդներն: Մուսլիկը ամէն օր, խուժանին ցնծագին աղաղակներուն մէջ, կը ծանուցանէ նորանոր և ... անդոյ յաղթանակներ:

Այս ոգևորիչ խառնիճաղանճ ամբոխին էր, որ առաւօտնէ մինչև իրիկուն կեռուզեռէր, չուկային մէջ, ուր սակայն առևտուրը ամբողջովին դադրած էր, տիրող անապահովութեան պատճառով:

Պաշը-պոզուքները վաճառքի կը հանէին իրենց թալանած իրերը — եկեղեցական անօթներ, սկիհներ, խաչեր, կանթեղներ, կնոջական արծաթ զարդեր և ապարանջաններ, առանց բնական է դնորդ դանելու, որովհետև հայ ոսկերիչները, առանց բացառութեան կը մերժէին դնել այս արիւնոտ զոհերը. Շուկայի մէկ հատիկ ոչ հայ ոսկերիչն էր որ կը գնէր զանոնք ոչինչ գիներով, ու կ'ամբարէր «Ռիւսթեմ փաշա» խանին մէկ սենեակին մէջ, մինչև որ վերջը այս ընչաքաղց մարդուն աուէնը կը հրկիզուի Թահթաքալէի մէջ:

1877 Օգոստոսի վերջերը, արամադրութիւնները յանկարծ կ'իյնան: Սիւլէյման փաշային յարձակողականը Շիպկայի առջև խորտակուած էր պուլկար յեղափոխականներու և ռուս բանակին հերոսական դիմադրութեամբ: Օսման փաշա, որ քէն վիրաւոր, Բլեվէնի մէջ անձնասպան կ'ըլլար իր բանակին հետ: Ռուս յաղթական բանակին առջև Իսիրնէի և Կ. Պոլսոյ ճամբան բաց էր այլևս:

Բացառաբար սաստիկ ձմեռով մը, ծայր կուսաց զինուորներու և իսլամ բնակչութեան խուճապային ու մահաւոր փախուստը Բուլկարիոյ ամէն կողմէն դէպի Թրակիա

և Կ. Պոլիս։ Բնութեան գայթակղեցն ու թշնամիին սարսափէն հալածական, այս վիրաւոր կռիւերէ հառնող խառնիճաղանճ ու դիւահար բազմութիւնները կուգան իրարու կը խառնուին Ս. Պոլսոյ կայարանին մէջ, գրոհ տալով անցնող մէն մի չոգեկառքին վրայ։

Գիւղացիները, որ ինքզինքնին մինչեւ Ս. Պոլիս նետած էին իրենց սայլերով, անասուններով ու գոյքերով, կը լքեն ամէն ինչ ու կը նետուին չոգեկառք, կը մագլցին վահոններուն վրայ կամ փովերէն կը կախուին, վիրաւոր ճզմելով։ Շատեր վար կը գլորին ու կը ճզմուին անիւներու տակ, մինչ մնացողները կը կատղակուին ցուրտէն, անօթութենէն և հիւանդութիւններէն (1)։

Հիւսիսէն եկող այս ամէնի հոսանքը, որ հեռվհեռէ կը մեծնար իրեն հետ քշել տանելով ճամբուն վրայ հանդիպած գիւղերուն և քաղաքներուն խլամ ընակչութիւնը, կ'առնէ կը տանի նաև Ս. Պոլսոյ թուրքերը, Բիչեր քաղաքացիները կ'ուննենան մնալու. ու կը պահպանին քրիստոնեաններուն տուները։ Մուֆթին կ'ապաստանի Գէորգ Ե. վրդ. Ռուսճուքլեանի մօտ, հայոց առաջնորդարանը։ Բանակը չուշանար քաշուելու և անոր ետեւէն՝ քաղաքային իշխանութիւնները, ի գլուխ ունենալով կուսակալ Ճեմիլ փաշան։ Այս վերջինը, նախքան մեկնելը, կը կանչէ իր մօտ կրօնական պետերը ու անոնց կը հաղորդէ թէ զէնքեր կը բաժանուին՝ անոնց մնացած քաղաքը պաշտպանելու համար պաշտօնեաներուն հատկացուած յարձակումներուն դէմ։ Առաջնորդ Գէորգ վրդ. Ռուսճուքլեանի կոչին վրայ, հայ երիտասարդները կը դիմեն զինարան, ուր իրենց կը սրուին հին, ժանգոտած զէնքեր։ Այդ թուականին հայերը մեծ մասով կը բնակէին «Գալէ Իչի» թաղամասին մէջ, որ դէռ պարսպազարներ ունէր, թէեւ առանց իրական դռներու։ — Քաֆէս Քափու, Բէչէնիլէր Քափու, Թ՚փ Քափու, Գուլէ Քափու, Պալըզ Քաղար, Թավուք Քափու, Մանեաս Քափու, Պարխալի այս անցքերուն բերանը պահնէչներ կը կանգնեն թուրքերէն լքուած սայլերով։ Հայ երիտասարդները, 8-10 հոգինոց խումբեր կազմած, զէնքը ուսերնուն կը պահպանեն այս դռները, թաղերուն մէջ կը չրջին, ձնկելով, տաքնալու համար. տուներէն հրամցուած առատ օդին ու քօնեաքը, և մուրթին մէջ երբեմն աղաղակներ արձակելով, փախցնելու համար աներեւոյթ թշնամին . . . Դժբախտաբար կամ բարերախտաբար, անոնց չի ներկայանար ոեէ առիթ, իրենց զէնքն ու քաջութիւնը փորձելու . . .

Կուսակալին մեկնած օրը, իրիկուան դէմ, պայթիւններու խուլ աղմուկ մը կը սկսի լսուիլ քաղաքին մէջ, որ չեզոքեալ կը սասկանայ, մինչեւ որ իրիկուան ժամը ալ թուրքա՚չ ին կը յանգի աչառար, պայթիւնի մը, որմէ ամբողջ քաղաքը կը սարսի, պատուհաններուն ապակիները կը կոտրուին, խարխլկիկ պատերը կը փլչին։ Ժողովուրդը որ չէր գիտեր թէ ի՞նչ կը պատահի, անբացատրելի ահաւոդով մը կը մատնուի։ Ցաջորդ առաւ մխայն յայտնի կրլլայ, թէ թուրքերը պայթեցուցած էին Թունճայի ևղերքը «Մարայ Իչի»ի երկու մեծ եկեղեցիներ, որ չատ հեռու չէր քաղաքէն։

Հատ պատի մը փլուզումը մխայն փրկած էր քաղաքը ամբողջովին օդը ելլելէ, թող որ այս դէպքը իր օգուտը ունեցած էր։ Պայթումին ձայնը լսող կարգ մը պաշտպան զաքներ, որ նոյն դիչեր քաղաքին չուրջ համախմբուած են եղեր քրիստոնեայ թաղերը կոխելու դիտաւորութեամբ։ «Մօտ քօֆ կելսի» պոռալէն սարսափահար փախուստ տուեր են։

1878 Յունվար 8 ին, ռուսերը Մուսթաֆա Փաչայէն (այ՛մ Սվիլենկրատ) յառաջապահ մը կը ղրկեն, քաղաքին վիճակը իմանալու համար։ Այս տեսնելով, անմիջապէս հայ և հայ պատգամաւորութիւն մը, կազմուած հայերէն՝ Եաղուպեան Փրիզոր և հաճը Նչան օղլու կարապետ աղաներէ, իսկ հայներէն՝ Աբթըլն Ալմազ և Պաղալ Պաչըէն, կ'երթան Մուսթաֆա Փաչա ու ներկայանալով ռուս հրամանատարին քաղաքին մէջ մէկ հատիկ թուրք զինուորի կամ ոստիկանի մնացած չըլլալը կը հաղորդեն։ Հրամանատարը փորձելու համար իրեն տրուած տեղեկութեանց ճչտութիւնը, պատգամաւորներուն կ'ըսէ թէ զանոնք պիտի դնէ էսիրներէն գրաւելու գործով զինուորներուն առջեւ ենթակայ առաջին գնդակին զոհ

1) Ձիշտ 45 տարի վերջ, 1922-ի աշնան, յոյներուն որով ևոյն կայսրաւին մէջ, վախնիներու շուրջ, խուճապի ևոյն արգահատելի տեսարանը կը կրկնուէր, — այս անգամ սակայն Մուսթաֆա Քեմալին սուրճն հպատակական Փոխր Ասիոյ հայերն էին, որ հակառակ ուղղութեամբ դիպի պուլկարական ազան հողը կը փախչէին փրկելու համար իրենց կեանքը ...

երթալու։ Մեր ազանները ասկէ չեն խրաչիր ու ռուս պինուորներու հետ կ'ուզղուին դէպի իրենց քաղաքը։

Անոնց հասնելուն լուրը իմացող ժողովուրդը, անակարագրելի ուրախութեամբ կը համակուի ու դիմաւորումի մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնեն, յոյները՝ առաջնորդութեամբ Տիոնիոս եպս. ին (1) և հայերը՝ դլխաւորութեամբ Գէորգ վրդ. ի և Արիստակէս վրդ. Փափազեանի (2)։ Ոլոր հայերու մասնակցութեամբ հսկայ թափօր մը կազմուի, առջևէն ծանր զգեստներով երկու վարդապետները. Տէր Մկրտիչ քահանան, սիրացու Անտոն և սիրացու Աբթին, դպիրներ՝ չապիկներ հագած, դպրոցական աղաքը, խաչերով ու դրօշակներով։ Թուրք միւֆթին հետը քանի մը ուրիշ թուրքեր առած, հրեաները, անոնք ալ արծաթեայ «թեվրաթ»ներով. Այսպէս հանդիսաւոր թափօրներով դրեթէ ամբողջ քաղաքին բնակչութիւնը, կը դիմէ «Եըլդըրըմ»ի հայոց գերեզմանատան վրայի դաշտը, սպասելով ռուսերուն, որոնք իրիկուան դէմ վերջապէս կ'երեւան։ Ցառաջապահ ձիաւոր խազախներ են 70-80 հոգի։ Հրամանատարը եղիսաստրդ սեղակալ մըն է. կը կրէ կապոյտ ակնոցներ։ Իր քովէն կ'երթայ, որպէս թարգման Պոլսոյ դեսպան կրաֆ Իգնատիեֆին եավազը, խոշոր պեխերով հսկայ քարտաղդի մը. երիտթօ անունով, Միւֆթին կը մօտենայ հրամանատարին, կը խոնարհի ու կը մատուցանէ անոր, ափսէի մը մէջ, բանալի մը, հայ և ազ, ըսելով.

— Վեհ. Սուլթանին հրամանով քաղաքը ձեզ կը յանձնեմ։

Ռուս հրամանատարը «նիէ՛ա, նիէա» պոռալով, ուժգնօրէն կը բաղաքէ.

— Մենք այս քաղաքը. կ'ըսէ, մեր սուրովը կը գրաւենք։

— Թող այդպէս ըլլայ, կը յարէ միւֆթին, ու կը կատարէ յանձնումը։

---

1) Բնիկ հերձուածի, Գերիշխանի արուարձանին, 1866 ին Պոլսոյ պատրիարք։

2) Եղբայրը Ռուբին Փափազեանի, եւ որդի կապիտան Ղազարոսի, նախկին կեդրական դատուողը, Ֆրանսերէն ուսուցիչ ազգային վարժարաններու։

Անմիջապէս, մի քանի ձիաւորներ, բաժնուելով խումբէն, կ'երթան ամրութիւնները քննելու, մինչ հրամանատարը կը պատուիրէ ժողովուրդի պետերուն այդ գիշեր հասնելիք ռուս զինուորներուն համար պարէն և ձիերուն համար գարի հայթայթել. պատուէր մը զոր հայերը կը կատարեն անմիջապէս լեցուն թալիֆա մը ուտելիք գրկնելով բանակատեղին, զինեալ Մելքոնի և չիլինկիր Պապիկի ձեռքով։

Ալ քաղաքը ազատած էր Աղձաւանջէ. Ուրախութիւնը ընդհանուր է. Տուներուն մէջ պահուըտած պուլկարներ ազատ աչխարհ կ'ելլեն։ Հայ յօրպաճիներուն տուները ծառայող պուլկար երիտասարդները, «մօմչէ»ները, ինչպէս կը կոչէին զանոնք, ալ չէին հանդուրժեր աղբիւրէն ջուր կրողի եւ գիշերները տէրերուն առջևէն լապտեր բռնողի իրենց անչուք վիճակին. անոնք վերջին սափորը կը բերէին աղբիւրէն, տան դրան առջև, ի նշան ուրախութեան եւ ընդվզումի, վար կը նետէին ու կը փշրէին զայն, ու «մնաք բարո՛վ» ըսելով, կ'երթային խառնուելու իրենց համար սահմծուած նոր ու ազատ կեանքին։

Այս ընդհանուր բերկրանքին մէջ, լուր մըն է կը տարածուի -- պաչը-պօզուկները կոխած են Գարաղամ արուարձանը. Անմիջապէս խազախները, հայ գերեզմանատան բլուրէն վար իջայնալով ու Մարիցա գետը անցնելով կը մտնեն Գարաղամ ու փախուստի կը մատնեն յարձակողները։ Միւս կողմէ ժողովուրդը կը սկսի աւարի տալ թրքական մըթերանոցները. «Իւչ Շէրիֆէլի» մզկիթին մէջ անապին քանակութեամբ արմաւիք և դեղօրայք. իսկ Առաբա զոց չուկային մէջ զէնքեր ու փամփուշտ։ Այս գործին վարպետները առաւելապէս յոյները կը հանդիսանան։

Աւելորդ է լսել թէ, այս առաջին օրերուն մէկ հատիկ թուրք կարելի չէր տեսնել քաղաքին մէջ. բոլորն ալ պահուըտած էին։

Մէկ քանի օր վերջ ռուս բանակին մեծ ուժերը կը մտնեն քաղաք ու անկէ կը սկսին քալել դէպի Պոլիս։

Այս բանակին հետէն ու աչխարհիս չորս կողմերէն Ս. Պոլիս կ'սկսին թափիլ ամէն ազգի օտարականներ. Պոլսէն, Ցունաստանէն, Կղզիներէն, մալիզներ, վաճառականներ, թղթակիցներ, դրամարկղի. գողեր, դերասաններ, աճպարարներ ու թեթևաբարոյ կիներ։ Շուկային մէջ անօրինակ ոգե-

ւսրուբթիւն կը տիրէր։ Փողոցները բազմութենէ անանցանելի դարձած էին։ Հանուխթպանները աներևակայելի չափեր կիրառէին, չափազանց սուղ ծախերով սակաւաթիւ ապրանքներ։ Սպաներուն պայուսակները լոզ ոսկիներով լեցուն էին։ Իսկ հասարակ զինուորի մը համար 100, 200 րուբլինոց թուղթիր տալը սովորական բան մըն էր։

Այս զինուորութիւնը տուներու մէջ կը տեղաւորուի — իւրաքանչիւր տուն, ըստ մեծութեան, 5-էն մինչեւ 15 հոգի։

Այլ անկէ վերջ ոչն ու խրախճանք էր ի պատիւ հիւպհեաէ հասնող մեծ հրամանատարներուն։ Ին առաջ կենդրալ Կուռքօն կուգայ ու կ'իջևանի Գրյզդ, քիւրդ Շերիֆ պէյին տունը. ժողովուրդը զայն դիմաւորելէ Գարկալըք ըսուած տեղը, պէնալի օղլուի պարտէզին առջեւ։ Անոր հետէն կենդրալ Սդրբէլէվը կուգայ երկձիւղ մօրուքով, սպիտակ մորթով կապոյտ աչքերով, սպիտակ գլեասով, սպիտակ ձիով «սպիտակ փաչան» ինչպէս յորջորջած էին զայն Թուրքերը։ Ցետոյ կարգը կուգայ կենդրալ Թոդլէբէնին, և ի վերջոյ՝ ցարին եղբօր Մեծ Դուքս Նիքոլային, Անոր ժամանած իրիկունը լուսավառութիւն և ղրաչապարդում տեղի կ'ունենայ։

Սուլթան Սելիմ մզկիթին ճակատը մէկ մինարէէն միւսը քաշուած էր կանթեղներով չինուած լուսաւոր պատկեր մը, Բրիտանիոյ Ցարուհիւնը ներկայացնող։ Մեծ դուքսը պաշ-

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԵԼԻՄ ՄԶԿԻԹԸ

ԴՈՐՇ՝ ՀՅԱՑԱԶԳԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՍԻՆԱՆ ԴԱԼՅԱՑԻ

տօնապէս կ'այցելէ յունաց մայր եկեղեցին, ուր մեծ ընդունելութիւն կըլլայ իրեն։ Անկէ վերջ լուր կը ղրկէ հայ պատրիարքարան, թէ մեր եկեղեցին ալ կ'ուզէ այցելել։ Մերինները ալ չեն գիտեր ինչ ընեն, իրենց մեծ հիւրին համար։

Մեծ պահքի չարաթն էր. եկեղեցին սուգի մէջ, խորանները փակ։ Այնպէսի վիճակի մը կը վերածեն եկեղեցին, որ ո՛չ իսկ Զատկուան առթիւ կըլլար։ Խորանները կը բացուին։ Մէջտեղի խորանին Յարութեան պատկերը կը դրուի։ Աթոռներ բոլոր չահները կը վառին, սիւները ծաղիկներով ու պսակներով կը զարդարուին։ Հայերը կը գոցեն իրենց խանութները։ Ուս զինուորներ երկու կարգով չարուած, երկար ցանկապատ մը կը կազմեն կառավարչատունէն մինչեւ Ս. Թորոս եկեղեցին տանող փողոցներուն մէջ, ամէն անցուդարձ արգիլելով։ Եկեղեցին բակն ու չրջակայքը կը յորդին ամէն տեղէ բազմութիւնով։

Մեծ Դուքսը, սպիտակ նժոյգի մը վրայ հեծած կը հասնի, հետեւէն բարձր փափախներով 15-20 հոգինոց չերքէզ չքախումբով մը։ Մօտաւորապէս 50 տարեկան, բարձրահասակ, երկձիւղ մօրուքով, ժպտերես մարդ մըն է։ Եկեղեցին դուռ սի դրան առջեւ իրեն ընդառաջ կերթան երկու վարդապետները, քահանաներ և ասրացուներ, զգեստաւորուած։ Սրիսաակէս վրդ. փափազեան ֆրանսերէն լեզուով կ'ողջունէ զայն ու թեւը մտնելով կառաջնորդէ եկեղեցին ներս, մինչեւ դասին մէջ դրուած մասնաւոր գահը։ Ասոր վրայ Գէորգ վրդ. և քահանաները խորան կը բարձրանան ու արարողութիւն մըն է կը սկսի . . . դրեթէ ամբողջ պատարագ մը։ «Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր» երգելէն Աւետարանը խորանին վրայէն կը մատուցանեն. Սրիսաակէս վրդ. Մեծ Դուքսին թեւէն բռնած խորանին առջև կը տանի և համբուրել կուտայ։ Այս արարողութիւնը կը վերջանայ ուրիշ ազօթքներ կ'ոսկին ի վերջոյ Անդաստան մըն է ծայր կուտայ խորանէն և վարէն "օրհնեսցի և պահպանեսցի թագաւորութիւնն ռուսաց" լսելով։ կարգը կուգայ «իշխաններու, «ևս առաւել»ներով։ Կը յիշեն ամբողջ ցարական դերդաստանը, Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչներ, Բալլօ Բալլովիչներ, Նիքօլա Նիքոլայեւիչներ։ Մեծ Դուքսին մօտ կեցած Սրիսաակէս վրդ. կը թարգմանէ ու կը բացատրէ այս բոլորը։ 1)

1) «Միր» օրաթերթի 1933 Օգոստոսի թուին մէջ ակա-

Եկեղեցիին աւարտումէն վերջ, հիւրերը տարուելով առաջնորդարան, կը մեծարուին ճոխ թէյասեղանի մը չուրջ։

Առիթէն օգտուելով, Ռուսաքճուլեան, Մեծ Դուքսին մասնաւոր հրամանով իրենց տունէն կանչել կուտայ Սահիան փաչա Ալանեանը և Ցովհ. էֆ. Նուբեանը, Ա. և Բ. աոենապետները ազգ. երեսփոխանական ժողովոյ, որոնք թէեւ պետական մասնաւոր պաշտօնով Ա. Պոլիս եկած, բայց օրինակելի հայրենասիրութեամբ կ'աշխատին դաղտագողի հայ դատին համար։

Այս այցելութեան հետեւանքով, հայերը կը չահին դատ մըն ալ, զոր երկար տարիներ ի վեր կը վարէին հրեայի մը դէմ, գեղանի մը համար, որ կին էր առաջնորդարանին։ Հայերը առաջարկած էին հրեային, որ զայն ազգին ծախէ։ Հրեան ոչ միայն չէր համաձայնած, այլև ձեռնարկած էր առնոր վրայ տուն մը կանգնելու, որ կը խափանէր առաջնորդարանին լոյսը։ Հայերը դատի դիմած էին ու կը պնդէին թէ այդ հողը չինուածքի չի կրնար յատկացուիլ, քանի որ տարեօք թուրք գերեզմանոց մը եղած է ու իբր փաստ առաջ կը քշէին հոնկէ եկած հին մեռելաքար մը, զոր տակայն իրենք գիշեր մը թուրք գերեզմանոցէ մը վերցնել տալով, դաղտնի թաղել տուած էին հոն։ Իրենց ի նպաստ ճարած էին նաեւ երկու թուրք տուա վկաներ, ու մինչ պոլսեբնակ Մկըրտիչ աղա Սվաճեանի միջոցաւ կ'աշխատէին Շէյխիւլ Իսլամէն ֆեթվա մը ձեռք ձգել, Ռուսերը կուզան, դատը կը կասի։

Մեծ Դուքսին մեզի այցելած օրը, Արիստակէս վրդ. խելացիութիւնը կ'ունենայ անոր բանալու ազգին այս «տէրտը»։ Մեծ Դուքսին տուած հրամանին վրայ գիշեր մը խաղախները կուգան ու հիմնայատակ կը փլցնեն դատի առարկայ տունը։ Ազգը տախտակամ կը քաշէ թափուր հողին չուրջ, ու թուրքին վերատին գալէն վերջ հողը լռելեայն կը ճանչցուի իբր հայոց սեփականութիւն։

Նատես վր կը պատմէ առոր նման «փորձանք» վր, որ ցար Յերտիւնանի գլխուն եկած է, Պալխանեան պատերազմին՝ Ռոստոպոյի Ս. Թազարոր եկեղեցիին մէջ, ուր ցարին տուած մեկ պատահական այցելութեան առթիւ մեր իահանաներն ու տիրացուները իրենց անվերջանալի մեղեդիներուն երկարաձիգ խաղերովը «պատռած» են զայն մի քանի երկար ժամեր, առտուան ժամը 10 են մինչեւ կիսօրէ վերջ ուշ ատեն։

ԿԵՍԻՆԴԸ ՌՈՒՍԵՐՈՒ ՕՐՈՎ

Ռուսերը, ի բնէ առատաձեռն ու մխող ժողովուրդ, երբ յաղթանակէն գինովցած իրենց տուաւարաթիւ բանակով կուգան հաստատուիլ քաղաքին մէջ, տօնական ոգեւորութիւնը մր կը տիրէ ամէն կողմ ու ինչպէս լսինք առաւտուրը կ'սատանայ անհնարինթաց թռիչք մը։

Սմէն ազգի խուռներամ բազմութիւն մը կ'եռուզեռի պողոտաներուն վրայ, ուր պերճօրէն կը ճեմեն այդ տարիներուն նոր տեղծուած չանսօնիները։

Սրճարաններ, գինետուններ, ամէն տեսակ զբօսավայրեր, որոնց կարգին նաև մի քանի նորաբաց չանթաններ լեփ լեցուն են զբօսնող ժողովուրդով։ Սմէն կողմէ կը լսուին հարթած գինուորներու երգեր ու նուագի ձայներ։ Արուարձաններու մէջ յունական լաթեռնաներուն արձագանդները գիրար կը խաչագեւեն, մինչ ապարանքներու մէջ. բարձր դասսու ընկերութիւնը, պարահանդէսներով կը լուսցնէ գիշերները։

Սպաները, բարձր վարձքերով, յարկաբաժիններ վարձած են քրիստոնեաներու բնակարաններուն մէջ։

Պիթ Փազարի չուկան, «Պահչէլի Գահվէ» կոչուած սրճարանին պարտէզը, տախտակամարներու չնորհիւ հազեցուցած թատրոնի վերածուած՝ կը հիւրընկալէր Պոլսէն եկած Ցասուլհաճեանին խումբը, որուն մաս կը կազմէին Հրաչեայ, Հերանոյշ, Ինտուհի և Զափրասա։ Կը խաղան «Մատամ Անգօ», «Գլարէթին 14-րդ Օրը» և ուրիշ ֆրանսական երգախաղեր խաղեր։ Ռուս սպաները, ամէն իրիկուն, կը լեցուին հոն, ու հիացած հայ դերասանուհիներուն վրայ, փունջերով և նուէրներով կ'ողողեն զանոնք։

Շուկայի վրայ, զոհարաւճառ Զալուքճեան, որ Պոլսէն հասած է. հիանալիօրէն չահաւոր վաճառումներ կ'ընէ։

Բոլ էմբերեալները, բուպլինները գեսի մը պէս կը հսկին քաղաքին մէջ ու կը լեցուին տեղացիներուն գրպաններուն մէջ . . .։

Արդէ հարսատացումի չրջանն է, որ կը տեւէ որքան տարին որ ռուս գինուորականութիւնը կ'սատանայ կանոնաւոր

ու լիառատ ամառանոցներ։ Երկարող պատերազմը կ'ազդէ տագնապային ի վերջոյ ռուս պետութեան դանդին վրայ, ու պարբեր ամիսներէն վերջ, կարգը կուգայ նիհար ամիսներու։ Դիւրին վաստակները վերջ կը գտնեն, առևտուրը կը նուազի ու կը պատահի որ, վերջերը, «կալանք» խազախը. հոս հոն, օձիքը ձեռք ապ գողութիւն մը փորձած ատեն. Պատիժը՝ 40 *darbeler* ի այսինքն գաւազանի հարուածներ կ'րլլար։

Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը կը կնքուի 3 Մարտ 1878 ին, չատ ծանր պայմաններով Թուրքիոյ համար։ Անգլիան սակայն օգնութեան կը հասնի անոր, իր ծառայութեան փոխարէն վերջէն կիպրոսը իւրացնելով։

Իր նաւատորմը Պոլսոյ ջուրերուն մէջ երևալով կ'սպառնայ ռուս բանակին։ Երեք ամիս չանցած, Պիզմարք, ան ալ Թիւրած Նուսխոյ յաղթութենէն, կը յաջողի դումարել Պերլինի Վեհաժողովը (13 Յունիս 1878) որ թակարդ մը կ'ըլլայ Նուսխոյ համար։

Մօսքոֆ բանակը կ'ստիպուի պարպել Թրակիան, որ չատ Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին նոր ազատագրուած Պուլկարիոյ մաս պիտի կազմէր։ Ան կը թողու, մօտ 14 ամսուան դրաւումէ վերջ, նաև Ա. Պոլիսը, որ նախապէս աստիճանաբար պարպուած էր։ Ռուս իշխանութիւնները նախ քան իրենց մեկնումը, մեծ խաչհանդիսութիւն մը կը կատարեն կառավարատան մէջ, ու կը յանձնեն քաղաքը հասնող Թուրք բանակին։

Այն ատեն քաղաք կուգայ, որպէս կուսակալ Ահմէտ փաշա։ Այս մարդը կը հետևի լայն սխոհ քաղաքականութեան մը որուն կէտ նպատակին կ'ըլլայ անցեալին մոռացումը ու բարեւոք յարաբերութեանց վերահաստատումը բնդմէջ Թուրքերուն և քրիստոնեաներուն։ Այս նպատակով, ան յայտնապէս կը բռնէ քրիստոնեաներուն կողմը ընդդէմ Թուրքերուն։ Այս վերջիններէն մէկը երթ իրեն ներկայանար բողոքելու համար Ռուսերուն օրով կատարուած անիրաւութեան մը համար, անմիջապէս բանտարկել կուտար բողոքարկուն։

Քաղաքին ոստիկանապետ կը նշանակուի Նանքօ էֆ. անունով յոյն մը։ Ամէն ազգէ ոստիկաններ կ'առնուին, Հայերէն ոստիկանական ծառայութեան կը մտնեն՝ Պինեէմէճեան հաճը Գրիգոր, Պամպաճեան Սահակ, Եագըճեան Աբրահամ, Ֆիլիպեցի Սահակ և Պոլսեցի Բիւզանդ Զամիչեան,

(եղբայրը Պուրսայի առաջնորդ Բարթողոմէոս եպս-ին), Տիգրան աղա՝ (վերջէն ֆիլիպէի ազգային գործակատար), Զալճեան Գէորգ և ուրիշներ։

Յոյները, Նանքօ էֆ-ին օրով չափազանց կը չփանային։ Այդ չրջանին է որ ծագում կ'առնէ, կեդրոնավայր ունենալով Փաֆէս գափան, զգեստու և չարագործներու հզօր ու զազանի կազմակերպութիւնը, կաք Եորկիին Թայֆան, որ պետութեան մէջ պետութիւն կազմած, բնակչութեան պատուհասն ու սարսափը կր գառնայ երկար տարիներ։

Ռէուշ փաչային կը յաջորդէ նախկին եպարքոս Գատրի փաչա. Ան ալ լուսամիտ մարդ մըն էր ու կը հետևէր պարահանդէսներու քաղաքականութեան. Ամէն չարաթ կառավարատան մէջ կը տարբէր պալօներ, հիւպատոսներու և քրիստոնեայ երևելի ընտանիքներուն համար։

Կը մեռնի Ա. Պոլսոյ մէջ ու կը թաղուի Մուբատիէ Բիւչիւք փաղարի Թէքքէին մէջ։

Անկէ վերջ, կ'սկսի անկումի չրջան մը քաղաքին համար։ Համիտի տիրապետութեան վերջին տասնամեակին։ Երեւան կ'երթէ նոր պատուհաս մըն ալ - ազդումները, արդիւնք գետերուն հունին վրայ գտացած աւազախոնդումին։ Այս ազդումներն ամէնէն աւելի կը տուժէին Աթ. Բազար և Միհալ քէօրքի կողմի թաղերը։

ՀՕՐՕԶԼՈՒ ՊԱՅՔԻՐԻ ՓՈՂՈՑԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆԸ
1898 ՏԱՐՈՒՆՑ ՈՂՁՂՈՒՄԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ա. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ (1)

1378 Յունուար 13-ին ռուսական բանակը յաղթական դնացքով մը մուտք կը գործէ Ադրիանապոլիս։ Ռուսական զօրութեան վերին հրամանատար և Աղեքսանդր կայսեր եղբայր՝ Մեծ Դուքս Նիքոլա, կ. Պոլսոյ դեսպան՝ կոմս Իգնատիեֆ, Բ. Դրան կողմէ առաջնորդուած խաղաղութեան դաշինքին լիազօր և արտասովոր դեսպան՝ Սաֆվէթ և արտաքին գործոց նախարար՝ Սէրվէր փաշաները Թրզանլըզէն մխսին կը ժամանեն Ադրիանապոլիս։ Տ. Գէորգ Ծ. վրդ. Ռուսճուզլեան, որ երկրին փոխ Առաջնորդն էր և վաղուց ծանօթ Ներսէս Պատրիարքի հայրենասիրական զգացումներուն և քաղաքական ձգտումներուն, նախապէս պարտականութիւն մը կատարելու և իր քաղաքական գործունէութեան գեսին մը պատրաստելու նպատակաւ, առանց ժամանակ կորսնցնելու, կը ներկայանայ Մեծ Դուքս Նիքոլայի և կոմս Իգնատիեֆի՝ իր ջերմագին շնորհակալութիւնները մատուցանելու և բարի գալուստ մաղթելու համար։

Ռուսճուքլեան ժամանակէ ի վեր զրկուած էր Կ. Պոլսոյ հետ յարաբերութիւն պահելէ, մանաւանդ Ադրիանապոլսոյ գրաւումէն ի վեր ամէն յարաբերութիւն բացարձակապէս խզուած էր. հետևաբար ոչինչ էր գիտեր Փոքր-Ասիոյ մէջ տեղի ունեցած անցքերէն. միայն ռուս սպաներէն լսած էր թէ՝ կարսը և կարինը գրաւուած էին ազատաբար բանակին կողմէ։ Այս պարագան կը հրաւիրէ վարդապետին հայրենասիրական խանդը և կը բաղձայ ընդհուպ ներկայանալ Կոմս Իգնատիեֆի, ո՛չ միայն ռուս սպաներու խօսքերու տուրգու-

1) Այս ուսումնասիրութիւնը գրուած Երուանդ եպս. Փիրտահճեանին կողմէ ու յոյս տեսած "Տարեւ„ տարեգիրքին մէջ (ը. տարի 1928, էջ՝ 121), մեկ ամփոփումն է Ռուսճուքլեան վարդապետին յիշատակներուն, նախապէս հրատարակուած տիար Թագուշ Հինդլեանի ջանքերով Փիլիպէի Ռազմիկ թերթին մէջ

թիւնը հակակշռելու՝ այլ և որոշապէս հասկնալու համար թէ հաշուեյարդարի մէջոցին՝ հայերն ալ բախտակից պիտի ըլլա՞ն Պուլկարներու երջանկութեանը։ Ռուսճուքլեանի այս մտածումներուն և ձեռնարկներուն մէջոցին, բարեդէպ զուգադիպութեամբ մը, Սդրիանապոլսոյ մէջ ի յայտ կուգայ իր վաղեմի հայասէր ռուս բարեկամը՝ Պ. Կէրոֆ, որ Փիլիպէի ռուս հիւպատոսն ըլլալով՝ պուլկարական յեղափոխութեան մէջ դէր խաղացած էր և հիմա կը գտնուէր Կոմս Իգնատիեֆի մօտ՝ իբր խորհրդական։ Վարդապետը այս վերջինէն բացարձակապէս կը սուզէ կարծիքն և կարծոյ դրաւումը, բայց ան չի կրնար իրեն հաւաստիացնել՝ թէ հաշուեթեան սեղանին առջև Հայաստանի ի՛նչ վերապահուած է։ Այնուհանդերձ Կէրոֆ անմիջական միջոցներ ձեռք կ՛առնէ Վարդապետը դոհացնելու և հետևեալ օրն իսկ, դիւերթային ժամը 2-ին (ը. տ.), կը ներկայացնէ զինքը Իգնատիեֆի։ Դեսպանին խորհրդականը ո՛չ միայն թարգմանի պաշտօնը կը կատարէ այլ և կը վստահեցնէ Կոմսը՝ թէ Ռուսճուքլեան պատուաւոր և ամէն կերպով վստահելի հայ եկեղեցական մըն է. խօսակցութիւնները կատարելապէս զգուշանի պիտի մնան։

Ջերմ բարեմաղթութիւններէ և Ռուսիոյ Կայսեր առիւծատութեան համար աղօթելէ վերջ՝ Ռուսճուքլեան կը յայտնէ թէ՝ «այս պատերազմը քրիստոնէի փրկութեան պատերազմն է, ինչպէս Պուլկարներն ազատեցան, Հայերն ալ, ո՛չ մէն, նուազ հարստահարեալ, հաւատացած ենք թէ՝ պիտի փրկուին. արդէն կարսը և կարինը, գուցէ և ուրիշ տեղեր, գրաւուած են։ Դժբախտութիւնը հոն է որ, յարաբերութիւնները խզուած ըլլալով մենք ո՛չ մէկ տեղեկութիւն չունինք Հայաստանի վիճակին վրայ . . . .»

Ռուսճուքլեանի բարեմաղթութիւններուն չնորհակալութիւններ յայտնելէ վերջ՝ Կոմս Իգնատիեֆ հետևեալ կերպով կը պատասխանէ. «Այո՛, Ռուսիոյ բանակը մինչև Կարին յառաջած է, Հայաստանի այդ մասը հիմա ազատութիւն կը վայելէ։ Բայց հայ ժողովուրդը ազգովին կամ Հայաստանի մեծ մասը պիտի չկրնայ վայելել այն ազատութիւնը՝ զոր Պուլկարներն ունին։ Հայերը անպատրաստ գտնուեցան եւ Հայաստանի մէջ գարձած են մեռեալ ասոր մը. ես երեք տարիէ ի վեր Հայոց դատին պաշտպանն ու փաստաբանը եղած էի, թողունք զատառացի հայոց աղքատութիւնն ու անտար-

բերութիւնը, մանաւանդ ցիր ու ցան պանդխտութեան դատապարտուած վիճակը։ Մինչեւ իսկ Կ. Պոլսոյ Հայոց ողջախոհ եւ զործօն տարրը, սկսեալ Նուպար փաշայէն, արդէլք եղան իմ բարեկամական զործերուս։ Բայց մի՛ վհատիր, կը յուսադրեմ զձեզ քանի որ Թուրքիոյ հպատակ էք, ապագայի յոյսով, այս վայրկեանէն սկսեցէք պատրաստ լինել. պատրաստ դաստիարակութեամբ, ուսմամբ եւ քաղաքագիտութեամբ, պատրա՛ստ՝ միութեամբ եւ զաղտնապահութեամբ, պատրաստ նիւթապէս եւ բարոյապէս, պատրա՛ստ՝ ներքին կազմակերպութեամբ, պատրա՛ստ՝ ա՛յն օրուան համար՝ յորում քաղաքականութիւնը պիտի առաջնորդէ զձեզ յաղաւութիւն. եւ ես միշտ պատրաստ եմ ձեզ օգնել։ Ձեր Պատրիարքարանը ժամավաճառ թող չլինի՛, թող սկսի, ժամ է զործելու»։

Ռուսճուքլեան ուրախութեամբ եւ յոյսով զօտեպընդուած, այս տեսակցութիւնը կ՚ուզէ նոյնութեամբ տեղեկագրել Տ. Ներսէս Պատրիարքին, Բայց մէկդոցներ կը պակսին իրեն քանի որ երթեւեկը արդիլուած եւ Պոլսոյ հետ ամէն հաղորդակցութիւն խզուած էին։ Վարդապետի բարեկամը կէրծի իրեն այդ մէկդոցը կը հայթայթէ. Մեծ դուքսի թղթատարը կը մեկնէր ամէն օր մանուաւոր կառաչարով որուն պաշտօնեան հայ էր։

1878 Յունուար 20-ին Ռուսճուքլեան իր տեսակցութեան արդիւնքը եւ բոլոր երազարձութիւնները առաջին անգամ ըլլալով կը տեղեկագրէ Ազգին Պատրիարքին եւ միեւնոյն ժամանակ կը խնդրէ վարժապետեանէ՝ թէ երբ ինք արժան դատէ կրնայ բանակցութիւնները չարունակել, կէրծի ամէն կերպով իրեն զօրավիգն է։

Ռուսճուքլեանի տեղեկագիրին ուղարկումէն տասը օր վերջ բարեդէպ զուգադիպութեամբ մը, Սահիան փաշա Աբդլանեան եւ Յովհաննէս էֆ. Նուբեան կը ժամանեն Ադրիանապոլիս, Սաֆէթ եւ Սէրվէր փաշաներուս արամադրութեան ներքեւ Ադրիանապոլսոյ մէջ մնացող հիւանդ Թուրք զօրքերը կ.Պոլիս փոխադրելու պաշտօնով։ Ակնարկուած բարձրաստիճան պաշտօնատարները ունէին զաղտնի պաշտօն մը եւս. անոնք Ռուսճուքլեանի խորհրդականներ պիտի ըլլային հայկական խնդրոյն բանակցութեան մէջ, ուստի Պատրիարքական յանձնաբարարով մը կը ներկայանան Ադրիանապոլսոյ փոխանորդին։

Վարժապետեանի ինքնագիր այդ նամակը հարկ կը դատենք նոյնութեամբ զետեղել հոս։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ

Համար 2 — 1878 Յունվ. 31

Արժանապատիւ Տ. Դէորգ Վարդապետ
Առաջնորդական փոխանորդ
Ադրիանապոլիս

Սիրելի եղբայր ի Քրիստոս,

Ազգիս մեծանուն անհատներէն եւ պետութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն եւ Ընդհանուր Ազգային ժողով Ա. Սահնապետ Վսեմափայլ Սաեփան փաշա Աբդլանեան եւ Բ. Սահնապետ Վսեմափայլ Յովհաննէս էֆ. Նուբեան պետութեան պաշտօնով յԱդրիանապոլիս կուգան,

Աւելորդ է ըսել թէ՝ այս հանդարտաւոր եւ հոյակապ ազգայնոց մերոց որ ի քաղաքդ ժամանելը մեծ երջանկութիւն համարուելու է համօրէն ազգայնոց մերոց որ ի քաղաքդ եւ ի չրջակայս պիտէք արժանաւորապէս ընդունիլ զնոսին, այլ եւ կը պատուիրեմ յատկապէս որ՝ ազգային զործոց վրայ կրնաք խորհուրդ հարցնել եւ անոնց լուսաւոր խորհուրդով վարուիլ ըստ ամենայնի. յուսով եմ որ ինչպէս եւ զՁեզ զվեցի եւ զամբանեցի Ձեր ձիրքերը համրելով առաւելապէս կ՚ապացուցանէք Ձեր ազգասիրական զործի եւ հոչակելի ընթացիք. ուրիչ պատեհաւ Ձեզ զրածներս ալ յուչի կապակցութեամբ կը մաղթեմ որ ըլլաք մշակ անպարտելի եկեղեցւոյ մերոյ։

Աղօթարար
(Սասրդ.) Պ. Կ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ռուսճուքլեան մանրամասն կը պատմէ իր խորհրդակցութիւնները Կոմս Իկնատիէֆի հետ ունեցած տեսակցութիւնը. անոնք ալ վարդապետին կը յայտնեն Պատրիարքին դիտա-

ւորութիւնները և կը հաղորդին իրեն Սրբազանի հրահանգները։ Ազգին Պատրիարքը՝ կը բաղձայ և կ՚արտօնէ վարդապետը Ռուսիոյ դեսպանի և Մեծ Դուքս Նիքոլայի ներկայացնել հայոց թշուառ և հարատաջարհալ վիճակը, և անոնց միջոցաւ հայցել Ռուսիոյ կայսեր գթութիւնը, որուն չնորհիւ միայն հայերը, իբրև արեւելեան քրիստոնեայ ազգ պիտի կրնային ազատութիւն ձեռք բերել Պուլկարներու նման։

Ռուս իշխանութեանց հետ սեսակցութիւններու առնելու համար սահմանուած էր Պոլսոյ Նորին Վեհափառութեան Ներսէս Վարդապետ Աշտարակեցի, որ ուղղակի Ս. Պետրոս Հեկեղեցւոյ մէջ Ռուսաստանի Ռուսաստանի կարևորը կը դրկի Պատրիարքին և արտօնութիւն կը խնդրէ։ Տասը օրեր կ՚անցնին, վարդապետը կ՚ուշանայ։ Վարդապետը առանց սպասելու՝ կերթայ և Իկնատիեֆի խորհրդով և հաւանութեամբ կրկին կը ներկայանայ Մեծ Դուքս Նիքոլային և կը խնդրէ հետևեալ օրը կատարելիք հոգեհանդստեան արարողութեանց և պահանական մաղթանքին իր կողմէ մէկը նշանակել իրը ներկայացուցիչ։

Այս հրաւէրի միջոցին Մեծ Իշխանին մօտ կը գտնուին Կոմս Իկնատիեֆ և Կ. Պոլսոյ նորեկ դեսպան Կոմս Նէլիտոֆ. իրարու հետ ուսումնասիրեն լեզուաւ սաք խոսակցութենէ վերջ Մեծ Դուքսը դառնալով Ռուսաստանի՝ կը պատասխանէ. «Շատ գոհ եմ հայ հասարակութենէն որ սիրալիր ընդունելութիւն ըրած են և կ՚ընեն մեր զօրքերուն՝ իրենց տուներն բանալով անոնց առջև և ամէն պարագայի մէջ անոնց դիւրութիւններ ընծայելով. ես կը սիրեմ հայերը և կը յարգեմ։ Այդ բարեմաղթութեան օրը ես անձամբ կը փափաքիմ ներկայ գտնուիլ Ձեր եկեղեցին, բայց, օրը պէտք է անորոշ մնայ, վասն զի պատերազմի մէջ ենք. յետաձգեցէք առ այժմ ես կ՚որոշեմ և օր առաջ կ՚իմացնեմ»։ Ռուսաստանի չնորհակալութիւն յայտնելով կը մեկնի։ Վարդապետը կը փութայ այս ամէնքը պատմել իր խորհրդականներուն և կը խնդրէ անոնցմէ անմիջական սեսակցութիւն մը ունենալ Կոմս Իկնատիեֆի հետ՝ Հայ եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունենալիք հանդիսութենէ առաջ։ Բայց դժբախտութիւնը հոն էր որ Սահեան

փաշա Արսլանեան և Յովհաննէս էֆ. Նուբեան, Սալիֆէֆ եւ Սէրվէր փաշաներու ամեհանախիտ հակողութեան ներքեւ կը գտնուէին, այնուհանդերձ Ռուսաստանի և Նուբեան միջոցը կը գտնեն դիւրութեան մէջ գաղտագողի սեսակցութիւն մը ունենալ Իկնատիեֆի հետ։

Ժամուան մը ունկնդրութեան միջոցին Նուբեան Մանրամասն կը պատկերացնէ Հայաստանի ժողովուրդին ողբալի դրութիւնը և կը խնդրէ ներկայել գոյն կայսեր նկատառման և գթութեան։

Կոմսը կը խոստանայ Մեծ Դուքս Նիքոլայի հետ սեսակցիլ գործին յաջող ելք մը տալու նպատակաւ, և կը պատուիրէ իր խոսակիցներուն երկու օր յետոյ, դիւրութիւն գոյն ժամուն, կրկին իրեն ներկայանալ բայց այս անգամ Սահեան փաշան ալ միասին բերելու պայմանաւ։

Որոշադրուած օրուան և պահուն մէջ երեքմիասին կը ներկայանան. Իկնատիեֆ ժպտադէմ կը յայտարարէ. «Տեսնուած եմ Մեծ Դուքսի հետ, և մինչեւ մէկ աստիճան յաջող է ձեր խնդիրը. կայսեր հետ բանակցութեան մէջ ենք. մէկ երկու օրէն կայսեր հաւանութիւնն ու հրահանգը յուսամ թէ պիտի ընդունինք։ Ազօթեցէք որ Աստուած յաջողէ»։

Պաշտօնական այս խոսումնները հայ պատուիրակներուն սիրտը ուրախութեամբ կը լեցնեն և կրկին ու կրկին կայսեր գթութիւնը թախանձելէ յետոյ, կը մեկնին։

Ռուսաստանի պատուով եղանակաւ այս բոլոր իրադարձութիւնները մանր կը տեղեկագրէ Ներսէս Պատրիարքին և անկէ կ՚ընդունի չնորհակալութեան գիր մը։

Փետրուար 8-ին տեղի կ՚ունենան առաջադրուած հոգեհանդիսաը և գոհաբանական մաղթանքը՝ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ՝ ուր անձամբ ներկայ կը գտնուի Մեծ Դուքս Նիքոլայ, Կոմս Իկնատիեֆ. Կոմս Նէլիտոֆ, տասնըվեց զօրավարներ և բարձրաստիճան պաշտօնատարք։

Սահեան փաշա և Նուբեան էֆ. կը բացակայէին, կը թուի թէ Սալիֆէֆ փաշա թոյլատու չէր գտնուած, գուցէ իրենք ալ չէին համարձակեր ներկայ գտնուիլ։

Սրբազան արարողութենէ վերջ հիւրերը կը հրաւիրուին Առաջնորդարան, ճոխ թէյասեղանի մը չուրջ պատուաբերելու։ Խոսակցութեան նիւթ կը դառնայ Հայաստանի թշուառ և հարատաջարհալ վիճակը։ Ի միջի այլոց Մեծ Դուքս

ը Հայաստանի աչխարհագրական դիրքին և ազգաբնակչութեանց վիճակագրոյցի մասին այնպիսի հարցումներ կ'ուղղէ Ռուսմուքլեանի որ չէի կրնար պատասխանել իշխանը բաւարարելու աստիճան։

Առիթէն օգտուելով վարպետաւը հնարք մը կը մտածէ Մեծ Դուքսի ներկայելու համար Սաեփան փաշան ու Նուբեան էֆէնտին։

— Ձեր մեծութեան հարցումներուն լիովին տեղեկութիւններ կրնան տալ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովոյ երկու ատենապետները՝ Սաեփան փաշան և Նուբեան էֆ. որոնք քաղաքս կը գտնուէին Սալֆէթ փաշայի մօտ. եթէ հրաման ընէք անմիջապէս կրնան գալ և ներկայանալ։

— Թող գան, կը պատասխանէ իշխանը։

Անմիջապէս իր թիկնապահը կը մեկնի Սալֆէթ փաշային բնակարանը, ուր ջղայնոտ վիճակի մէջ լուրի կը սպասեն եղեր հայ խորհրդականները՝ Ռուսմուքլեանի հետ նախապէս եղած կարգադրութեան համաձայն։

Բարձրագոյն հրամանին առջեւ Սալֆէթ տեղի կ'ուտայ։

Սաեփան փաշա և Նուբեան էֆ. կը ներկայանան Մեծ Դուքսին, որուն հետ կէս ժամէ աւելի կը խօսակցին Հայաստանի սահմաններուն, աչխարհագրական դիրքին և ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ և բաժանման միջոցին թախանձագին կը խնդրեն Հայաստանի փրկութիւնը։

Նոյն թախանձանքները կը կրկնէ և կ'երեքնէ նաև Ռուսմուքլեան և կը խնդրէ Հայաստանը չմոռնալ՝ երբ Մեծ Դուքսը կը մեկնէր Առաջնորդարանէն։ Իշխանը վարդապետին ձեռքը բռնելով կը յարէ, «Մ'է՛ս, ո՛չ եղբայրս՝ կայսրը, Ձեզ չենք մոռնար»։

Հետեւեալ օրն իսկ Ռուսմուքլեան կը ներկայանայ Կոմս Իկնաթիէֆի և կը խնդրէ որ հաճի զինք ներկայացնել Մեծ Դուքսին՝ իր չնորհակալութիւնները յայտնելու համար։ Այս խնդրանքը սիրով կ'ընդունուի և կ'որոչուի օրն ու ժամը։

Ժամադրութեան պահուն կը ներկայանայ Նիքոլայ Մեծ Դուքսին՝ որուն քով կը գտնուին նաև Իկնաթիէֆ և Նելիւոֆ։ Վարդապետը չնորհակալութիւն կը յայտնէ այն մեծ պատիւին համար՝ զոր ընծայից մեծ իշխանը ազգին, որ այժմ ևս է յուսով և սիրով առ բարեխնամ ռուս կառավարութիւնը։

Համակիր վերաբերումով մը Ռուսմուքլեանի ձեռքը սեղմելով Դուքսը կը պատասխանէ. «Հայոց սիրալիր ընդունելութենէն չատ գոհ մնացի և կայսր՝ եղբօրս անմիջապէս հեռագրեցի իմ գոհունակութիւնս՝ թէ այսպիսի ընդունելութիւն, համակրութիւն և սէր չտեսայ ո՛չ յոյներէն, ո՛չ ալ ուրիշ ազգերէ։ Քանի մը օրէն պիտի մեկնինք քաղաքէս դէպի Այ Սթէֆանոս, ուր մօտ պիտի լինինք Դումդաբուխ ձեր պատրիարքարանին, թէ՛ պատրիարքին յոյսը և թէ՛ Ձեր խնդրանքներն ի դերեւ պիտի չելլեն. անհոգ եղէք, եղբօրս հետ բանակցութեան մէջ եմ»։

Այս կէս պաշօնական յայտարարութիւնները աւելի յուսադրած էին Ռուսմուքլեանը։

Երկու օր յետոյ Կոմս Իկնաթիէֆ իր մօտ կը հրաւիրէ վարդապետը և կը փութայ անոր «աչքը լուսել»։ «Գործերնիդ յաջող է, կը գոչէ, կայսեր հաւանութիւնը ստացանք. Ձեր խնդիրը պիտի անցնի ռուս և թուրք դաշնագրի յօդուածներուն մէջ։ Ընդ փոյթ պարտաւորեալ էք պատրաստել Մեծ Դուքսի մատուցանելիք ծրագիր մը, որուն մէջ հարկ է որ ի յայտ գան հայոց խղճի ու բաղձանքները»։

Որքա՜ն ալ Ռուսմուքլեան պատրիարքին կողմէ հրահանգուած և մասնաւոր գրութիւններով Մեծ Դուքս Նիքոլայի և Կոմս Իկնաթիէֆի յանձնարարուած և ներկայացուած ըլլար, այնուհանդերձ պահանջուած ծրագրի պատրաստութիւնը պատասխանատու և դժուարին գործ մըն էր։ Ռուսմուքլեան, անյուշ իր խորհրդականներուն հետ մտածելով այսպիսի պահանջումի մը հաւանականութեան վրայ, կանխաւ դիմած էր Ներսէս Վարժապետեանի՝ որպէսզի «ինք պատրաստէ այդ առաջարկութիւնները կամ ծրագիրը և փութայ ղրկել երեւն»։ Դժբախտաբար հոն էր որ այդ գիրը մինչեւ այն օրը չէր հասած։ Սպասումը պիտի վնասէր գործին կամ բոլորովին պիտի մահացնէր զայն։ Գէորգ վրդ. Ռուսմուքլեան, Սաեփան փաշա Արծլանեան և Յովհաննէս էֆ. Նուբարեան ազգին առջեւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնելով, կը պատրաստեն ծրագիր մը և խնդրագիր մը՝ մատուցանելու համար Մեծ Դուքս Նիքոլայի։

«Այդ ծրագիրը կը պահանջէր ինքնօրինութիւն Հայաստանի այն գաւառներուն համար, ուր բազմաթիւ հայեր կը բնակէին, Վան, Մուշ, Կարին, Տիգրանակերտ և այլն»։ (Դժբախտաբար այդ ծրագիրը կարելի չեղաւ գտնել Ռուսմուքլեանի յիշատակներուն մէջ)։

Ակնարկուած դրերը կը յանձնեն Կոմս Իգնատիեֆի և մէկ պատճէնը կը յղեն պատրիարքին։

Քանի մը օրեր յետոյ Իգնատիեֆ իր մօտ կը հրաւիրէ Ռուսճուքլեանը և որուն կ'ուսուցանէ թէ՝ դաշնագրին 16րդ յօդուածը Հայկական Հնդիրը կը պարունակէ. ահաւասիկ կը յարէ, անոր իմաստը — «Թուրքիոյ Եւրոպական գաւառաց մէջ տեղի ունեցած անկարգութիւններուն և հարստահարութեանց համանման ասիական գաւառաց մէջ ևս տեղի ունենալով, ասոր առաջքն առնելու համար՝ Սուլթանը երաշխաւոր կը կենայ Ռուսիոյ կայսեր քով որոշմամբ թէ՝ կովկասեան ոստմանակից հայաբնակ գաւառներուն՝ (Կարին, Վան, Մուշ, Տիգրանակերտ) վարչական ինքնօրինութիւն մը տայ վիլայէթի օրինաց մէջ հարկ եղած փոփոխութիւններն ընելով և զայն ապահովել իրական երաշխաւորութեամբը Սուլթանին»։ ապա կ'ուսուցնէ Կոմսը։ «Ահա այդ յօդուածը կը պարունակէ հայուն ապագան, բայց տեսնելու է թէ՝ ինչպիսի բողոքներով Սաւֆէթ փաշա ընդունեց այս առաջարկութիւնս, պնդելով թէ՝ հայ ժողովուրդը գոհ է իր կառավարութենէն. ո՞վ է բողոքողը, հայըն, հայն, Թուրք ներկայացուցիչը 36 ժամ մէջտ ուղեց Սուլթանին հաւանութիւնն առնելու համար. տեսնենք ինչ պիտի ըսեն»։

Հայկական խնդրոյն հիմունքը դրուած է այս ձեւով Ադրիանապոլսոյ մէջ։

Կոմս Իգնատիեֆի այս յայտարարութեան երկրորդ օրն իսկ Սաւֆէթ և Սէրվէր փաշաները իրենց մօտ կը կոչեն Ռուսճուքլեանը և անկէ տեղեկութիւններ կը պահանջեն հայկական խնդրոյն մասին եւ կը հարցնեն թէ՝ հայերու կողմէ բողոք մը եղա՞ծ է։

«Հայոց կողմէ բողոքի մը գոյութիւնը, կը պատասխանէ վարդապետը, հաւանականութենէ չատ հեռու է, այլ եւ Ռուսիոյ չահը կը պահանջէ նոր խնդիրներ յարուցանել այն յայտով թէ՝ երբ հայերը իմանան զուցէ գործիք կը լինին իր ձեռքը։ Բայց հայ ժողովուրդը պիտի որոշել իր չահն ու վնասը, պիտի Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը անցեալոյն մէջ, փորձեր ունի. մանաւանդ հայերը գոհ են հինգ տարիէ ի վեր իրենց կառավարութենէն, Ռուսիոյ գործիք չեն ըլլար. Ռուսիա այս պատրուակաւ կ'ուզէ գրաւել Հայաստանին մէկ մասը։

Հետեւեալ օրը Մեծ Դուքսը կը պատրաստուէր մեկնել Ս. Սթեֆանոյ, իր հետեւորդներով, ինչպէս նաեւ Սաւֆէթ և Սէրվէր փաշաները իրենց հետեւորդներով։

Երեսունըվեց ժամը լրացած էր, դաշնագիրը ստորագրուած էր երկուսակ։ 16րդ յօդուածը այլեւս դարձեր էր իրականութիւն մը։

Ռուսճուքլեան այն իրողութիւնը ընդհատ կը հաղորդէ Ներսէս վարժապետեանի՝ որ իր կարգին կը փութայ անմիջապէս մեկնիլ Ս. Սթեֆանո՝ իր երախտագիտութիւնները յայտնելու համար Մեծ Դուքսին, Հայկական խնդրոյն ծագումը կը սկսի Յունվար 18ին եւ կը վերջանայ նոյն տարւոյ Փետրուարի վախճանին։

ՄԵԾ ՀՐԴԵՀԸ

Թուրքիոյ մէջ ընկերային պատուհասի մը համեմատութիւններն առնող այնքան յաճախադէպ մեծ հրդեհներէն մին էր այն հրդեհը որ 1905 Օգոստոս 20-ին մոխիրի վերածեց քաղաքին մէկ երրորդ մասը կազմող հայ, յոյն և հրեայ կեդրոնական թաղերը: Լուսաբացին Թօփ Դախուի նեղլիկ փողոցի մը մէկ տունէն ծագում առնելով, հրդեհը ապրիլեան կը ծաւալի չրջակայ փայտաչէն, հին ու խիտ տուներուն:

Իբր հրչէջ կազմակերպութիւն քաղաքն ունէր, ձիաքարշ զոյթերով զինուորական դունդ մը որուն դանդաղաչարժութիւնը արաբի կարպ անցած էր: Բացի ասկէ, ամէն համայնք ու ամէն արուարձան ունէր իր հրդեհի *թուղուպան* և կամաւոր չրհանկիրներու խումբեր, որոնք աւելի արագաչարժ էին, ինչու որ կողպուտի և դրամական նուէրներու ակնկալութեամբ կը չարժէին: Բայց ասոնց գործիքները պզտիկ անուտներ էին, զոր չորս հոգի ուսերնուն վրայ առած կը վազցնէին հրդեհին վայրը, անցած ատեններն վայրենի աղաղակներ արձակելով, մինչ մեա չրհանկիրները տուներու չրհորներէն, հեռաւոր աղբիւրներէ մասնաւոր լաթածալ դոյլերով չուր կը կրէին:

Ս. Թորոս եկեղեցիին *թուղունպան* և *թայֆան* Պէնլի օղլու Գրիգորին հրամանին տակ էր: Այս մարդը որ հարիւր քիլօ կը կշռէր և որուն հիւանդութենէ կը տառապէր, կրակը մարելէն վերջ միայն կը յաջողէր հասնելու հրդեհին վայրը:

Քաղաքն ունէր նաեւ իր հրդեհի աշտարակը. երբ դիտող հերթապահը հրդեհի մը սկզբնաւորութիւնը կը նշմարէր, օդին մէջ հրթիռ մը կ'արձակէր եւ դիչերը լապտեր մը ու ցորեկը դրօշակ մը կը կախէր աշտարակին չորս պատուհաններէն անդ'ր որ կը նայէր վերիվերոյ դէպ ի հրդեհին կողմը . . . Մինչեւ որ բոլոր այս զարմանազան հրչէջ թայֆաները իրենց քունէն արթննային, հազուէին, մինչեւ որ հասկնային հրդեհին ո՞ր կողմը, ո՞ր փողոցը ըլլալը, արդէն բոցերը իրենց գործը կը կատարէին: Այդպէս ալ կ'ըլլայ 0-

գոստոս 20-ին առաւօտն, մանաւանդ որ նոյն դիչերը Համիտին դահակալութեան տարեդարձին առթիւ, քաղաքը տօնախմբութիւն և խրախճանք կատարած էր: Զինուորական հրչէջ խումբը կուզայ բայց ջուրի չգոյութեան պատճառով ձեռնածալ կը մնայ: Բիչ վերջ, բռնկած տունէն մը մառանէն պայթիւններ կը լսուին: Հայ յեղափոխականներուն պօմպաներուն թաքստո՛ցն էր: Այսպէ՛ս կը խորհի կուսակալ Արիֆ փաչան որ եկած էր տեղւոյն վրայ . . . Թո՛ղ ամբողջ թաղը այրի՛ . . . Զինուորական փողը կը հնչէ նահանջի ազդանչանը:

Հրդեհը ձգուելով իր բախտին հետզհետէ կը սահմանափակուի Թօփ Դափու թաղէն դէպ ի Մեարոպոլիա, ու անկէ Գուրուճ Չեշմէ թաղերուն: Հոս կը բաժնուի երեք թեւերու, դէպ ի Սէյ Նիքօղայ, Գէմէր Սէվրու և Ֆիրուզ Աղա հայաբնակ թաղը: Ասկից թեւ մը կը բաժնուի ու կ'ոչնչացընէ Սէյ Բարաքէվի, Սէյ Եանի և Գէչէճիլէր թաղամասերը, մինչեւ Սէյ Սթրաթի թաղը, ուր այս թեւը ինքնաբերաբար կը մարի: Մեարոպոլիա թաղին կողմէն բոցերը կը քալեն դէպ ի Օրթա Գափու, կը լափեն յունական Բանայիա և Խրիստոս թաղերը ու կը հասնին Պալըզ Բազարի չուկան: Հոս զանազան ուղղութեամբ քալող թեւերը ա՛լ իրարու միանալով կը կազմեն բոցերու հսկայ ու չարժուն անտառ մը որուն ճամբուն վրայ խոչոր տուներ, կ'անհետանան, կ'անէանան աղտոտ կարծես լուցկիի տուփեր ըլլային: Օր ցորեկով, աշխուժ լոյսին տակ, ծուխի սեւ ամպերուն հսկայ տուները կը թեւածին քաղաքին վրայ: Օդին մէջ կը փչչան գերան

կառակ ուղղութեամբը կրելու զանազ։ Ամէն մարդ հովին առջեւէն կը վազէ։ Հիմա ա՛յ, իր վերջին, ապահով կայան, կը վազեն դէպ ի Ս. Թորոս եկեղեցին. Աստուծոյ պաշտպանութեան յանձնելու համար բացերէն ազատուած իւնչքերուն մնացորդը։ Ս. Թորոս եկեղեցին բակն ու ներքնամասը կը լեցուի հայութեան ամենաթանկարժէք գոյքերով։ Թերեւս կայծ մը աննշմար անոնց հետ մտած էր տաճարին երկաթէ դռնէն ներս։ Կէս օրէն վերջ եկեղեցին ալ հրոյ ճարակ կ'ըլլար իր յարակից բոլոր հաստատութիւններով, առաջնորդարան, վարժարաններ եւայլն։ Առաջնորդարանին բարապանը, Ե. Էնէզլեան, զոհ կ'երթայ ազէտին, Ս. Երրորդութեան խորանին առջեւ պաշարուելով ծուխերէն ու ածխանալով սեղմոյն վրայ։

Հրդեհը, որուն ծաւալումին այլեւս ոչ ոք կրնայ ընդդիմանալ, կը տարածուի հրէից թաղը, ու մաքրելով ամբողջ թաղը Թահթաքալէն, Մանիասը, Բիլիսէ ճամին ու Թապաքհանէն կը հասնի մինչեւ Թաւնճային եզերքը։

Վերջին պահուն կառավարութեան ամբողջ ճիգը եղաւ փրկել չուկան, որովհետեւ անոր բռնկումովը կրնար ամբողջ քաղաքը մոխիր դառնալ։ «Աղասի» խանին հրդեհի մեծ պատին վրայ է որ կը կազմակերպուի ու կը յաջողի գլխաւոր դիմադրութիւնը։ Մէմուճ փայտն բոնի բերել կուտայ ծխախոտի ոչխին հրշէջ գործիքը, որուն առատ ջուր կը մատակարարուի հաստատութեան աւազաններէն, ջրհորը ու մեծ ջրամբարը (սարնիչ)։

Այս Հրդեհին հետեւանքով հազարաւոր ժողովուրդ անպատսպար կը մնայ։ Հայերը ապաստան կը գտնեն Գրիգորի կողմը յոյներու տուներուն մէջ, ամանք կ'երթան Գարագաղամ իսկ ուրիշներ Աթ Փազարի կողմը։ Ապահովական ընկերութիւնները, պզտիկ զեղչ մ'ընելով հանդերձ, կը վճարեն ապահովագրութեան գումարները։ Դժբախտաբար ապահովագրութեան սովորութիւնը ընդհանրացած չէր իրենց արհեստի մէջ։ Հրեաները, մեղսակցութեամբ իրենց աղգակից գործատէրերուն, հրդեհին օրն իսկ կ'ապահովագրեն իրենց կալուածները քանի մ'օրուայ առաջուան թուականը դնել տալով բոլիցային վրայ, ու կը յաջողին կլորիկ գումարներ գանձելու։ Այնպէս որ աղէտէն վերջ բաւական դրամ կ'իյնայ քաղաքին մէջ։ Ամէն մարդ հարկադրաբար նոր կառասիներ

չունել կուտայ, ու առևտուրը կ'ոգևորի։

Այս հրդեհը մոխիր դարձուց մօտ 1800 տուներ, որոնցմէ 250ը հայերու սեփականութիւն։ Անոնց մէջ էին 19րդ դարու հայ մեծատուններուն ապարանքները, լի՛ անգնահատելի փառաւոր կահաոյքներով, ինչպէս էին Պարսիկպանեան, Բանթիկեան, Բիւզիւկեան, Եազըճեան, Մենղիլճեան, Եապճեան, Ազասեան, գերդաստաններուն չնորհեալ հայ բնակարանները։ Կեմլէյկի Տէր Մարկոս քահանային ջանքերուն չնորհիւ կ'ազատուին Ս. Թորոս եկեղեցին գոյքերուն մէկ մասը, տարուելով առաջնորդարանի նկուղին մէջ որ բարեբաղտաբար դիմացաւ կրակին։

Գալով տուներու վերաշինութեան պէտք կ'ըլլայ աւելի քան տարի մը սպասել նոր յատակագծին, որուն մանուածապատ հաշիւներուն մէջ թուրք երկրաչափները իրենց դլուխը կը կորնցնէին։ Այս աշխատանքին պետ կարգուած էր ամբաչէն զօրքի հրամանատար Ճէվատէթ փաշա որ բեմանը լայն բացած էր կաշառքի համար։ Այս մարդը զարմանալի հրաչքներ կը գործէր. այսպէս քովընան ու խուլ փողոցի մը մէջ գտնուող դեհինի մը տակ չորս անիւներ դնելով գայն կը փոխադրէր ամենէն բանուկ ու յարգի պողոտայի վրայ. . . բնականարար պէտք կ'ըլլար հակառակ ուղղութեամբն ալ տեղափոխումներ ընելու. տարի մէջ ալ չատ վարպետ էր։

Ըստ նոր յատակագծին հարիւրին 10 համեմատութեամբ զեղչ մը պարտադիր կ'ըլլար ամէն հողամասի վրայ, ի նպաստ փողոցներու լայնքին, և քաղաքապետական գանձին։

1907 տարուայ գարնան, Տիլավէր պէյի քաղաքապետութեան օրով վերաշինութիւնը կ'սկսուի։ Առաջին տունը կը կանգնէ Զուհաճը Կարապետ աղա Կասպարեան, Գուրուճ Զէյմէ թաղին մէջ։ Անոր կը հետեւին ուրիշներ, ու հետզհետէ զեղեցիկ տուներով նոր փողոցներ, նոր թաղեր մէջտեղ կելլեն։ Ամէն կողմէ քաղաք խուժած են չինուհեան արհեստաւորներ հայ գալֆաներ և հիւաներ եկած են մասնաւորաբար Մալկարայէն և Թէքիրտաղէն։

Իրենց տուները չինելով հանդերձ հայերը չեն մոռնար նաև ազգային հաստատութիւնները։

Հրդեհէն վերջ Ս. Կարապետ եկեղեցին կը ծառայէր իրենց իբր ազօթատեղի։ Այս թաղը հեռու էր, իսկ վարձու

չէնք մը վերածած էին վարժարանի, որ անբաւարար էր երկաւոր աշակերտներուն։

Պէտք էր վերաչինել դպրոցներն եկեղեցին ու առաջնորդարանը։ Ս. Պոլսոյ հայերը այս առթիւ ի յայտ կը բերին մխիթարութեան ու զոհաբերութեան օրինակելի ոգի մը։ Օրուան քաղաքական ժողովը Մասթէոս վրդպ. Ինճեանի կոչովը առաջնորդութեամբ գործի կը լծուի։ Կը ձեռնարկուի ազգային հանգանակութեան մը։ Սէկն մարդու համար կը նշանակուի իր վճարելիք բաժինը, զոր առանց առարկութեան միանուագ կամ մասնավճարներով, իւրաքանչիւրը կը վճարէ։ Ու այսպէս հաւաքուած զումարներով 1908-ին կ'սկսուի չինութեան։ Էն առաջ կը չինուի մանկապարտէզի չէնքը, յետոյ միաժամանակ կը բարձրանան աղջկանց և մանչերու վարժարաններուն չէնքերը, եռայարկ, որոնցմէ մին օժտուած էր հանդէսի մեծ սրահով մը, հանդերձ բեմօք։ Ի վերջոյ կը կառուցուի փառաւոր առաջնորդարան մը մարմարեայ սանդուխներով ու սիւներով և դեղեցիկ բաժանումներով։ Այս բոլորը պարփակուած՝ եկեղեցին ընդարձակ չրջափակին մէջ որ չորս կողմէն փողոցներով եղերուած ու քարէ պատով մը չրջապատուած զոհ թաղամաս մը կը կազմէր։ 1912-ին կը ձեռնարկուի բուն իսկ Ս. Թորոս եկեղեցիին չինութեան, հիմնքէն վեր պատերը բաւական բարձրացած էին արդէն երբ վրայ հասնելով Պալքանեան պատերազմը, չինութիւնը կիսաւարտ կը մնայ։ Անիկա բարերաղդութիւն մը կ'ըլլայ, որովհետև այլապէս Թուրքին աւար մատնելի ձգած պիտի ըլլայինք։

Գալէ-Իչիի հայութիւնը բաւականացաւ միայն նորոգելով հրկիզուած եկեղեցին կանանց կողմի բաժինը, զոր մատուռի մը վերածեց իր կրօնական առտուայ պէտքերուն համար, սաղմոսարի օրեր՝ դարձեալ յանախելով Ս. Կարապետ եկեղեցին։

Հրդեհէն անմիջապէս վերջ հայ ոսկերիչները Ս. Թորոս եկեղեցիին մոխիրները փորելով հանկէ հանած ու յետոյ զատած էին այրած աւետարաններուն, սկիհներուն, կանթեղներուն և ճաճանչներուն արծաթին ու ոսկին, զոր Պալիս Միւսախեաճը Նշան ալա Թորոսեանին միջոցաւ ծախել տալով փոխարէնը 200 հնչուն ոսկի, յանձնած էին թաղականութեան։ Այս դրամը օգտագործուեցաւ Պալըք Բազարի ազգապատկան խանութներու վերաչինութեան մէջ։

1914 Ի ՀՐԴԵՀԸ

Մոխիրներէն ծնող այս նոր թաղերուն կից կանգուն կը մնար դեռ Գափէչ Գարուէն մինչև Միհալ Բէյ-փրիւ երկարող բաւական ընդարձակ թաղամաս մը որ հրաշքով խնայուած էր մեծ հրդեհէն։

1914 սեպտեմբեր Օգոստ. 13-ին դարձեալ խորհրդաւոր պարագաներու տակ ծագում առնող հրդեհէ մը այս թաղամասը ամբողջութեամբ կը մոխրանայ և որովհետև եօթը օր առաջ նոյն պայմաններու տակ Տիգրանակերտի հայոց չուկան ալ հրոյ ճարակ եղած էր պատրիարքարանը պէտք կը տեսնէ թաղերիով մը դիմելու Պապ Ալիին, ի վեր հանելով այս հրկիզումներուն դիտումնաւոր հանգամանքը ու բողոքելով պաշտօնեաներուն անտարբեր ընթացքին հանդէպ . . . ։

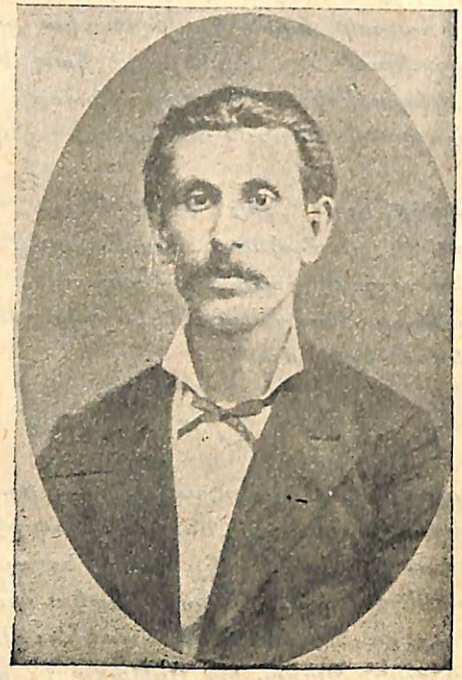
Այս թաղերիը կը կրէ 1914 Սեպտ. 10 թուականը այսինքն դրուած է ընդհանուր պատերազմին չղթայազերծումէն վերջ։ Դեռ այդ օրերուն ի՛նչ պատրանք կը սնուցանեն եղեր մեր վարիչները Թուրքիոյ մէջ հայութեան ունեցած դիրքին և ազդեցութեան մասին։

* * *

Ս. Պոլսոյ մէջ պատահած ամէն յիշատակելի դէպք ժողովրդական բռնատեղծութիւններու քննարկին վրայ արձագանգ կը գտնէր, կը պատմուէր կամ կ'երգուէր ոտանաւորներով ու shարաններով, որոնք ընդօրինակուելով ժողովուրդին կողմէ ձեռքէ ձեռք, առնէ առն կը պատէին։ Այս ժողովրդականացած բռնատեղծներէն կարապետ Օրթազարաւլուեան և Նշան Սարկաւագեան կը դրէին հայերէն լեզուով, իսկ Յակոբ Զաքրեան և Մխիթար Աղասեան Թուրքերէն լեզուով։

Նշան Սարկաւագեան, առաջնորդարանին քարտուղարը, բնական է լաւ հայագէտ էր։ կը դրէր թէ երգիծական և թէ քնարական չունչով ոտանաւորներ։ Հրդեհէն վերջ, «ի սոխրանս տարաբաղդ հայ հրկիզելոց»։ գրած էր, ոտանաւոր մը որուն իւր յանկերգ կը ծառայէր «Խնդրեցէ՛ք և տացի ձեզ» այն բնաբանը, որ, կիսովին այրած ու դեռ ընթեռնելի վիճակով մնացած էր մայր խորանին ճակատին վրայ։

Յակոբ Զաքրեան ընտրած էր երկիծական սեռը, զոր մինչեւ այսօր կը մշակէ։ Ան ալ նկարագրած էր հրդեհը սիրուն ոտանաւորով մը։ Մխիթար Աղասեան քնարերգակ քերթող մըն էր ու թրքերէնի և տաղաչախութեան օրէնքներուն քաջահմուտ, եթէ կեանքը վինք հօրմէն ժառանգուած մեծ հաստատութեան մը պատասխանատու դրած չըլլար, անտարակոյս ամբողջովին պիտի նուիրուէր բանաստեղծութեան ու երաժշտութեան որոնց վերմ մշակը եղած էր իր երիտասարդ տարիքէն։ Ուստ եւ թուրք պատերազմին իրադար-

ՄԻՀՐԱՆ ԱՂԱՍԵԱՆ. - երիտասարդութեան նկարը
(Ծնած է 1854 ին. վախճանած 1916 ին Տէր Զօրի ճամբուն վրայ ի Համամ)

ձուերիւննները նկարագրած է 80 տունանոց ոտանաւորի մը մէջ զոր տպելու համար ուսւսերը իր հաւանութիւնը ուզած են, ինչ որ վինք խոհեմաբար մերժած է, դրծին հակաթուրք տրամադրութեամբ նկատի ունենալով։ 1882 ին, Տօքթ. Յովհաննէս Քեօթիսկեանի մահուան առթիւ իր գրած հոյակապ քերթուա-

ծը հրատարակուած է պոլսական «Ճէրիտէի Շարքիէ» օրաթերթին մէջ։ Գրած է զանազան առիթներով բազմաթիւ ոտանաւորներ՝ երգեր, տաղեր, ազգօգուտ հիշատակարաններ, տապանագրեր եւլն, բոլորն ալ կորսուած 1915 ի աքսորին։ Միայն «Հրդեհի» ոտանաւորն է որ բաղդն ունեցաւ վերապահելու ու այս՝ չնորհիւ Տիար Սահակ Սիմանպօլեանի հոգածութեան։

Թէեւ այս գլուխը բաւական երկարեցաւ, բայց թող ներուի ինծի հոս արտատպելու գլխաւոր մասերը այդ ոտանաւորին, որ միակ յիշատակն է ինծի հօրմէս մնացած։

Տ Է Ր Ա Ն

ԼՏՐՆԷ ԵԱՆԿՂՆԸ

Տիգղէյին վասփըմը է՛յ սասըգ եարան.
Էտիրնէ եանկընը էյդէյիմ պէյան,
Տհսհմ բա՛ հվէյտհն կհօրմէվիշ ճիհան
Պհօյդէ տհիշհրաւիգ պիր ափէր փէգան։

Աղօսրոս այրընըն բաւ երուխնէտ,
Տհսիյհր Թօփգաբուտա եանկընն վար առան,
Շափաք սհօֆհր իրհն սաար սհֆիգտհ,
Հհնուզ ույգուտայըր պինգհրմհ հնսան։

Թուղուվպա կէղհգտհն ալհփյհր սարըր,
Ջիւնփի հվյհր ախշապ, սօֆաֆյար տարըր,
Հայֆաֆի սու պուղուվաֆ դայէք կիւչ ւյարըր,
Եօֆ իտի եաղմուրդար պիր հայդը գհման։

Սօնրատան եէրփիշտի ասֆհր հհալի,
Կհօրհւնմհ շաշըրտղար տհիշհրդի հալի,
Քհսիյտի հհր ֆհսին բապի մհմաղի,
Սհճաք պիր պիրինտհն պհֆյհրտի տհրման։

Կիրտիմհմ արթընրտը արհշ շիտէրին,
Կհօրտիւյհր հհօֆմհւ եօֆ դայրէրին,
Հազտան արաբդար հհէք սհյամէրին,
Քօղ աչըպ ճիւմդհ հայֆ օյտու տուամըր։

Սրհշ հհր բարաֆը իրտի իսրիյա,
Իւմիտի սհյամէք գալմատը ասլա,
Տհսիյհր պու իշին սօնը բհֆ փհնա,
Ֆաֆրր փուֆարա աճընրն եարատան։

Պու եանկըն եայլոյտը սէֆիզ օն ֆօյա,
Խրխոբօս, Բանապիա, հեռ Ս.յինֆօյա
Եանըտը պու վահիդէր կիբտի պիր բուդա
Օյտու պուռաղարը համ իլէ եէֆսան:

Տհօրթ ֆիլիսէ իլէ օնիւչ պապ հավրա
Պուռնզարըն հէբսիտ, հէր ֆեարկիր պինա,
Թաշըմըշ հինալի պիր ֆիլըլի հշիա
Կիբտիլէր եանկընա ամիւդհսի գուրպան:

Պուռնզարը ամկէրսուզ հեռ տհինշէֆինդա
Բիտ կօրմիւշ բարինտհ վիպլին ամապա
Կէրէֆ հանափ, զենկին, կէրէֆ փուֆարա
Սէրիլ սէֆիլ օյուպ գալտըղար իւրեան:

Շուհ էրիմ կուդուն սապի սիւպեան,
Ս.նապան պապպասան պուղմուշ պիր հանէ,
Օ'տա եանըտը շիմտի տհօնշիւ ֆիւդհանէ,
Քալտը պիչարէլէր սէֆիլ քերիշան:

Դօշնուռնսու մահնումը շօհ վալիտհէր,
Գանըը եաշդա տօղմուշ իֆի տիտհէր,
Պիլմէզ պիչարէլէր նէ եանա կիտհէր,
Ամնապ ալապիլմիշ պիր բարբալ եօրկան:

Բիմի հվլասընը դալպ իբմիշ առար,
Բիմի հշեապընսան պիր հապեր ստրար
Բիմի եանըզդ տհյիպ սաչդարընը եօղար
Եօֆ իտի պուռնզարը բեսէյի էրդան:

Օղ սահիպի գուտրէբ բաներ վիւբեալ,
Վէրմեսին պիր տահա պու բիւդիւ գենալ,
Թիւդէր էիրբիւրտիյօր իբտիմէ հայալ,
Զըֆմազ հաբըրտան տուրտուֆա ամինան:

«ՀՈՒՐՅԱԾՔ»Ը

1903 Յունիս 10-ին, Նիազիի և Էնվէրի կողմէ սարքուած զինուորական պարզ ըմբոստութեան մ'առջեւ համիտեան բռնակալութիւնը սեղի կուտար, սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր ու ժէօն Թուրքերը իշխանութեան գլուխ կուգային:

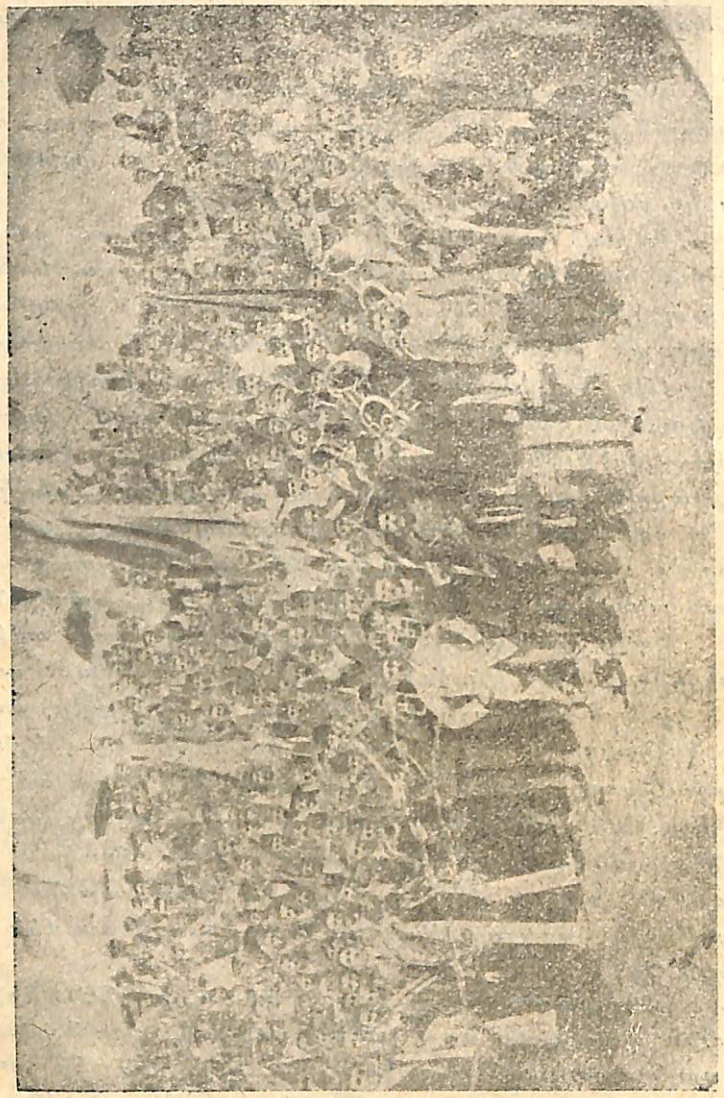
Հայ ժողովուրդը, ինչպէս ամէն տեղ, Էսբրնեի մէջ ալ անպատմելի ցնծութեամբ դիմաւորեց հասնող այս «Ազատութիւն»ը, առանց հրբէք կասկածելու թէ ան նախադուռը կ'ըլլար իր բոլոր յետագայ դժբաղդութեանց:

Ամբողջ չաբաթներ տեւեցին ցոյցերն ու ուրախութիւնները, չնորհիւ ժողովուրդի խանդավառութեան՝ զոր Ռուչէնի պէյ անունով սելանիկցի հարիւրապետ մը անընդհատ կը փքացնէր իր ամբոխավարական ճառերով: Գաղափար մը տալու համար մեր ժողովուրդին այդ օրերու խանդավառութեան, կը բաւէ միայն յիշել թէ այդ նորելուկ անպատասխանատու գործիչին մէկ ճառէն վերջ զոր խօսած էր հայ առաջնորդարանի պատշգամէն — ճառ մը չինուած քնական է միայն անկիրնելով ու կեցցէներով — եռանդաբորբ հայ երիտասարդներ անոր նստած կառքին ձիերը քակելով, իրենք լծուեցան անոր, ու այսպէ'ս տարին զայն հայ թաղերէն...:

Բայց Թուրք և հայ «եղբայրութեան» այս ամենօրհայ ցոյցերուն մէջ, թերեւս ամենէն յատկանշականն ու ծիծաղելին էր այն ուխտադնացութիւնը, զոր «Իթթիհատ թէրաքգի» կուսակցութիւնը կատարեց, նուագի և դրօշներու առաջնորդութեամբ, քանի մը տարի առաջ իբր «էչզէյա» կախուած Պեռօ Սերեմճեանի գերեզմանին վրայ, ուր Թուրք ճառախօսներ, յանուն յեղափոխութեան և յեղափոխական գործակցութեան, անդամ մ'ալ երդուեցնցան հաւատարիմ մնալ եղբայրութեան ու հաւասարութեան մեծ նպատակին ?:

Հայերը, համիտեան խաւարակուռ չրջանէն վերջ, նոր կը ծնէին քաղաքական — հասարակական կեանքին: Կը կազմուէր դաշնակցութեան տեղական մարմինը, որ կը գործէր միաձայն յամարձակ, գործակցելով Իթթիհատ-թէրաքգիին, կ'ըսեղծուէին լսարաններ, ակումբներ, թատերական մխութիւններ, երգչախումբեր: Տեղի կ'ունենար ընտրական պայքար,

մէջլիսի մէպուսանի պատգամաւորնէուն համար, ու Յակոբ Պապիկեանին հետ, որ կ՚ներքուէր Թոռոսեանի հայկրու քուեով էսիրնէէն կը չատէր զարձնալ հայկրու ձայներով մի ան թէլէկրաֆը Թալաթ, Քիւչիւք բազար Թազէն . . .

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԴԵՐՁՄԱՆ ՎՐԱ

Այսպէս էր, որ թրքահայերու այդ ապազայ դահիճը, իր առքը կը նետէր այն առնդուխին վրայ, որ պինք պիտի բարձրացնէր մինչեւ եղաբ քոսուԹիւն։

* * *

Այս կերպ յեղափոխականն ու մտաԹոյն «եղբայրասիրական» յարուցած ցոյցի ազազակաները դեռ չէին մարած, երբ կը պատԹին 1909 Մարտ 31ի այսպէս կոչուած չերիաԹճիական դէպքերը Պոլսոյ և Առանայի մէջ։

Մանրանկար ձեւով, այսպիսի դէպքի մը սարսափը Ս. Պոլիս ապրած էր հազիւ «ՀաւրիեԹ»ին հռչակաւմէն տասը օր անցած, երբ հօձաներու դրդուԹիւով իրենց սպաներուն դէմ ըմբոստացած երիտ Թազարի մօտ մեհմեՏցիներն, անկարդալէն իրենց զօրանոցներէն դէպի քաղաք խուժելով, «փասիչանլըմ չօք հայա» ազազականերով ու օդին մէջ ճօճուող մերկ սուրեր տով յարձակած էին չուկան առնազարդող դրօչակներու և վերտասուԹեանց վրայ, զանոնք վար առած ու պատռած էին, իրենց անցած ազի ճամբան երկայնքին, մինչեւ կայսրան, ուր հասնելով ուզած էին չուկաքաղ նսեմել ու Պոլիս երԹալ, որ դէպի աչքովնին տասուղէին իրենց փասիչանին ազէ առազէ ըլլալը։

Ասիկա սակայն լոկ տեղական բնոյԹ ունեցող ըմբոստուԹիւն մրն էր որ տեւեց միայն 24 ժամ, և որուն պատգուԹիւնէն 4-5 հոգի քանի մը չարաԹ վերջ կախազանի մահապարժով վճարեցին իրենց յանդգնուԹիւնը։

Ասանայի 20 հազար անմեղ հայերու արիւնով է որ ասուելատէս. Ներկուեցաւ ԹուրքերուԹ սկզբնական այդ խաղ. անարիւն յեղափոխուԹիւնը Համիտեան կասորածները դեռ անարիւն յեղափոխուԹիւնը Համիտեան կասորածները դեռ ներազանցող այդ մեծ ջարդը բաւական պէտք էր ըլլար մեր աչքերը բանալու համար իմպիրիալիստական էուԹեան մասին։

ՍուլԹան Համիտին ասպատւմն ու Սելանիկ ազտուրումը և իր անգ զառամած ոեժտին գահ բարձրացումը, հայերուն համար նպաստաւոր դէպք մը չէր. քանի որ ասով իմպիրիալիստին իշխանուԹիւնը աւելի եւս կ՚զօրանար, եւ սակայն չնորհիւ մեր անհնատես, անփորձ վարիչներուն ԹուրքերուԹ և հայ «եղբայրուԹիւն»ը որ Ասանայէն վերջ ասեն մը խզուած էր, նորէն վերահաստատուեցաւ, այս անգամ պատկուելով իմ-

Թիհատ-Դաշնակ համաձայնութեամբ։

1915 ին, աքսորի ճամբաներուն վրայ և մահուան փոսերուն չուրջն էր որ մեր աչքերը ընդ միշտ պիտի բացուէին։

Բայց, աւա՛ղ, չատ ուշ էր ա՛լ։

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՊԱՏՃԱՌԸ

1912 տարուան Հոկտեմբերին սկիզբը, հազիւ տարի մը վերջ Թուրք և իտալական պատերազմէն, որուն հետեւանքով Նոր Թուրքիան՝ Յունաստանին կողմէ կցուղ կրեաէին ցաւը պէտ չէր մոռցած - կը կորնցնէր ափրիկեան Տրիպոլիսը, կը պայթէր ահա Պալքանեան պատերազմը, յանկարծական փոթորիկի մը պէս ուժգին։ Զինակիցներուն, բայց մանաւանդ պուլկար զինուորներուն ամեէն դրոհին առջեւ Թուրքերը առաջին օրէն իսկ կը բռնեն փախուստի ճամբան, ու Լիւլէ Պուրկազի ճակատամարտով դիմադրութեան փորձ մ՚ընելէ վերջ, հազիւ հազ կրնան բռնուիլ Զաթալճայի ամրացեալ գօտիին վրայ, ուր վիրենք հետապնդող պուլկար ուժերուն առջեւ կը ձգնին Պոլսոյ ճամբան փակելու։ Անհաւատալիօրէն կարճ ատենուան մը մէջ, ամբողջ եւրոպական Թուրքիան, Մարմարայէն սկսեալ մինչեւ Սդրիական Ծով կը գրաւուի զինակիցներուն կողմէ, ի բաց առեալ Շքոտրա, Եանիա և Իոաննէ բերդաքաղաքներէն, որոնք կը պաշարուին։

Իոաննէի բերդին հրամանատար Շիւքրիւ փաշային ցոյց տուած հինգ ամիսներու կորովի դիմադրութիւնը իր քաջ զինուորականի համբաւը չինելէ զատ բանի մը չի ծառայեր. պուլկարները երկամսեայ զինադադարի խզումէն 40 օր վերջ, յարձակումով կը գրաւեն քաղաքը, 1913 Մարտ 13ին։

Այս պաշարումին ռազմական նկարագրութիւնը չէ որ պիտի ընեմ հոս — տակաւին արդէն մեր նիւթէն դուրս է, այլ այդ դէպքով կրակի ու սովի մատնուած հայ բնակչութեան ապրումներն են որ հակիրճօրէն պիտի տամ։

Զօրաչարժին յայտարարութիւնը իմանալուն պէս, ժողովուրդը, նկատի ունենալով քաղաքին տագնապալի դիրքը, մեծ խուճապի մատնուեցաւ։ Թուրք պաշտօնեաներն ու զինուորականները էն առաջ իրենց հարեմները պարպեցին, փախկասուն հանըմները վախցնելով Պոլիս և այլուր։ Երկաթուղիի դիծը դեռ չէր կարուած ու ասկէ օգտուելով բարեկեցիկ դասէն բաւական թուով հայ ընտանիքներ ալ ինքզինքնին Պոլիս նետեցին։ Մնացողները սպասեցին դէպքերուն։ Անոնք քաղաքին պաշարուած ըլլալը կռահեցին այն օրը երբ Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնական զեկոյցով մը ծանոյց թէ Պոլսոյ դիծը ազխարհներու հօտի մը կողմէ աւրուած էր...։

Օր մը վերջ երբ քաղաքին ազբիւրները ցամքեցան ու երբ միւս օրը Թաւթա Գալէին վրայ պայթեցաւ պուլկարական առաջին չռափնէլը, ալ կարելի չէր պարակել ձմարտութիւնը։

Ու երկուստեք սկսաւ թնդանօթի կատաղի կոիւը, որուն որոտանման խորունկ արձագանքներուն անընդհատ կը միանար գնդացիրներու և հրացաններու բարակ, ջղայնոտ ճարճատիւնը։

Փոխանակուող ռումբերը կը թռէին տուներուն վրայէն, կը սուլէին սարսափահար մարդոց ղլուխներուն վրայ, ու անոնց պայթիւնը կ՚իմացուէր Թուրք մօտակայ ամրոցներուն վրայ, ուրկից ծանր հրետանին անմիջապէս պատասխան մը կ՚ոռնար, դղրդելով տուներն իրենց հիմերէն։

Ու այս կը տեւէր երբեմն գիշերն ի բուն, կը չարունակուէր մինչեւ ուշ առաւօտ։ Կէս օրուան մօտ միայն, երկուստեք դադար մը կը տրուէր, իրիկուան դէմ դարձեալ վերսկսելու համար։ Ժողովուրդը այս դադարի ժամերուն քիչ մը չունչ առած, կը հոգար հապճեպօրէն իր անհրաժեշտ պէտքերը։

Պուլկարները, չատ չանցած սկսան ամրակոծել բուն քաղաքը, զարնելով Սուլթան Սելիմ մզկիթին չրջակայքը, որ բնակուած էր միայն Թուրքերէ։ Այս վերջիններուն սարսափահար ապաստանեցան քրիստոնեայ թաղերու մէջ։ Նոյն ինքն Շիւքրի փաշա կ՚ապաստանի հայ «Եղբայրասիրական» ակումբին մէջ։ Այն տեղ պուլկար ռումբերը սկսան այդ կողմը հարուածել, - պաշարուած պուլկար բնակիչները Թուրքերուն չարժումներուն մասին կանոնաւորաբար լուր կուտային պուլկար բանակին՝ քաղաքին մէջէն անցնող դիտերուն հասանքին յանձնելով զոց չիչերու մէջ դրուած տեղեկագիրներ։

Ինկող ռումբերը, բացի յաճախակի հրդեհներէն,

մարդկային զոհեր ալ կը պատճառէին, Իբրահոսեան եղբարց վաճառատունը այսպէս ծագում առնող հրդեհէ մը կ'ապրի։ Իսկ հայ բնակիչներէն երկու երիտասարդներ կ'սպանուին՝ օր. Ասրինէ, զաւակը սէօքմէճի Գրիգորին, և Արտաշ Բէպէճեան։ Առաջինը դիւերը անկողնին մէջ քնացած տեղը կ'անչնչանայ, ականջէն դէպի ուղեղը թափանցող չոարնելի կաթէ մը. իսկ երկրորդը, պաշարումին վերջընթեր օրը միայն կը զարնուի, իր տանը մէջ, ռումբէ մը որ դլուխը մասմնէն կը բաժնէ։ Անիկա զաւակն էր Գրիգոր Բէպէճեանին։ (1)

Հայերը, ինչպէս նաեւ միւս բնակիչները, ամէն իրիկուն տեղ կը փոխեն թաղէ թաղ, արուարձանէ արուարձան կը փախին, չի համարձակելով մնալ հոն ուր մէյ մը ռումբ կամ չոարնել ինկած է։

Հակառակ որ դիւերային երթեւեկը արգիլուած էր չատ մը ընտանիքներ, առանձնուքներէ սոսկալով, գալատազդի կը հաւաքուէին մէկ տան մէջ, վտանգի պահուն իրարմով պատեպնդուելու համար, թէեւ, իրականին մէջ, այդ վտանգին հաւասքարար ենթարկուելու անխոհեմութիւնը կը գործէին։

Մահուան այս ամէն վայրկեանի երկիւղին հետ, պէտք էր նաեւ մարքուիլ հետզհետէ սաստկացող սովին դէմ։

Առաջին օրէն ըմպելի ջուրի նեղութիւն կար։ Տուներուն մէջ գտնուղ ջրհորներուն ջուրը, լեղի բլլալուն, պայմանական լուծքի համար կարելի էր գործածել։ Դեռերուն ջուրերը կասկածելի դարձած էին։ Մարթախտարար նոր չինուած տուներուն մեծ մասը ջրամարներ ունէին ժողովուրդը խմելու ջուր, անոնցմէ կը ձարէր։ Գալով ուսնասեղէնի և նպարեղէնի այն թէ ինչպէս կը նկարագրէ տիրող վիճակը Տիար Յակոբ Զաքրեան. «Լուրթա, սիսեռ, ոսպ, բակլա ինչպէս և չաքարն ու խոհուէնն քիչ տուներուն մէջ հրապարակէն անհետացան, Ասոնց անունը կար իրենք չի կային։ Քարիւղին դինը՝ առասպելական, իսկ աղին օխային մէկ 5 դեղին ոսկի էր։ Ամէն տան մէջ ծխուած էին, Միսը ժամն էր, ու չատ տուներ, մէկ օրուան մէջ ծախուած էին, որով հետեւ անասուններուն համար կեր չի կար։ Գանիները նոյնպէս առատ էր, սառնարաններուն մէջ պատսծուելի համար ամբարուած մեծաքանակ ապրանքը տեղւոյն վրայ մնացած ըլլալով։ Այս պատերին սալամուրա ի չուրջ, կը գործածուէր կերակուրներու և հացի պատրաստութեան մէջ։ Նոյնը կըսէր նաեւ պատճոյ ձուկերու վրայի աղով։

«Ձմեռ ամիսներ էին, բայց դուրսէն կատր մը փայտ կամ ածուխ չէր գար։

Երփնծաբան ՅԱԿՈԲ ՉԱՔՐԵԱՆ
(Ոսկերիչ)

1) Քհսպենեան Գրիգոր հնարամիտ ու բազմակողմանի կարողութիւններով օժտուած մեկն էր։ Սև իր բազմանդամ ընտանիքը ապրեցնելու համար սափրիչութիւն ու կեղծամի առեւտուր կ'ըներ։ Բայց միաժամանակ երաժիշտ-նուագահար ու պարի ուսուցիչ էր։ Առաջին չուրքակի դասերս ես իրմե առած եմ։

Իր կեանքին վերջին տարիներուն ան միս միւնակը յաջողած էր խոզանակաշինութեան ձարտարարուեստ մը ստեղծելու, ինքն իսկ հնարելով ատոր անհրաժեշտ մեքենաները։ Իր շինած ամեն տեսակ խոզանակները կրնային մրցիլ եւրոպական գործոյն արտադրութեանց հետ։ Ափսո՛ս որ այս մարդուն արժանիքները, ինչպես արդի ուրիշ ամեն տեսակ արժանիք էտիրների չեռամնաց միջավայրին մէջ, խամրեցան ի չգոյէ գնահատանքի։

«Գալով հացին, վէսիքայով կը արուէր ան, ու ժողովուրդը, փուռերուն առջեւ խռնուելով դ'ուսերնիանց ձեռք կը ձգէր զայն։ Շատ վար տեսակի հաց մրն էր ու վերջին աւելնները ուրիշ բան չէր բայց եթէ աւելահունաի և մոխիրի խառնուրդ մը։

«Բարեբախտաբար Տիար Լեւոն Ծրնաբզլեան, իր սոփականութիւնը եղող մեծ աղօրիքէն, պարբերաբար քանի մը պարկ ալիւր կը խրկէր Ս.ոաջնորդարան՝ հայ աղքատներու և զինուորներու բաժնուելու համար»։

Տեղացի հայութիւնը արդարեւ իր կարելին կ'ընէր նիւթապէս և բարոյապէս ամօքելու համար վիճակը այն քանի մը հարիւր հայ զինուորներուն որոնք թուրք բանակին չարքերէն իրենց պուլկար եղբայրներուն դէմ կռուելու տխուր հարկադրանքին մէջ կը գտնուէին։ (1)

ՓՐՍՏՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՑ

Տաճիկներուն համար այնքա՛ն կործանարար ու տրխուր 1913 Մարտ 13 ի օրը, ուրբաթութեան ու փրկումի օր մը կ'ըլլայ հայերուն համար։ Պուլկար բանակին յաղթական մուտքով, կը հալածուէր մահուան և սովի այն սոսկալի ուրուականը որ հոգիները չարչրկած էր ամբողջ հինգ ամիսներ։ Վերաղարձող հանդիսաւոր քուներ, կուչ ու կուռ ճաչերը, ու մանաւանդ ոգեւորուած արեւուտքը, ժողովուրդին չուտով մոռցնել կուտան ապրուած տառապանքի օրերը։

Ազատուած քաղաքը կը ծափահարէ յաղթական զինուորները, զօրավար Սաւօֆը և ի վերջոյ ՅԱար Ֆէրտինանտ, որ իր հանդիսաւոր մուտքը կը գործէ Թուրքիոյ երկրորդ մայրաքաղքը։ Սուլթան Սէլիմ և Իւչ Շերիֆէլի մզկիթներէն վար 20 մէթր երկարութեամբ դրօշներ կը ծածանին։ Պուլկար բա-

1) Հուրիէին վերջ, ինչպէս կը յիշուի դաշնակցական եռագոյնով մը ոչ-մահմետականներն ալ զինուոր կ'առնուէին, որմէ մը որմէ տուժողը աղիսները կ'ըլլային, քանի որ հարուստները 40 ոսկի վճարելով կ'ազատուէին այդ ծառայութենէն։

նակը առջեւ կը բացուէին հայ տուներուն դռները։ Անոնք ամէն տեղ կ'ընդունուէին գրկաբաց։

Ս. Պոլսոյ հայութիւնը, խզուելով այլեւս Պոլսոյ հետ, կապուած կ'զգայ ինքզինքը պուլկարահայութեան։ Բազաքին անկման դէմ երկրորդ օրը, Պուլկարիոյ հայերը զեղեցիկ ժէսթը կ'ունենան ամբողջ վակոն մը ուտեստեղէն հասցնելու, որ առաջնորդարանին միջոցաւ կը բաժնուի կարօտեալներուն։ Հայ վաճառականներ, խանութպաններ, արհեստաւորներ Պուլկարիոյ ամէն կողմէն ու, Պոլիս կը փութան նոր գործերու ձեռնարկելով։

Զօր. Անդրանիկ որ հայ կամաւորական գունդին պլուսան անցած կը կռուէր պուլկար բանակին կռնքին նոյնպէս կ'անցնի քաղաքէն իբրեն թիկնապահ ուննալով էսքիրնէցի կարապետ Պարոնեան։ Ան կը մեծարուի պատուոյ տիրնէցի կարապետ Պարոնեան։ Ան կը մեծարուի պատուոյ սեղանի մը շուրջ որուն կը նախագահէր առաջնորդ Գեւոնդ եպիսկ. Դուրեան, Փիլիպէցի հազարապետ Վարդազարմեան և կը մասնակցէր սեղանին, Անդրանիկ խօսք առնելով. «Հայ ժողովուրդը զէնքի պէտք ունի» կ'ըսէ ու այս առթիւ կը պախարակէ հարուստներուն ժլատութիւնը։

Դաշնակցական երեք երիտասարդներ՝ Գէորգ Փիլիպոսեան, Մկրտիչ Պարտիզպանեան և Ե. Պ-եան քաղաքին անկման յաջորդող առաջին օրերուն, կը յաջողին, հասնիլ մէկ-երկու լէվա վճարելով, հաւաքել մօտ 400 մավզէր հրացաններ։ Անդրանիկ կը խոստանայ զբաղիլ զանոնք երկիր փոխադրելու գործով։ (1)

Աւա՛ղ, ազատութեան ու յոյսի այս չրջանը չատ կարճ պիտի տեւէր։ Զօրրորդ ամիսը չի լրացած, պուլկարները պիտի լքէին քաղաքը, ու էնվէրի հրամանատարութեամբ թուրք բանակը պիտի գրաւէր։

---

1) *Այս փոխադրութիւնը դեռ չ'եղած թուրքերը կը վերադառնան ու եղած վատնութեան մը վրայ, իրենց բագսոցին մէջ կը գտնեն ու կը գրաւեն այս գիմերը։*

ՓՈՒՐՋԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Յունիս 6, չարաթ պիչեր քաղաքին պինուռթական հրամանատարը հրաման կ'ատանայ քաղաքը պարպելու։

Կայծակի արագութեամբ իմացող այս լուրը կը չշմեկնէ սեղացի ժողովուրդը մանաւանդ անոր համար որ մինչեւ այդ վայրկեանը, չնայելու պուլկարական ծայրակեղ պաղտնապահութեան, ան ոչ մէկ լուր չուներ պինակիցներու մասին եւ թուրք բանակ երբ յառաջացած էր Ռոդոսթոյէն եւ ոչ ալ ուներ մանական եւ թուրք բանակ երբ յառաջացած էր։

Անմիջապէս ծայր առաւ կատաղի խուճապ մը քաղաքին մէջ։ Պուլկար պինուռներուն անկարգօրէն կը փախչէին դէպի Մուսթաֆա փաշա, ամանք չզեկուռթով, ամանք ձիով կամ կառքով, ուրիշներ հետիոտն, մին մինակ կամ փոքր խումբերով։ Այս պինուռներուն, փախչով հանդերձ՝ օդին մէջ զէնք կը պարպէին, որպէսզի սարսափեցնէին սեղացի թուրքերը որոնց յարձակումէն կը վախնային հիմայ։

50-60 հայ ընտանիքներ, մանաւանդ Ս. Կառապետ թաղէն, առանց վարանելու հետեւեցան պուլկար բռնակիրին ու անցան սահմանագլուխը։ Առանցմէ չատ փիչեր մնացին վերադարձան վերջէն իրենց տեղերը։ Մեծ մասը վերնադառնալէս հաստատուած է Ֆիլիպէի մէջ։

Յաջորդ օրուընէ սկսեալ քաղաքը գրեթէ անաչեր մնացած էր։ Անոր պաշտպանութիւնը Թոզուտ էր բանի մը տասնեակ հայ երիտասարդներու զորոնք վերջին պահուն պուլկարները հազիւագրէն պինած էին։ Թուրք կատածելի տիպարներ, խումբ խումբ ու առօրեայ չարժուձեւերով չուշացան երեւնալ հայ թաղերու մէջ։ Սարսափած՝ հայերը զացին դուռ դուռ բաղխելու ֆրանսական եւ իտալական հիւպատոսարաններուն։ Առաջինը մերժեց ընդունիլ մեզ, իսկ ընդհակառակն, իտալացի հիւպատոսը առանց ապնուօրէն ոչ միայն բացաւ հիւպատոսարանին դռները այլ եւ սրամտութեամբ յարակից լատին-կաթոլիկ եկեղեցիին նեղ-նամասը, ուր հայ ընտանիքներ, իրենց անկողիններով առած եկան լեցուեցան։ Երիտասարդ հիւպատոսը, Տիար Ֆիչէլի մեզի հետ անքուն գիշերներ անցնելով, հա բանակ կատարեալ հոգածութեամբ զոյց առաւ բոլորին հանդէպ։ (1)։

1) Հոգածութիւն որ զոր մեմ գիշ վճարեցիմ դրժ-

Իսկ բուլկան գիւղ ուրիչ հայ ընտանիքներ, ապաստանեցան հայ Թաղին կեդրոնը գտնուող պուլկար-կաթոլիկ (բօլաքներու) վարժարան։

Այսպէս թուրք վրիժառութեան երկիւղին տակ իրարու քով եկած այս ժողովուրդը խռովայոյզ սպասումի ներքեւ օրեր ու գիշերներ անցուց։

Գիշերները, խաւարի մէջ խորասուզուած քաղաքին վրայ չարաչուք լռութիւն մը կը ծանրանար, ու դէպքերուն այս լռութեան երբեմն երբեմն չատ մօտէն հրացէնի պայթիւն մը կը լսէր կամ հեռացող վինուռի մը մակնրան աղմուկը կը հնչէր սպասատակին վրայ։

Շուկայի խանութները զոց էին. Փուռերը հաց չէին հաներ։ Այսուհանդերձ գտնկները գլխաւոր պղտոտային վրայ հռուզիս մը կար։ Իրենց թաղապետներէն եկած թուրք մը զայլ ամբոխը, յուսաչից ու ինքնավստահ, և հրեաները, ճապ՛ոկ ու ղզային։

Այս վերջիններուն, անակնկալի չի գալու համար, ինչ գրպաններուն մէջ ֆէս կը կրէին, իսկ գլխներուն վրայ գլխարկը, զոր չէին յամարձակիր նետելու քանի քաղաքին հրդեհի աւտարակին վրայ դեռ կը ծածանէր պուլկար դրօշը։

Երբեմն յանկարծ ձայն մըն է կը լսուէր՝ «Եկա՛ն, եկա՛ն»։ Անմիջապէս գլխարկները կը պահուէին ու գլուխներու վրայ կ'անցուէր այդ ճմռթկուած ֆէսը, փրկած թշնամուկ եղած ծոպով ու խռնութիւններուն պուլկար լեզուով ցուցամատակները վայրկեանի մէջ, կարծես հրաշքով, թրքերէն կը խոխոչէին (ասոր համար կը լաւէր զանոնք միայն հակառակ կողմը դարձնել, ուր, խոչեմաբար, անարատ ձըգուած էին թուրք լեզուով հին զրուածքները)։

Ցետոյ երբ կը հանգստուէր թէ լուրը սխալ էր, ֆէսերը կամացուկ մը դարձեալ կը սահէին գրպաններուն մէջ, իրենց տեղը տալով գլխարկներուն, մինչ ցուցամատակները նորէն «գարձ ի ետին» մը կը կատարէին,

---

թախտարար, հակառակ անոր զրած կրկնակի ապատրանքներուն հրդեհի վտանգ զգուշ ըղլալու, խանութի թերթաքի պատուհ վը, անզգուշութեամբ թոնկիցուց հիւպատոսարանի դիւանատան վառարանները, որուն վազ վնաց որ այրեր ամբողջ շեմքը։

Երեքշաբթի իրիկուն ժամը 6 ին առեննները, վերջապէս պատուիրեալ անխուսափելին։

Հեծեալ յառաջապահներու խումբ մը գլուխնին «էնվէրիէ» գլխանոցներ դրած ու համակ զէնքերով ու փոչիով ծածկուած սրարշաւ իջան Պայըր Պաչըէն դէպի հայոց թաղը։

Վայրկեանը անմոռանալի էր։ Հիւպատոսարանին մէջ ապաստանած ժողովուրդը, կիներ աղջիկներ, իրենց անձկութեան գագաթնակէտին հասած, դողդողագին կը մրմնջէին «Տէ՛ր, անցո՛ գըժակս այս յինէն»։

Բայց վեհանձն հիւպատոսը հոն է, իր պաշտնական աչքառու համազգեստը հագած ու իր քովէն անբաժան պահելով զավազը, ա՛ն ալ զգեստաւորուած։

— Պաղարիւն եղէ՛ք, մի՛ վախնաք կը կրկնէ հիւպատոսը. թուրքերը նախ պէտք է գավազս սպանեն, յետոյ գիս և են վերջը ձեզի։

Ու այն պահուն երբ երկու ձիաւորներ խումբէն բաժնուելով կ'իջնան հիւպատոսարանին դռան առջեւ, ան և կեղեցիէն դուրս հանել կուտայ ու ծափերով և «նաչա՛րն» ա դաղակներով դիմաւորել կուտայ նորեկները։

Մեր ծերերը անմիջապէս, կը փութան այդ թուրք սպաներուն մօտ, «բարի եկաք»ի սիրալիր խօսքերով։ Տուներէն ուտելիք և օշարակներ կը բերուին անոնց համար։

Այդ մէկոգին հայոց թաղը սկսան խուժել զինուած պաչը-պոզուքներ։ Թուրք յառաջապահները կ'երեւայ, խիստ հրաման ունէին կարգ կանոնը պահպանել քաղաքին մէջ, եւրոպական հասարակաց կարծիքին առջեւ չի վտանգելու համար այդ օրերուն այնքան խախուտ եղող թրքական դասը։ Պէտք է խոստովանիլ թէ այս հրամանը գործադրուեցաւ անողոք խստութեամբ մը։ Պաչը-պոզուքները զինաթափուեցան, ու մենք տեսանք որ քիչ մնաց անոնցմէ մին տեղւոյն վրայ սպաննուէր հիւպատոսարանը պահպանող սպային կողմէ, ձեռքի զէնքը յանձնել չուզելուն համար։

Քիչ յետոյ, երբ հրդեհի աշտարակին վրայէն վար առնուող պուլկարական դրօշին տեղ ծածանեցաւ դարձեալ մահիկաւորը, իրիկունը լիքած էր արդէն։ Մզկիթները լուսաջարդուեցան, հայերը գլխահակ ու ամբած՝ վերադարձան իրենց տուները, խորապէս մտածող գալիք դէպքերէն ու այն առեն քաղաքին վրայ տարածուեցաւ դառն հեգնանքի

մը պէս, մուէզիններու փառաբանանքի երգը, աւելի քան երբեք զոհունակ ու մխիթարուն, այդ անվերջանալի «Ալլահ էքպէր»ը որ իսլամներուն համար յաղթութեան ոգեղակ մըն էր հիմայ իսկ ուզի կը թուէր որպէս մեր յոյսերուն տխուր մահերգը։

Թուրքերու բռնած առաջին օրերու վերապահ ընթացքը հայերու հանդէպ չուտով փոխուեցաւ թշնամական արամադրութեան այն օրէն երբ անոնք ապահով եղան թէ քաղաքին տէրը կր մնային վերջնականապէս։

Ամէն ազգի ներկայացուցիչներէն բաղկացած պատգամաւորութիւն մը փութով խրկուեցաւ եւրոպական մեծ տէրութեանց մայրաքաղաքները, որպէսզի սիրաչահէին եւրոպական հանրային կարծիքը, էտիրնէն թրքական վեհապետութեան տակ պահելու համար։ Այս պատգամաւորութեան մէջ մտցուեցաւ իբր թէ հայերու կողմէ ընտրուած, Տիարք հաճը Եբրահամ Փահազեան և կարապետ Համբարձումեան։

Մինչ անոնք մայրաքաղաք մայրաքաղաք չրջելով խմբագրութիւններու և ուրիշ պաշտօնական տեղերու մէջ կը պատմէին պուլկարական զուլումներու մասին (?) էտիրնէի մէջ կախաղան կը հանուէր Պաղտասար Մուրատեան անունով երիտասարդ մը և չատ մը ուրիշներ կը բանտարկուէին, մասնուելով տեղացի թուրքերու կողմէ իրենց չի գործած յանցանքներու համար։ Մին թուրք աղջիկ մը բռնաբարած էր, միւսը թալանի մասնակցած. ուրիշ մը թուրք բանակ անարգած էր։ Միւսը թուրքի մ'ապրանքը իւրացուցած էր և ալն ալլն (1)։ Իսկ չատ չատեր որպէս զինուորական փախստականներ։ Ուստ հիւպատոսարանին թարգման տիար Կարապետ Պէնլեանին դիմումները ազատելու համար չէք պաղտասարը ապարդիւն կը մնան։ Բայց անոր ջանքերուն ինչպէս նաեւ այդ օրերուն է-

---

1) Այս գրպարտութիւններուն ամենեն հրեշագիրը եւ յանախադէպ էր թուրք կիներու հետ յարաբերուած ըղլալու վեղադրանքը։ Նամէհրամի եւ կրօնական մողեռանդութեան այդ շրջանին յաչս իսլամներուն այս դէպքը հաւասար էր ռմիրի։ Գալուստ անուանով կարեցի երիտասարդ գիւղուոր մը, որ Պալխանեան պատերազմին սկիզբը սպայի մը խով կը ծառայէր, երբ այս վերջինը Տրաւայի մէջ գերի կ'իյնայ, անոր կնոջ

աբրնէ հասնող կարմիր հաչին ազդու միջամտութեան չնորհիւ է որ մնացեալ հայ երիտասարդները կ՚ազատուին բանտէն։

Ոտնցմէ երկու հոգի, Թաղուոր Վարդանեան և մալկարացի մաքինաճը Պարոյր, երկրին սահմանէն դուրս կը հանուին։

Այս պաշտօնական հալածանքներուն հետ զուգընթաց, ծայր կուսակցին մուխին մէջ կատաղօրէն վրէժխնդրական աղաթքներ Փալը դնը կարապետ կը խաղխաղուի անծանօթինեբու կողմէ, Թունճայի եզերքը։ Այս կարդի դէպքերուն ամենէն ցաւալին էր, դաշնակցութեան պարագլուխ, նկատուող եռանդուն երիտասարդի մը, բնիկ խլիսիացի «ընկեր» Թորոս Գասպարեանին անհետացումը։ Կը կարծուի թէ ան սպաննուած է Տիմօթէքայի ճամբուն վրայ, Իթթիհատի մարդոց կողմէն։

Միւս կողմէ քաղաքը լսած նոր սահմանագծին իր հինթերլանէն ղրկուած լլալով անտեսապէս օրէ օր կ՚իյնար։

Մեկ խօսքով քաղաքականապէս և անտեսապէս հայութիւնը Պալբանեան պատերազմէն վերջ կը մատնուի անախանձելի վիճակի մը, և այսպէս է որ ան կը պիտաւորէ իրեն համար մանաւանդ ահաւոր 1915 տարին

հանդէպ հոգածութիւն ու պաշտպանութիւն ցոյց կուտայ։ Իր այս վեհանձնութեան փոխարէն ան գրպարտուելով իբր պատուոյ բռնաբարիչ, կը քանտարկուի, եւ գինուորական ատեանը գիւղ մահուան կը դատապարտի։

Վճիռը չի գործադրուած Գալուստ կը հիւանդանայ եւ բանտին հիւանդանոց կը փոխադրուի։ Նոյն հատատուրեան մէջ ծառայող հայ գինուոր մը աղրիանապոլսեցի Պաղտասար Թ. Պատմաճեան, միջոցը կը գտնէ, հակառակ պահակներու հսկողութեան, իր հայրենակիցը փախցնելու, ու զայն բանի մ՚որ բաղաքին մէջ պահելէ վերջ կ՚անցնի պուլկար սահմանին անդին

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Առիւեսներ.— Մեծ գերդաստաններ.— Թրեախօսութիւն.— Բարեբեր ու նկարագրի գիծեր.

Ա. Պոլսոյ հայերը, իրենց զբաղումներով, մտայնութեամբ ու ապրելակերպով կը պատկանէին մանր քաղքենիութեան դասուն։

Բանւոր կամ երկրագործ գոյութիւն չունէր հոն։ Ըստ իրենց զբաղումներուն, բնակչութիւնը կարելի էր այսպէս դասաւորել

ա) Ազատ ասպարէզի հետեւողներ, ինչպէս բժիշկներ, դիղատուրծներ, փաստաբաններ։

բ) Պետական պաշտօնեաներ։

գ) Օտար հաստատութեանց մէջ ծառայողներ։

դ) Վաճառականներ.

ե) Մանր առեւտրականներ.

զ) Արհեստաւորներ.

է) Պանդուխտ աղբարներ, որոնք խաներու և գոց չուկաներու մէջ պահապանութիւն և սրճեփութիւն կ՚ընէին, իսկ ոմանք ալ մաքսատան մէջ բեռնակրութիւն։

Բժիշկներ (1).- տեղացի՝ Մինաս Պէնլեան (հազարապետ), Բարունակ Պէնլեան (դնդապետ), կար. Եաղուպեան, կար. Խանճեան (ներկայիս երկուքն ալ ի Բարիզ)։ Սրամ Փազարճըգլեան Ցար. Պարտիզպանեան. Ցար. Յէսճեան (երեքն ալ ի Մելանօ), Լեւոն Գարագաշ (ի Բարիզ)։

Այս բժիշկներէն միայն առաջին երկուքն է որ ապրած ու պաշտօնավարած են քաղաքին մէջ։ Տօքթ. կար. Խանճեան Բարիզի մէջ իր ուսումը աւարտելէ ու նախ քան հաստատուելը Պոլսոյ Բանկալթիի թաղամասը, կարճ ատեն մը միայն մնացած է իր ծննդավայրին մէջ։

Ահա ցանկը պոլսեցի այն բժիշկներուն, որոնք երկարատեւ բնակութիւն ունեցած են քաղաքին մէջ՝ վիրաբուժա-

---

1) Այս վիճակագրութիւնները բժիշկներու ինչպէս եւ այլ արհեստներու վերաբերեալ ի՚ընդգրկեն միայն 1900 ին ապրիլ շրջանը։

պա Աբթին էֆ. (դնդապետ), Ռուբէն պէյ Փէհլիվանեան (զօրապետ), Զէնոբ էֆ. Մուբաճեան (հազարապետ) եւ Վահան էֆ. Խաւաւվէրտիեան (հազարապետ), Բժիշկ Յովհաննէս Մայիսեան ևս զոհեցին վերջին ալ մնաջած է քաղաքին մէջ։

ԴԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ.- Բացի մի քանի պոլսեցի գինուորական դեղագործներէ, տեղացիներէն իրենց անխոնջ գործունէութեամբ աչքի ինկան՝ Յակոբ Համբարձումեան, կարապետ Գալուստեան եւ Օննիկ Կիրակոսեան։

ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐ.- տեղացի՝ կարապետ Բանթիկեան, Յակոբ Տէրունեան, դրսեցի՝ Հաչիկ Հովհան, Յովհ. Մասաիկեան։

ԴԱՏԱԻՈՐՆԵՐ.- տեղացի՝ Սահակ Թադոսեան, Տիգրան Քիւչիւքեան, դրսեցի՝ Գրիգոր Սմպատեան։

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆՆԵՐ.- Գրիգոր Նահիտ, Մէհլիս Իտարէի Ա. Քարտուղար. Սեպուհ Մկրտմեթճեան, Հեռագրատան. Յակոբոս Առաքելեան Կրթական. կարապետ Դազ. Սիրունեան, Վիլայէթի Թարգման. Սուքիաս Պէնլիեան, կարապետ Սազաեան, Ճարտարապետներ.

ՀԻՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՐ (արեւմտեան)

Ռուսական՝ կարապետ Պէնլիեան, Աւստրիական՝ Թարոս Փափազեան. Անգղիական՝ Լեւոն Քեաթիպեան, Ֆրանսական՝ Մաքս. Սանասարեան, Սահակ Քիւչիւքեան։

ԾԱՆՕԹՈՑ ՈՒԺԻՒՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆՆԵՐ.- տեղացի՝ Անանիկ Իամէրեան, Ռուբէն Փափազեան, Մխիթար Փաղարճըղլեան, կար. Եազըճեան, կար Պարոնեան, Յակոբ Ազատեան, դրսեցի՝ Գ. Թէլֆէեան, Ժօրժ Թէրզեան. Սարգիս Պէհրէեան, Ն. Գալֆաեան, Բարթող Բարթողմէեան, Գրիգոր Թէլլալեան (Գրիմիթէլ)։

ՕՍՄ. ՊԱՆԻԱ.- Աբրահէս Իամէրեան, Մաքսուտ Նահրուպեան։

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՊԱՐՏԻԻ.- Աւետիս Գալուստեան, Յակոբ Զէքի (Բազարճըղլեան)։

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ. Տնօրէնութեան պաշտօնեայ՝ Գրիգոր Աւետիսեան, Հայկ Հոշլեան եւ Բարսեղակ Մանաւեան։

Գիծի եւ չարժման պաշտօնեաներ.- Եղիա Արնաուտեան, Մաքսուտ Թորամանեան, կարօ Օրթագաբուլուեան, Մեսրոպ Տէր Մեսրոպեան, Հայկ Քիւրքճեան, Ալիքսան Գարագաշլեան, Մկրտիչ Յովհաննէսեան, կարապետ Փապուչճեան, Պ. Սարաֆօղլու, Արամ Քիւչիւքեան, Տիրան Պարսեղպանեան

կարապետ Յակոբեան, Աբթին Յակոբեան, Զենոն Սարկաւագեան, Թադէոս Փափազեան (Բարտասարուլօ), Մելքոն եւ Օննիկ Փափազեան։

ՉԱՆԱՉԱՆ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ.- Հաճը կարապետ Սատուբեան «Սինեկը»ի ներկայացուցիչ, Նուպար Ճանիկեան (պանդոկապետ), Յովսէփ Խաչերեան (սրճարանապետ), Յովհաննէս Քիւրքճեան նկարիչ, աւարտած Հռոմի մէջ, ներկայիս ի Հաբաւային Ամերիկա, Մարդար Քեաթիպեան, Յուսիկ Քեաթիպեան (մասնագէտ չհրամարոյծ), Մկրտիչ Մեսրոպեան ջնթակահար, Աննա Ալթունեան դաշնակահար։

Մեծ վաճառականութիւնը եւ տեղանաւորութիւնը որոնց մէջ փայլած էին հայերը 18 րդ դարուն ընթացքին մինչեւ 19 րդ դարուն կէսը, հետզհետէ անցած էին յոյներուն եւ հրեաներուն ձեռքը։

Բայց հայերը դեռ կարեւոր դիրք մը կը գրաւէին արմատի եւ առաջնի վաճառականութեան մէջ։ Ցիչենք գլխաւոր տուներէն՝ հաճը Գրիգոր Ալթունեան եւ որդին Օննիկ, Սահակ Եազըճեան եւ որդին Օննիկ Կ. Ալթունեան, հաճը Աբթին Ազատեան, կարապետ Գալաճեան, Քէրքէսթէճեան Ռուբէն եւ կարապետ եղբայրները, հաճը Պետրոս Մկրտմեթճեան եւ ուրիշներ։

Նոյնպէս մանիֆաթուրայի եւ գալանթէրիայի ճիւղը (դազազ պէզազ) հայերու ձեռքն էր։ «Ալէ Բաչա» դուց չուկան ուր աքսորէն առաջ կեդրոնացած էր այս ճիւղին առեւտուրը, գրեթէ հայկական չուկայ մըն էր։ Շատերու մէջէն, յիչենք Զաքրեան Գրիգոր, Գայմաքեան Գրիգոր, Մօռալեան Պետրոս, եղբայրները Թադէոս եւ Մկրտիչ, կարապետ Փափազեան եւ որդիք, Փիլիճեան Յակոբ, Գուլումճեան Թաւուր, Թուրչուճեան կարապետ, եղբարք Լեւոն եւ Օչին Մկրտմեթճեան եւլն.եւլն։

Աստիճի, կոճակի եւ իպրիչիմի վրայ քաղաքին ամենամեծ առուտուրը Գազազեան եղբայրներուն էր, հիմնուած իրենց հօր՝ զազազ Ամրակումին կողմէ։

Ծանօթ հաստատութիւն մըն էր նաեւ Ազատեան եղբայրներուն ողելից ըմպելիներու մեծ գործարանը, յարակից պանդոկով եւ սրճարանով, հիմնուած իրենց հօր Գրիգոր Ազատեանին կողմէ։

Երկաթեղէնի վրայ քաղաքին ամենամեծ վաճառատունը Մէնղիլճեան-Սահակեան ֆիրման էր։

Գալով արհեստներուն, աւելորդ է ըսել թէ առաջին դիծի վրայ կուգային ոսկերչաթիւնը և ժամագործութիւնը։ Անոնց մէջ հայերը մրցակից չունէին, գլխաւոր առևտուրն ալ չէնք՝ Մերամեթճեան կարապետ և որդի, Պօղոս Մերամեթճեան, Միքայէլ Թազւորեան, Իփրանոս, Զաուրօֆ կարապետ և ուրիշներ։

Երկաթագործութիւնն ալ առանձնապէս հայերու մասնագիտութիւնն էր։ Մեծ արհեստանոցներ ունէին Կարապետ Մեքթուպճեան, Մկրտիչ Գարագոչ, Թադէոս Փիլիճեան, Յակոբ Մարուքեան և ուրիշներ։

Ա. Պոլսոյ մէջ տեղացի հայ կօշկակար բնաւ չի կար։

Սափրիչի խանութները բազմաթիւ էին։ Հին Թուրքիոյ մէջ սափրիչի առաջնակարգ խանութ մը ընթերցարան մըն էր միևնոյն ատեն ու առիթ մեծաւորներուն ժամադրավայրը։

Ա. Պոլսոյ հայերու անցեալի անտիսական կեանքին մէջ բացառապէս բարգաւաճ շրջան մը կը կազմէ 1820 էն 1830 ական թուականները երկարողը ժամանակամիջոցը, որուն ընթացքին այդ բարգաւաճման նպաստող հետևեալ դէպքերը տեղի կ'ունենան։

ա) Ցոյներուն ազատագրման պայքարն, որուն հետևանքով այս տարրը Թուրքերուն աչքէն կ'իյնայ ու կը հալածուի։

բ.) Էնիչէրիութեան ջնջումը, որ տեղի կ'ունենայ 1829 ին, Զերմէն մխիթէսարըֆը էսատ բաշայի օրով։

գ.) 1829ի և 1878 ի ռուս և Թուրք պատերազմները և քաղաքին գրաւումը։

դ.) 1854 ի Ղրիմի պատերազմը։

Այս շրջանին է որ գաղութին մէջ կը բարձրանան ու իրենց փառքի գագաթնակէտին կը հասնին բազմաթիւ մեծ ընտանիքներ որպիսին էին Պարսխիպպանեան, Բանթիկեան, Քիւչիւքեան, Ծերունեան, Նազըճեան, Աստարճեան, Եաղուպեան, Բեազթիպեան, Ազատեան և ուրիշ գերդաստաններ. Թէև պէտք է խոստովանիլ թէ այս փառքը, զոնէ տեղւոյն վրայ մնացող չառաւիղներուն համար երկարատև չէ եղած, ու հազիւ հազ հասած է մինչև 20րդ դարու սեմը։

Պարսխիպպանեան (Պաչչէվան օղլու) ընտանիքը, առանց մէջ ամենէն նչանաւորն էր։ Սերած Սուչովացի «Տելի»

կարապետէն, որ իր ապարանքին մէջ սուլթաններ կը հիւրասիրէր, ան հետզհետէ ճիւղաւորուած էր ու իր ազդեցութիւնը ընդլայնած չնորհիւ խնամիական կապերուն զոր հաստատած էր Բանթիկեան, Ծերունեան, Քիւչիւքեան եւ Մենղիլճեան ընտանիքներուն հետ։ Պաչչէվան Օղլու ընտանիքը կը գնէ եղեր կառավարութենէն մինչեւ Դանուբ գետը երկարող ամբողջ հանդիներու բերքին տասանորդի իրաւունքը, Հօշիւրը։

Երբ կարապետ Պարսխիպպանեան կը մեռնի, իր զաւակները ազդին կը նուիրեն Զուհաչէներու բաղնիքը, փուռը, պիլարտայի սրահ մը և տուն մը։

Պարսխիպպանեան ընտանիքին պատկանող տերուհիները, այր թէ կին, նչանաւոր եղած են իրենց գեղեցկութեամբ և սիրահարութիւններով։

Բանթիկեանները կը տերէին Պարսկաստանցի «Բէյբէ» Պօղոսէն։ Այս մարդը Սուլթան Մուրատին բարեկամը և անձնական զանձին պետը եղած է։

Ինչպէս ըսինք այս ընտանիքներուն փառքը երկար չէր տեւած, որովհետեւ ընտանիքին պետերը չեն գիտցած քալել ժամանակին ոգիին հետ։ Սնոնք մեծ մասով հարստացած կառավարական ձեռնարկներու մէջ, կարծած են թէ ապագային ալ վաստակները կախում պիտի ունենան սիրաշահուած բաշայի մը հաճոյակատար մեղսակցութենէն, ու իրենց զաւակներուն տուած են այնպիսի դաստիարակութիւն մը որ աւելի կը յարմարէր ժառանգուած հարստութիւնը վայելելու ու հատցնելու որքան կեանքի մէջ նոր յաջողութիւններ ձեռք ձգելու։

Բանթիկեանի մը հարցուցեր են տասնօք թէ ինչո՞ւ համար գործով մը չի պարապիր։

— Ինչպէ՞ս կրնայ գործի տէր ըլլալ ինծի պէս մէկը կ'ըսէ, երբ մինչեւ 18 տարեկան հասակս ձիս վարժեցուցած էին երկու սպասաւորի ընկերակցութեամբ միայն փողոց ելլելու . . .։

Ա. Պոլսոյ մէջ, Թուրք բարքերու բերումով, հայ կինը չէր աչխատեր, — ընտանիքի մը ապրուստին բեռը կը ծանրանար մի միայն այր մարդուն վրայ։ Հայ կիները և օրիորդները տունին պահապաններն էին. տունէն չատ քիչ անգամ չուկայ կ'ելլէին, ու առանձին դրեթէ բնաւ։ Այս տնական ինքնամփոփ կեանքի պայմաններու տակ տնօրք, բնական է, տանիկնութեան, մաքրութեան և խնայասիրութեան մէյ մէկ

օրինակելի ախտարներ կը գառնային: Բայց մեծ կազմէն իրենց մէջ կը զարդանար հետաքրքրութեան չափազանցել զգացում մը իրենց տեսակութեան սահմանին մէջ ինկող բաներուն հանդէպ: Հին տուները ունէին արտակարգ պատչամներ, դռնեփակ չըմռնկոտ պատուհաններով որոնք որպէս դիտարան կը ծառայէին հետաքրքրող աչքերու: Հոն էր որ, սեխերին վրայ, իրենց ամբողջ կեանքը կ'անցընէին ծեր կիներ: Փողոցին յետին անցուդարձը, դրացի տուներուն մէջ մը երթևեկը ոտնինաց ճշդութեամբ մը կը լրտեսէին ու կը մեկնաբանէին այս հանդուստ խաղաղացներուն մէջ աչալուրջ հսկող հերթապահուհիներուն կողմէ:

Գաղութին մէջ չատ հին տեղեր է որ թրքախօսութիւնը կը սիրէր: Վարժարաններու մէջ սորվուած հայերէնը, ազգային պատկերները, երբեմն չէին զարծածներ ոչ չուկայի, ոչ տուներուն, ոչ ալ իրենց ժողովներուն մէջ, ինչի մը խոշոնոյի վերաբերող բառեր (ինչպէս գուշ (հացաման), հացվարա (սեղանի ծածկոց) թերթիրաց (կնկզախառն անուշ խմորեղէն մը) և մի քանի մակրայներ ու ածականներ, (ինչպէս՝ ծամկարար, անշնորհ, գաժան, պատիժ, աղտոտ, արպէս յետին մնացորդները տեղեր խօսուած մայրենի լեզուին, դեռ կ'պարբերին թուրքերէն նախադասութեանց մէջ:

Ազգիանապոլսեցիներու յատուկ առոգանութիւնն մըն էր «ը» և «ռ» պիրիտու մեղմացեալ հնչումը, ինչ որ առոջինը «ղ» նակ երկրորդը «ր» պիրին համազօր կը դարձնէր: Նակ երկու ձայնաւորի մէջ ինկած «ղ» պիրին դէմ բացայայտ հալածանք մը կը կար.— պատն պարզապէս վանկէն դուրս կը նետէին այսպէս՝ աղա, օղի, աղիկ, բառերը կ'ըլլային ա՛ա, օ՛ի, ա՛ի: Ի փոխարէն սակայն հայը կ'ըլլար խայ:

Թրքախօսութեան այս չարիքը որ թանձրացած էր մանաւանդ Համիտեան շրջանին, 1908 ի „հուրրիեթ“ են վերջ, հետզհետէ սկսած էր անկի առլ, չնորհիւ մանուկներու նորահաս սերունդին, որուն հետ ծնողքները չանպիտի կ'ըլլային միայն հայերէն լեզուով խօսիլ: Այնպէս որ եթէ գաղութը չէ ցրուիր, հայախօսութեան վերապահին ու ընդհանրացումը միայն տարիներու հարց մը պիտի ըլլար համայնքին համար:

Առևտուրի մէջ, ազգիանապոլսեցին, խանութպան թէ վաճառական, ուղղամտութեան և պարտաճանաչութեան համբաւ մ'ունէր, ու ատոր չնորհիւ անսահման վարկ կը վայելէր Պոլսոյ և արտասահմանի հրապարակներուն վրայ:

Մեծ կազմէն ազգիանապոլսեցին ազգասէր էր, ազգասիրութեամբ մը, որ չհասնիլ բլլալով յախուռն ու ամուլ յեղափոխականութեան մը, կ'երեւար միայն զգօնական ու անաղմուկ ձեւով մը, կ'երեւար յայտրդական սերունդներու կազմէ կատարուած բազմաթիւ կամկներուն, մինչ կատարուող առատաձեռն նուիրատուութեանց մէջ, կ'երեւար ազգային հատատատութեանց բարգաւած վիճակին, պաշտօնէութեան և ուսուցչութեան բաւարար ու կանոնաւոր վարձատրութեան ազգանանուն ատրուող հոգածութեան մէջ: Ազգասիրութեան ձև մըն էր նաև իր մէջ ներկայիս, օտարութեան մէջ ալ նոյնը մնացած է. հոն ուր ազգիանապոլսեցի գաղթականներ կան, տեղւոյն եկեղեցիին անձնուիրաբար ապատարկող դպիրներուն մեծ մասը միշտ ազգիանապոլսեցիներ են:

Առանց պերճասէր ու մսխող ըլլալու, Ս. Պոլսոյ հայը կը սիրէր հանդատաւէտ կեանքը, զբօսանքը, թղթախաղը. դնչուներու նուագը, կը սիրէր տնական խնճոյքները, հարսանեկան հանդէսներու կամ անուան տօնախմբութեանց ճոխ կերուխումները, պարահեղներու և այլներու մէջ կատարուող խմբական քէյֆերը:

Ազգիանապոլսեցի հայը էապէս պահպանողական էր թէ՛ առևտուրի տապարէզին մէջ, և թէ քաղաքական ընկերային պատանդքով:

Ծանօթ է իր բնութեան դիծը՝ հեղնանքը (1): Աւելի

---

1) Այս հեգնական դիծը չեմ նկատեր ոչ առաւելութիւն մը եւ ոչ ալ թերութիւն մը ազգիանապոլսեցիին համար: Անտարակոյս նրբամտութեան ու նկուն ութեան նշան մըն է: Բայց ընկերութեան մը մէջ անոր տիրապետումը արգիլ կ'ըլլայ ուժեղ անհատականութեանց զարգացումին: Անոր համար է թերեւս որ թոյլ այն նշանաւոր անձերը որոնցմով կը պարծենայ գաղութը, բժիշկներ, վաճառականներ, պատրիարքներ եւ գրագիտներ, իրենց տապանդիրն չափը տուած են ոչ թէ տեղւոյն վրայ այլ ուրիշ քաղաքներ գաղթելէ վերջ:

հակամէտ մարդերով զբաղելու քան թէ գաղափարներով, ազ-
գիանապլսեցին սուր աչք մ'ունի մարդոց ծիծաղելի կողմը
նշմարելու և անտաղաք լեզու մը զայն ծաղրելու համար։ Ոչ մէկ
տեղ ծաղրանուններդ (լաղապ) այնքան չէին ընդհանրացած որ-
քան մեր քաղաքին մէջ, արատաց, անզուսպ ծաղրանուններ
որոնք չատ բնականօրէն կ'ընդունուէին բոլորէն և տեղը կը
բռնէին ընտանեկան անուններուն։ Ոսկերչաց չուկային մէջ տա-
վրական բան էր հանդիպիլ յորջորջումներու ինչպէս՝ Էօrsեf
Ցիւսէփ, Դիրզոր Շէյխօֆ, Լափա Պապիկ, Ճատը Կարապետ, Կու-
կուղու Հաչատուր, Ֆերմանկը Օվանէս, Խաւուրեուտան Սր-
թին, Գաղդը Իսահակ, Էօրագաֆալը Յակոբ, Էրիկ Սերգիս,
Ճաfօն Մկրտիչ, Գէչի Օվանէս, Գարկա Սկոբ, Տհրվիշ Օվանէս,
Տհլի օղլան Միքայէլ, Մհլիխխուա Միքայէլ, Սիմհf Կարապետ,
Շիf Կարապետ, Դրդըր Արթին, Ճգնաւոր Մարտիրոս, Զօրու Ղա-
զարոս։ Դարբիններու չուկան՝ Մարդպասա Աւետիս, Էօրհերիմ
Գէորգ, Զանազան արհեստներ՝ Եարղը Գարբուզ Հաչիկ, Գարբ
Սարգիս, Գհլ Սկոբ, Դագա Սկոբ, Սգ Սկոբ, Օզլավու եուրդ-
ւուշ Կարապետ, Զայֆաղը Օվանէս, Հապհզան Անանիա, Խա-
խաւ Գիրգոր, Պհշհշհֆհր և.ն. և.ն.

Այնքան բազմաթիւ եղած են այս ծաղրանուններդ
որ ոուս հիւպատոսարանի թարգման Կարապետ Պէնլեան, ա-
տենգմէ խոշոր բառարան մը չինած է եղեր։

Բայց պոլսահայ ազգիանապլսեցին հեղնախրուքիւնը մի-
այն այս ծաղրանուններով չէր սպառեր։ Ան կ'երեւար նաև
խօսակցութեանց մէջ։ Այս խօսակցութիւնը, իսկապէս "ազ-
գիանապլսեցիական" ըլլալու համար, պէտք էր որ երգիծան-
քի գունաւորում մը, սրամիտ ու կճող պզպեղում մ'ունենար։
Ազգիանապլսեցին առ հասարակ կը սիրէ պատմել, կը սիրէ
խօսիլ խնդալու և խնդացնելու համար։ Իմաստուն կամ սրա-
միտ խօսքեր կը յիշուին, կը պահուին փոխանցելով սերունդ
դէ սերունդ, բերնէ բերան։

Ի՜նչ զուարճալի անեքտոտներ, ի՜նչ հնարամիտ,
չարաճճի խաղերու պատմութիւններ հասած էին մեզի նա-
խորդ սերունդէն չըլլանէն, այդ երանելի՛ տարիներէն, ուր
մարդիկ քաղաքականապէս ու նիւթապէս ապահով անփութո-
րէն թափ կուտային իրենց զուարճասիրութեան ու չի գո-
հանալով միայն կատակներով, խօսքէն գործի կ'անցնէին։

Բոլոր այս կարգի խաղերուն կեդրոնատեղին եղած է

Սաիրիչ Միքայէլին խանութը ու մանաւանդ "Սղասի„ին սրճա-
րանը։ Այս սրճարանին մէջ է որ տաեղ-տեղ կը հաւաքուէին հայ
ջոջերը։ Հոն տեղի կ'ունենար անոնց բրեֆային չանաւար քարթի-
ները զոր նկարագրած է Նշան Սարկաւագեան երգիծական չուն-
չով ոտանաւորի մը մէջ։ Դէմ քերու և նկարագրերու այդ զուար-
ճալի պատկերին մէջ չէ խնայուած նոյն իսկ մեծ հեղնողը,
Յակոբ Պարոնեան։

"Չի գիտեր խաղը խեղճ Սկոբչան
Միշտ կը կորսնցնի ու կը քարկանայ անընդհատ„։

Ա. Պոլսեցիներու մասնայատուկ եղած այս հեղնան-
քի գիծն է որ աւելի գրական ու զարգացած ձեւի մը տակ կ'ե-
րեւայ Յակոբ Պարոնեանի արուեստին մէջ։

հակամէտ մարդերով զբաղելու քան թէ գաղափարներով, ազբիանապոլսեցին սուր աչք մ'ունի մարդոց ծիծաղելի կողմը նշմարելու և անողոք լեզու մը զայն ծաղրելու համար։ Ոչ մէկ տեղ ծաղրանուններդ (լաղապ) այնքան չէին ընդհանրացած որքան մեր քաղաքին մէջ, արտառոց, անդուր ծաղրանուններ որոնք չատ բնականօրէն կ'ընդունուէին բոլորէն և տեղը կը բռնէին ընտանեկան անուններուն։ Ոսկերչաց չուկային մէջ սովորական բան էր հանդիպիլ յորջորջումներու ինչպէս՝ Էօrsէf Ցիւսէֆ, Թիրզոր Շէյլօֆ, Լափա Պապիկ, Ճասըր Կարապետ, Կուկուղու Խաչատուր, Ցէրուանկը Օվանէս, Խաւուրեուտան Սրթին, Գայըտը Իսահակեան, Էօրագաթալը Յակոբ, Էրիկ Սերգիս, Ճաֆօն Մկրտիչ, Գիչի Օվանէս, Գարկա Սկոբ, Տէրվիշ Օվանէս, Տէլի օղլան Մէքայէլ, Մէհիխսիմա Մէքայէլ, Սիմէֆ Կարապետ, Շիֆ Կարապետ, Գըրըր Աբթին, Ճգնաւոր Մարտիրոս, Զօրու Ղազարոս։ Դարբիններու չուկան՝ Մարդպապա Աւետիս, Էօփէրիմ Գէորգ, Զանազան արհեստներ՝ Եարըմ Գարբուզ Խաչիկ, Գարթ Սարգիս, Գէղ Սկոբ, Գազա Սկոբ, Սգ Սկոբ, Օզդավու եուրտուշ Կարապետ, Զարմաղը Օվանէս, Հապիզան Անանիա, Խաչատուր Գէորգոր, Պէշէֆէրէր և.ն. և.ն.

Այնքան բազմաթիւ եղած են այս ծաղրանուները որ ոուս հիւպատոսարանի թարգման Կարապետ Պէնլեան, առանցմէ խոչոր բառարան մը չինած է եղեր։

Բայց ազբիանապոլսեցիին հեղնասիրութիւնը միայն այս ծաղրանուններով չէր սպառեր։ Ան կ'երևար նաև խօսակցութեանց մէջ, Այս խօսակցութիւնը, իսկապէս "ազբիանապոլսեցիական" ըլլալու համար, պէտք էր որ երգիծանքի զունաւորում մը, սրամիտ ու կճող պզպեղում մ'ունենար։ Ազբիանապոլսեցին առ հասարակ կը սիրէ պատմել, կը սիրէ խօսիլ խնդալու և խնդացնելու համար, Իմաստուն կամ սրամիտ խօսքեր կը յիշուին, կը պահուին փոխանցելով սերունդէ սերունդ, բերնէ բերան։

Ի՜նչ զուարճալի անեքտոտներ, ի՜նչ հնարամիտ, չարաճճի խաղերու պատմութիւններ հասած էին մեզի նախորդ սերունդի չրջանէն, այդ երանելի՛ աբիներէն, ուր մարդիկ քաղաքականապէս ու նիւթապէս ապահով անփութը էին թափ կուտային իրենց զուարճասիրութեան ու չի գտնալով միայն կատակներով, խօսքէն զործի կ'անցնէին։

Բոլոր այս կարգի խաղերուն կեդրոնակայրը եղած է

Սահրիչ Մխայէլին խանութը ու մանաւանդ "Սղասի,ին սրճարանը։ Այս սրճարանին մէջ է որ աեեն,ք կը հաւաքուէին հայ չոչերը։ Հոն տեղի կ'ունենար անոնց բրեֆային չանաւար քարթիները զոր նկարագրած է Նչան Սարկաւագեան երգիծական չունչով ոտանաւորի մը մէջ։ Դէմ քերու և նկարագրերու այդ զուարճալի պատկերին մէջ չէ խնայուած նոյն իսկ մեծ հեգնողը, Յակոբ Պարոնեան։

"Չի գիտեր խաղը խեղճ Ակոբջան
Միշտ կը կորսնցնի ու կը բարկանայ անընդհատ„։

Ա. Պալսեցիներու մասնայատուկ եղած այս հեգնանքի գիծն է որ աւելի գրական ու զարդացած ձևի մը տակ կ'երևայ Յակոբ Պարոնեանի արուեստին մէջ։

ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հինէն ի վեր հայաբնակը, իր եկեղեցիին կախքին կը պահէր նաեւ իր վարժարանը, «Դպրատուն»ը, ուր ուսուցիչներ, մեծ մասով կղերականներ կամ աթոռացուներ, ուսանողներուն կը սորվեցնէին պրպտարէ եւ կրօնական դիտելիքներ:

Քաղաքին մայր վարժարանը Ս. Թարսա եկեղեցիին չրջափակին մէջ էր, երկու յարկանի քարաշինութեամբ. մանչերուն «Աբչակունաց», աղջիկներունը «Հռիփսիմեանց»:

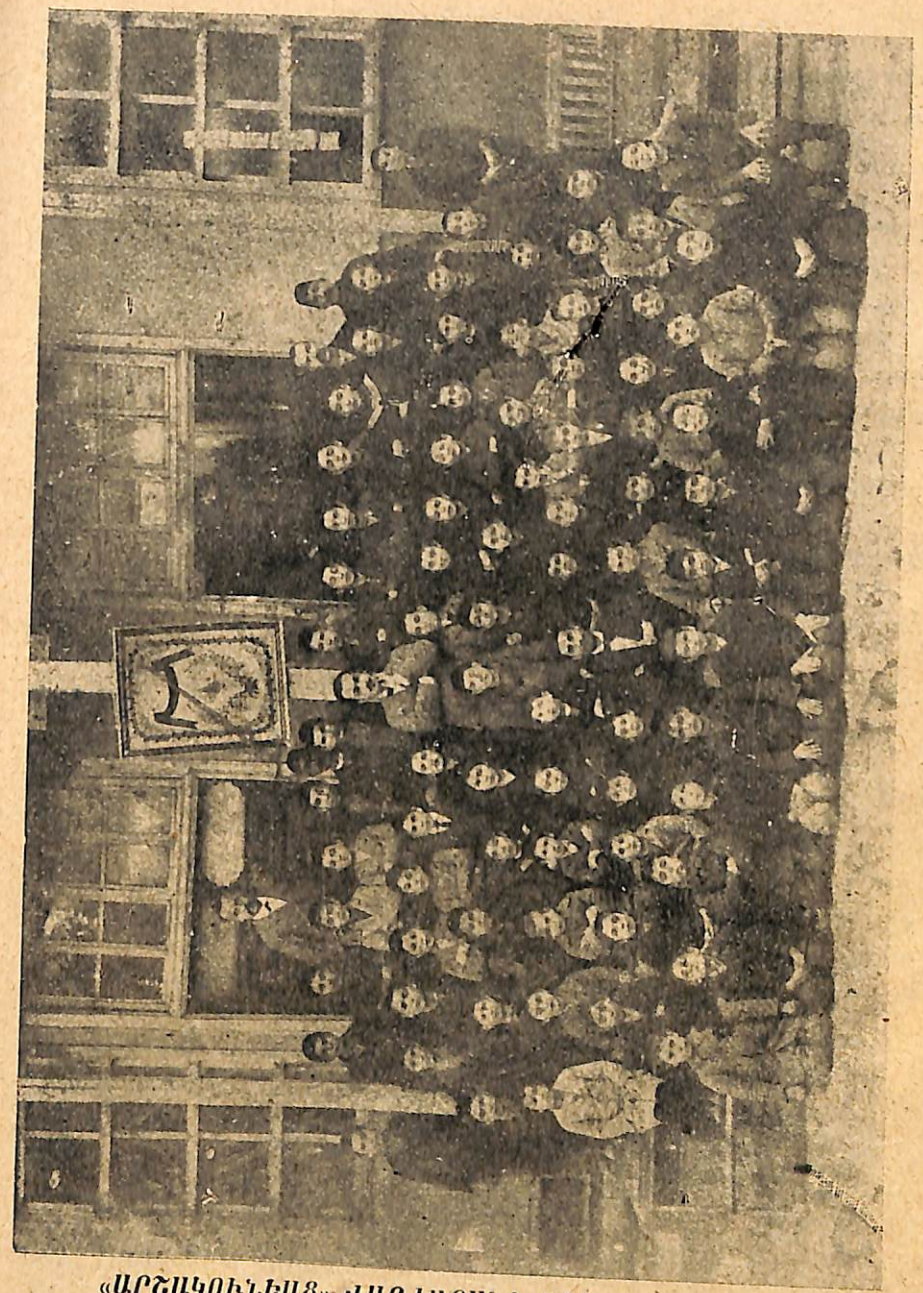
Այս կրթական հաստատութիւնց հետաքր անցեալին եւ նոյն չրջաններուն հոն պաշտօնավարած կրթական վարիչներու մասին չունինք ոչ մէկ վիճակագրական տեղեկութիւն:

Գիտենք միայն թէ 1770ական թուականներուն իբր «վերատեսուչ» հոս պաշտօնավարած է գրիգոր Պետրոս վրդ. տեղինակը նչանաւոր երգարանի մը, ի որ «Թէ՛ ի Ռուսաստան եւ թէ՛ ի Թբլիսի, մանաւանդ յԱնդրիանապոլիս եւ յԱրմաշ, նչանաւոր անուն ձգած է» (1)

Գիտենք նոյնպէս թէ Ս. Պօղոս հայաբնակը իր մէջէն ունէր երեք վարժապետներ առած ի միջոց Դպրոցին վարժապետները. մեծ մասով դասերն կը բերէին, հայախօս կեդրոններէ: Առանց մէջ յայտնի դէմք մըն էր՝ Պօղոս Պասմաճեան, պաշտօնավարած 1856-58 որ անդադար վրայ վարդապետ ձեռնադրուելով օրուան առաջնորդ Սրբուհի Եպս. Ոսկեանէն կարգ մը պիտի դառնար ապագայ ներքին վարժարանի պետական պատրաստութեան:

1855ին ան Պոլսէն հրաւիրուած էր իբր մասնաւոր դաստիարակ Ալիքսան էֆ. Քիւչիւքեանի եւ Պօղոս սպա Եաղուճեանի զաւակներուն. Տեղացիները հաշնելով իրեն դասատուութեան կը կոչեն զայն անդադար վարժարանին մէջ: Իր քոյրը օր. Սիմա, նոյնպէս ուսուցչուհին պաշտօն կ'ստանձնէ «Հռիփսիմեանց» վարժարանին մէջ. վերջէն Պօղոս Եաղուճեանին հարսը կ'ըլլայ, ամուսնանալով անոր զաւկին հետ:

1) Վահան վրդպ. Տէր Մինասեան «Անգիր Դպրութիւն եւ Ստակիմ» տպ. կ. Պոլիս 1893 էջ ԺԸ.

«ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ» ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐԻ 1898. ևստած ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԵՐՈՒԱՆ, ետեւը ոտի ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

1870 ական թուականներէն ասդին ազգային երկսեռ վարժարաններուն մէջ պաշտօնավարող ուսուցիչներու ուսուցչուհիներ։

Մկրտիչ Հարիկեան.– Տնօրէն. (1857-70)։

Միւսիւ Բաւքալ (Յարութիւն Թիւլեան) չափազէտ և ֆրանսագէտ։ Պաշտօնավարութեան երկու չրջան ունեցած է։

Գէորգ Երկանեան.– Պոլսեցի անօրէն։

Թորոս Յովհաննէսեան.– Ա. պոլսեցի ֆրանսագէտ։

Ռուբէն Փափազեան.– Ա. պոլսեցի Սկիւտարի «Շահնազարեան» վարժարանէն չրջանաւարտ. ֆրանսերէնի և հայերէնի ուսուցիչ։

Ութիոս Պէրպէրեան.– Պոլսեցի. ապագայ ուսուցչապետ։

Կարապետ Պէրպէրեան.– (Գոյունեան, սեղացի. հայկաբան։

Օր. Քրիսաինէ – Տելացի, վերջէն մայրապետ, ուսուցչուհի Յակոբեղի Գալֆաեան որբանոցի անօրէնուհի։

Տէր եւ տիկին Սպանդարեանց.– Ռուսահայ (1890-2) անօրէն եւ անօրէնուհի։

Շաւարշ Փոլատեան.– Պոլսեցի. օգնական ուսուցիչ։

Օր. Զապել.– Աչակերտուհի Քրիսաինէ մայրապետի։

Օր. Բենարիկ. Պոլսեցի. օգնական ուսուցչուհի։

Յովհաննէս Հերսեան – Վանեցի. անօրէն, կ'ուսնեննայ պաշտնավարութեան երկու չրջան. ապի՝ յեղափոխական-ազգայնական, կը հասցնէ լաւ աշակերտներ. Հայկաշատ Աղասեան անոր օրով չրջանաւարտ կ'ըլլայ։

Ռատանիկ Կոսատանեան)
Արմէն Շեհան) օգնական ուսուցիչներ

Դաւիթ Սարգիսեան.– Տիվրիկցի. անօրէն։ Ապի՝ յեղափոխական-ազգայնական։

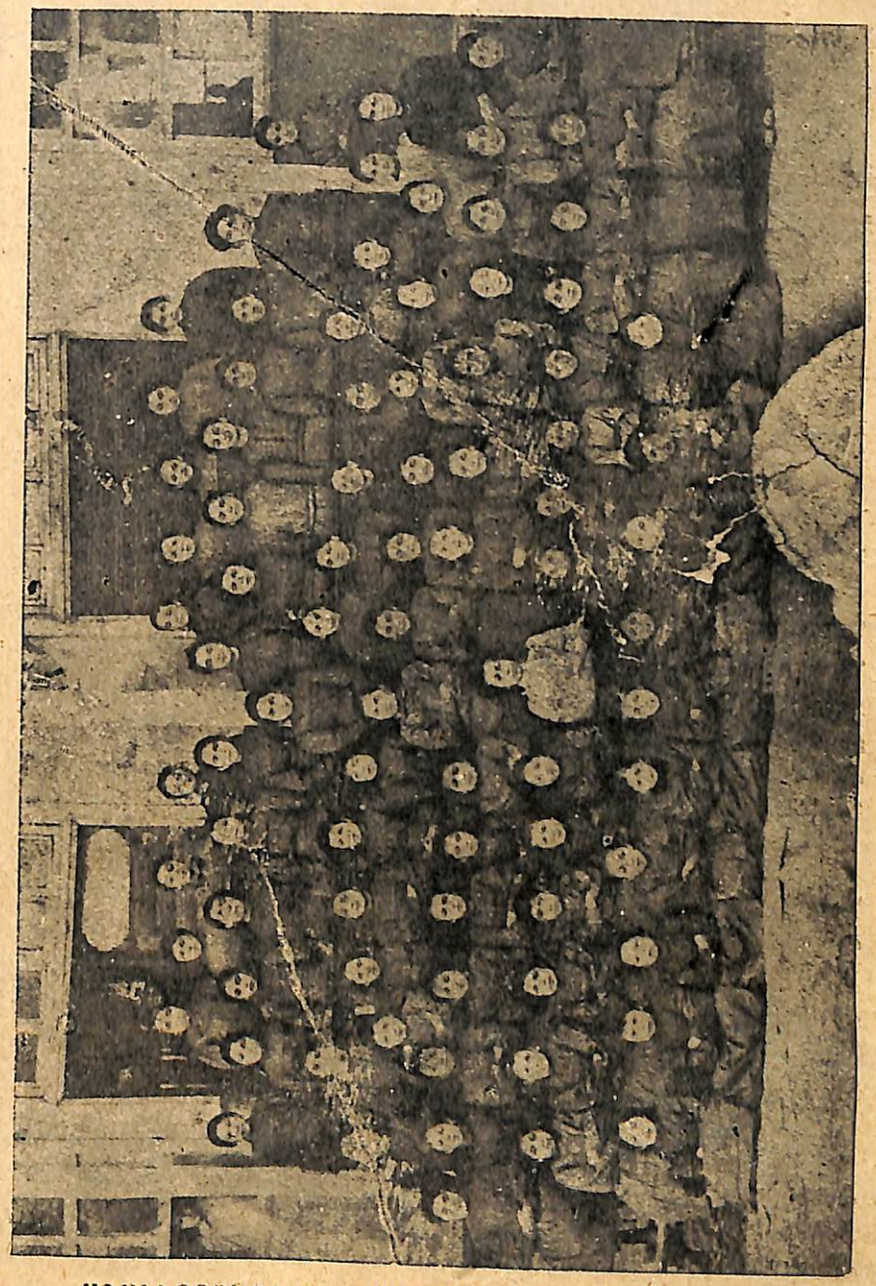
Գրիգոր Սարաֆեան.– Օգնական։

Թագուհի Աղասեան)
Մամիկոն Էֆ.) ուսուցիչներ
Գրիգոր Յովհաննէսեան)

Մովսէս Մալաքեան.– Ռասոսթոցի. անօրէն։

Սարգիս Սրենց.– Ռասոսթոցի. անօրէն (1900-1903)

Վարժարանը իր օրով փայլուն չրջան մը կը բոլորէ. կ'ուսնեննայ լրացուցիչ դասարան մը։

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ «ՀԻՒՓԻՄԻՄԵԱՆ» ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԱՐԻ 1903. ՏՆՕՐԻՆՈՒՀԻ ՅՈՒԼԻՍԱՆԷ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Մաթիկոս Երիցեան)
Գրիգոր Համբարձումեան)
Տիրան Տէվանեան) օդնական
Բենեամին Դերձակեան) ուսուցիչներ
Յակ Պետրոսեան)

Օր. Յուլիանէ Սարգիսեան.– անօրինուհի. արդիւնաւոր չրջան։

Սրբէն Կիւտուր – Տնօրէն։

Վահրամ Արծրունի.– Տնօրէն (1909–11)։

Յովհաննէս Պապէեան.– Օգնական ուսուցիչ։

Յ. Պօղոսեանց.– Տնօրէն։

Յովհաննէս Հապէչեան.– Տնօրէն։

Տօքթ. Յովհաննէս Մանուկեան.– Տնօրէն։

1900 էն անդին երկի ուսուցիչներ եղած են պարապեանք՝ Յակոբ Բէպա պճեան, Մինաս Փօրթուզալեան եւ Ղազարոս Ղազարոսեան։

Առաջին արդիական ըմբռնումով ազգ. մանկապարտէզը Ս. Գալոյ մէջ սահմած է պարախիզակի օր. Սիրվարդ Ներսէսեան, (ներկայիս սիկին Լեւոն Մերամերճեան) 1898–1901։

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

ՍՎԱՃԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

1885 ին Արամ Սվաճեան և իր երեք քոյրերը նպատակեցին, նեփիմէ եւ վիքթոր կը հիմնեն մասնաւոր մարժարան մը, ազգկանց համար։

Այս հաստատութիւնը կը հասնի ազգասէր, ու լաւ պատրաստուած սերունդ մը։ Վերջէն կը փոխադրուի Թիւրքէյ։

«ՕԳՆԱՍԷՐ» ԸՆԿ ԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ.

1890էն 95, ունեցած է արդիւնաւոր կեանք մը։ Շատոյտ է իրեն մանկապատրաստ ու իր ազգ. պայքարած է «Վարպետ առաւտներուն» դէմ։ «Օգնասէր» ընկերան հիմնադիրը եղած է Ռուբէն Փանոսեան։

ԱՄԵՆԵՐՋԻ ՀԱՆԳԻՍ «ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ» ՎԱՐԺ. 1903 ԻՆ։
ՄԼՋՏԵՂԸ ԿՈՒՍԱՑԱԾ ԱՐԻՆ ՓԱՇՆ ՉՈՒԼ՝ ՍՈՒՆՋՈՒՀԱՂԸՐԸ ՏԼՐ ԱՐԱՔՆ ՔՉՅ. ԳԵՐՉԱՆԵԱՆ, ՏՆՕՐԻՆ Ս. ՍԻՐՆԻՔ, ՏՕՔԹ. ՄԻՆԱՍ ՊԱՆԼԵԱՆ ԵՒՆՆ. ԵՒՆ.

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ա. ՊՈԼՍՈՑ

ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ

(1903 թուականին)

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ մանչերու նախակրթարան. Ուսուցչական կազմ.– 4 մնայուն ուսուցիչ 2 այցելու։

ՀՈՒԻՓՍԻՄԵԱՆՑ աղջկանց վարժարան. 4 մնայուն ուսուցչուհիներ։

ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶ.– 4 մնայուն ուսուցչուհիներ։

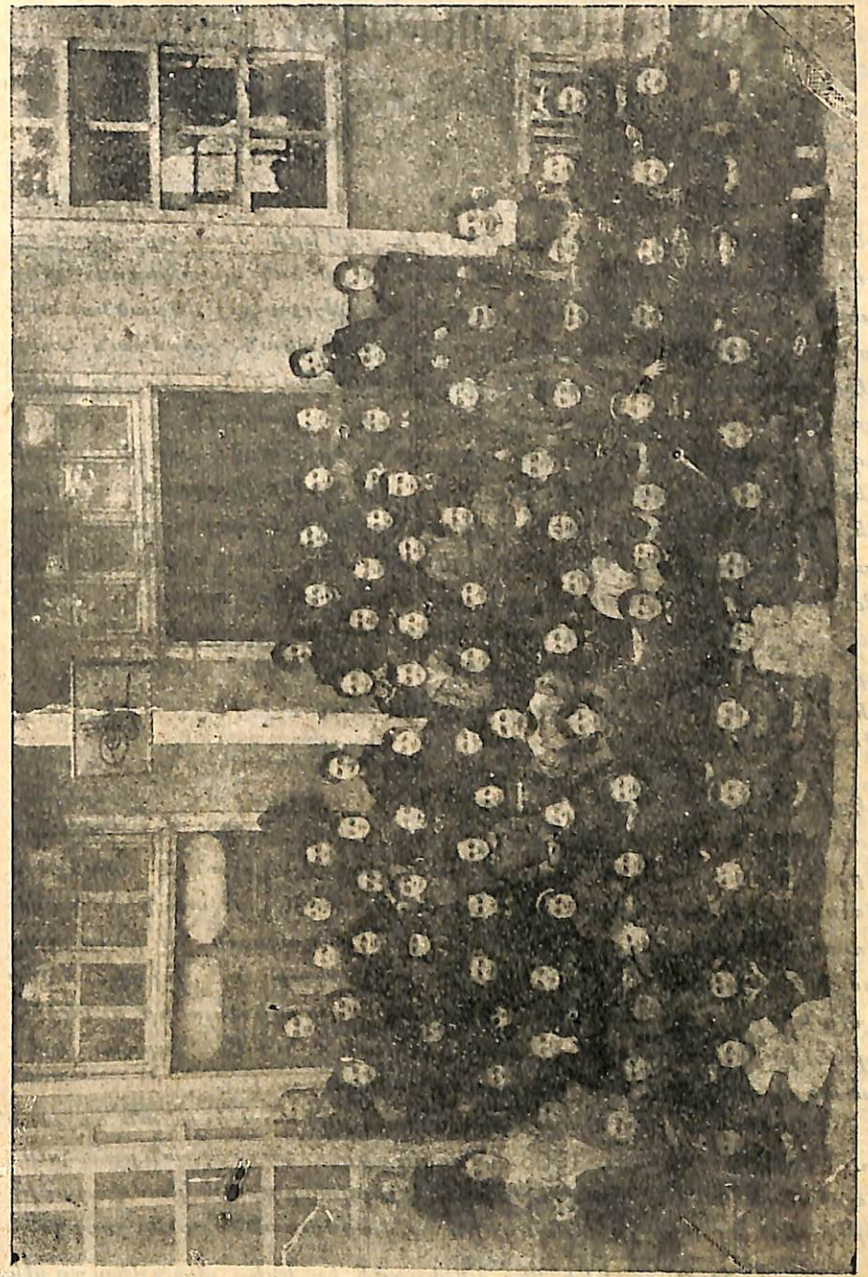
Վերոյիշեալ երեք վարժարաններուն աշակերտութեան ընդհանուր թիւը՝ մանչ 167, աղջիկ 143։

ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ երկսեռ վարժարան. Մ. կարապետ թաղի. 2 մնայուն ուսուցիչ, 1 այցելու։

Աշակերտութեան թիւը՝ մանչ 46, աղջիկ 43։

ԼՈՒՍՍԻՈՐՉԵԱՆ երկսեռ վարժարան. Գարաղաճի. 2 մնայուն ուսուցիչներ։

Աշակերտութեան թիւը՝ մանչ 37, աղջիկ 25։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶԻ ՇԻՆԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ 1300 ԻՆ ՏՆՕՐԷՆՈՒԻՀԻ ՏԻԿԻՆ ՍԻՐԼՈՐԴ ՄԵԼԻ ՄԵԹՈՒԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆՆԵՐ.— ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— ԱԿՈՒՄԲՆԵՐ — ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲԵՐ.— ՀԱՅ ԴՐԱՄԱՏՈՒՑ ԵՒԱՅԼՔ.

Ս. Պոլսոյ հայութիւնը, ենթակայ մէկ կողմէն վնասիկի ու մեծ կողմէն Պոլսոյ եւ Իզմիրի մասնաւոր հոսանքներու ազդեցութեան, չէր կրնար, այդ իսկ պատճառով, անմասն մնալ 1860ական թուականներու Թրքահայ վերածնունդի չարժումին: Մեր ծնողքը, որ յեղափոխական չարժման հանդէպ անտարբեր կամ հակակիր պիտի դանուէին, իրենց երիտասարդութեան խանդավառուած էին սակայն ստեղծուած Ազգ. Սահմանադրութեամբ, որուն տարեդարձը ամէն տարի մեծ չուքով կը տօնէին, երգելով «Արիք Հայկազունք»ը, զոր վերջէն ալ համբաւեան սեւ օրերուն, պիտի երգէին գաղտագողի հայրենասիրական ուրիշ երգերու հետ, տանէրուն խուլ սենեակներէն, ընտանեկան հաւաքոյթներու պահուն:

Անոնք կը տօնէին նաեւ ուրիշ ազգային մեծ տօներ, վարդանանցը: Այս առթիւ երիտասարդ սիրողներ կը ներկայացնէին «Սեւ Հողեր»ը կամ ուրիշ նպատակայարմար թատերախաղ մը:

Այս չրջանէն կ'սկսի ազբիւնապօլսեցիներուն սէրը դէպի թատրոն: Կարելի է ըսել թէ Ս. Պոլսոյ մէջ թատերականն արուեստի ճաշակը զարգացած է Պոլսոյ հետ համընթաց: Որովհետեւ, ռուս եւ թուրք պատերազմի չրջանէն սկսելով, Պոլսոյ հայ դերասանները, Յասուլեաճեան, Ռշտունի, Զափրասա, Աիկին Հրաչեայ, աւելի վերջ Մնակեան իր խումբով, ամէն տարի կուգային Ս. Պոլիս ու երկար ու արդիւնաւոր չրջան մը կ'անցնէին հոն: Այս բեմի մարդոց հետ իր ունեցած չփումին եւ բարեկամութեան չնորհիւ է որ Յ. Պարոնեան կը կատարէ թատերագրի իր առաջին փորձերը (1).

Վրայ կը հասնի համիտեան բռնակալութեան չրջանը ու 1895 էն մինչեւ 1908 թուականը, հայ կեանքը, հարուածուած ամէն ուղղութեամբ, հարկադրաբար կ'ամփոփուի, կը խտանայ մէայն եկեղեցիին և վարժարաններուն չուրջ:

1) Ռշտունիի հետ ընկերովի կը գրէ «Ստամպոլի Առեւելեան» գաւեշտը, զոր վերջին չհաւանելով, կը փորձէ հաւաքել ու ոչնչացնել հրապարակ եղած հատորները:

1903 ի "Հուրիէթ"ով, հայ երիտասարդութեան առջեւ դարձեալ կը բացուի գործունէութեան դաշտը: Կը կազմուին ամէն թաղի մէջ միութիւններ, կը հիմնուին ընթերցարաններ, ակումբներ, թատերախումբեր, երգչախումբեր:

Հիմա անոնց մասին է որ պիտի խօսիմ համառօտակի, թաղերը առնելով զատ զատ:

ԳԱԼԷ ԻՉԻ

Այս բարեկեցիկ ու բազմամարդ թաղին հայութիւնը ազատութենէն կ'օգտուի հիմնելու համար գլխաւոր ուր թղթախաղը և օղին կը տիրապետեն: Առաջին անգամ կը բացուի. ընդարձակ չէնքի մը մէջ, «Եղբայրասիրական Ակումբ»ը. Ասիկա երիտասարդութեան գործն էր: Անոր կը հետեւի հիմնումը «Հայկական Գլխաւոր»ին», ժամադրավայրը Ջոլքերու, հայ և թուրք: Այս գլխաւորին համար կը գնուին Պոլսոյ առաւական գեղեցիկ Պրն. Կիրիին անձնական կարասիներն ու բիանօլան:

«Հուրիէթ»էն անմիջապէս վերջ ուսուցիչ Վահրամ Արծրունի կը կազմակերպէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական կոմիտէն: Այս մարմնոյն կողմէ հովանաւորուող «Ուսումնասիրաց» ընթերցարանը կը նուիրուի պատանեկութեան զարգացման գործին. կը սարքէ դասախօսութիւններ, կը կազմէ երգչախումբ ու թատերախումբ: Երգչախումբին վարիչը կ'ըլլայ այս տողերը գրողը. Ա. Պոլսոյ հայութիւնը առաջին անգամ կը լսէ կոմիտասեան երգը:

«Հուրիէթ»էն վերջ քաղաքին մէջ հայերէն լեզուով առաջինն ներկայացումը կուտայ այդ նոյն ընթերցարանը, կը ներկայացնէ «Մէարիֆ» թատրոնին մէջ, «Լրտեսին Ջոհը» անուանով սրամտութիւնը որ չափ ընդունելութիւն կը գտնէ հասարակութեան կողմէ, խաղարկութեան կը մասնակցին Գէորգ Աբրահամեան եւ Գէորգ Սահակեան (1): Թատերախաղը իմ կողմէս գրուած

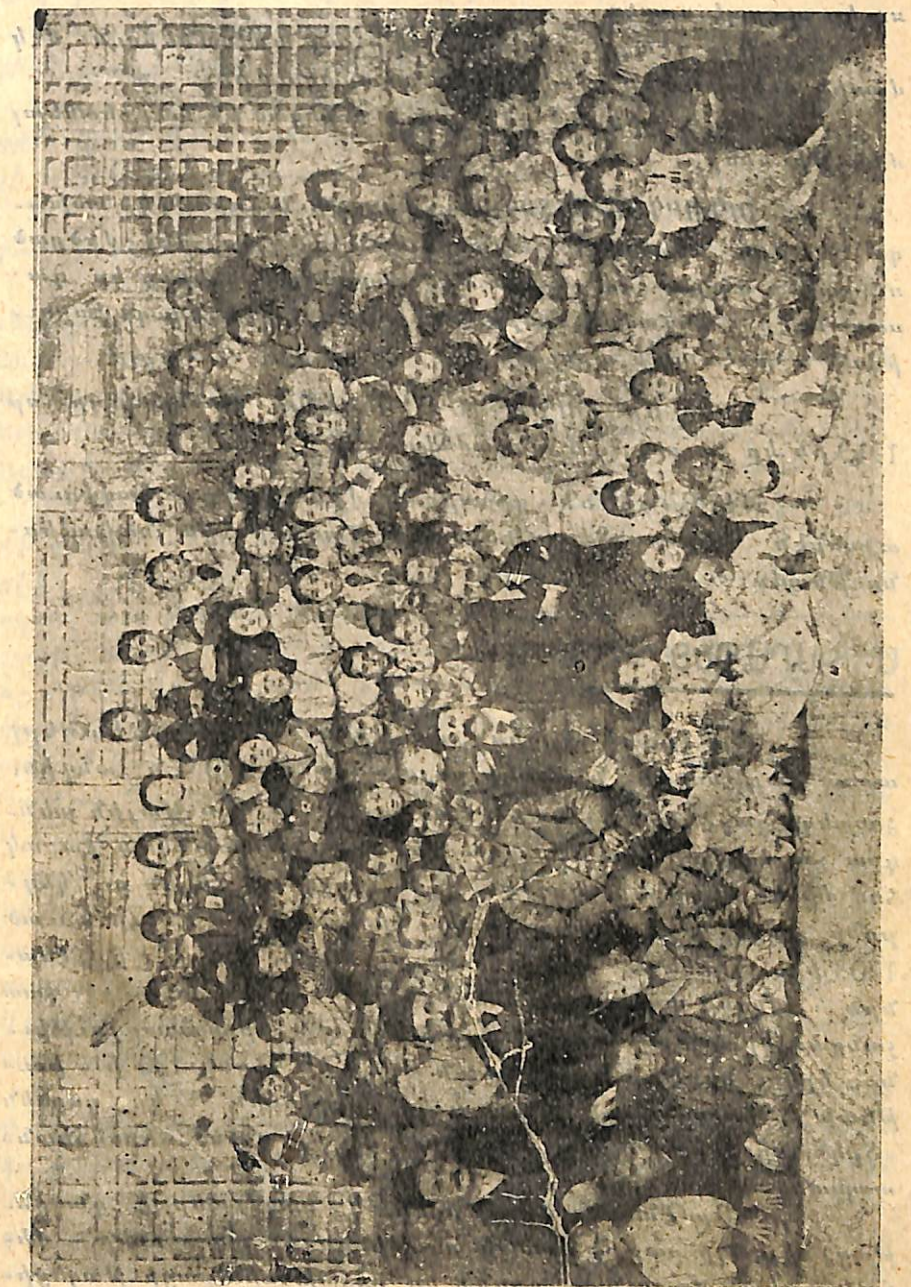
1) Գ. Աբրահամեան խոհոյս նկարագրով վաղեմի դաշնակցական մըն էր. Գ. Սահակեան զգայուն եւ հպարտ խառնուածքի մարդ, նոյնպէս դաշնակցական: Առաջինը կորաւ ափսորի մէջ. իսկ վերջինը իանի մը տարիս առաջ վախճանեցաւ Թիֆլիսի մէջ ուր գաղթած էր մօտ 25 տարիներէ ի վեր:

էր. յեղափոխականն արամա մըն էր, որուն մէջ կնոջ յարգը չէր կար, գոնէ տեսանելի ձեւով. (այդ թուականին բեմ ելլող օրիորդ դժուար էր գտնել)։ Պատանեկան խանդավառութենէս ծնած գործ մըն էր անիկա։

«Եղբայրասիրական Ակումբ»ին չուրջ բոլորուած սիրողները իրենց ներկայացումները կուտային թրքերէն լեզուով։ Տաճիկ դրոց-բրոց հարեւոսպետ մը անոնց համար մատնաւոր բեմեռներ կը գրէր։ Շիլլերի «Աւազակները» նոյնպէս թրքերէն լեզուով տրուեցաւ։ Այս սիրողներուն մէջ յիշատակութեան արժանի են պրք. Անանիկ Փափազեան, Մկրտիչ Մեսրոպեան եւ Սուքիաս Սիմոնեան, այս վերջինը նշանաւոր էր հակառակորդի դերերուն մէջ։

Ծիչենք իբրեւ դեղեցիկ բացառութիւն մը՝ ներկայացումը, բնական է հայերէն լեզուով, «Բալչն Վարդան»ին մասնակցութեամբ սր. Տիգրանուհի Եաղուպեանի։

„Եղբայրասիրական Ակումբ"ը, անկուսակցական դեսնի վրայ մնալով, առաջին տարիներուն չտա ծաղկեալ վիճակ ունէր։ Բայց անոր կը պատահի ինչ որ մեր մէջ ամէն տեղ կը պատահի նմանօրինակ մխիթարիններուն, անոր համար որ չենք գիտեր անոնցմէ հեռու պահել մեր կուսակցական յաճին նպատակներն ու վէճերն, 1912 ին Ակումբի վարչութեան մի քանի անդամները կը հրաւիրեն քաղաքէն անցնող դաշնակցական չէֆ Յարութիւն Շահրիկեանը, բանախօսելու։ Բանախօսը նոր ու արտառոց տեսակէտներ մէջտեղ կը նետէ ու զոնունք կը պաշտպանէ բաւական ձախաւեր կերպով (Շահրիկեան հեռու էր պերճախօս մէկը ըլլալէ)։ «Հայ ազգին անցեալը յարգանքի արժանի ոչ մէկ բան ունի կ'ըսէ, պէտք է ամբողջովին խզել անոր հետ». Վարդանանց պատերազմը՝ ան ալ պանծալի դրուագը չէ, քանի որ այդ պատերազմին «մխայն 1066 հաշտասկներ տուած ենք»։ Երկու ռամկավարներ. վանեցի Դրիգոր Մանուկեան (վարժարաններու օրուան տնօրէնը) և Տիգրան Մարախեսեան ուժգնօրէն կ'ընդդիմախօսեն։ Շահրիկեան կը փորձէ պատասխանել, Տիգրան Մարախեսեան բացագանչումով մը կընդմիջէ զայն։ Շ. Գարահիսարցի գինուոր մը կը յանդգնի ձեռք վերցնելու այս վերջինին վրայ. ուրիշներ կը միջամտեն. սրահին մէջ ծայր կուտայ մեծ իրարանցում մը, աթոռներ կը բարձրանան, կիներ կը մարին։ Վերջապէս ոստիկանութիւնը վրայ կը հասնի

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԵՂԻ «ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ» ՎՐԺ.Ի ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ 1900ԻՆ — ՏՆՕՐԷՆ, ՆԱՋԱՐԵԹ ՄԻՔԻԵԱՆ

ու կը պարզէ սրահը։

Այս դէպքը պատճառ կ'ըլլայ անդամներուն մէկ մասին ուծացումին և ակումբին տկարացումին։

Գալէ Իչխի մէջ գոյութիւն ունեցած են նաև հետեւեալ մխիթարեանները.

ՕՐԻՈՐԴԱՑ և ՏԻՐՆԱՆՑ մխիթարեան, որուն կը նախագահէր Տիկ. Վերժին Լ. Ծընաբզլեան. Անդլիոյ մէջ մեծցած ու բարձր դասու հետ չվման մէջ եղող այս տիկինը կը դասաւանդէր անդամուհիներուն ձեռագործ, կենցաղավարութիւն և խոհանոցի արուեստ։

ՀԱՑ ԲԱՐԵԻՈՐԾԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ մասնաճիւղը՝ որ 1913 ին կը հաշուէր 74 անդամներ.

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ գրասիրաց մխիթարեանը, կազմուած աքսորէն վերջ, Տիար Կարապետ Ծառուրօին նախաձեռնութեամբ։

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱՂ

Այս էնոաֆ թաղին հայութիւնը «հուրիէթ»էն վերջ արագ զարթնումի նշաններ ցոյց տուաւ։ 1303 էն անդին, հոստեղի հայ կեանքը կ'ուռար ազգային - մշակութային տենդա չարժումով մը ու ազգայնական- յեղափոխական բարակ հով մը կը փչէր ան կողմէն։ Այս չարժման հոգին ու կեդրոնը «Արմէնեան» Գրասիրաց մխիթարեան էր, հիմնուած 1903 ին, «ընկեր» Թորոս Գասպարեանին, Պօղոս Մէջքէեանին և անոնց տասը ընկերներուն կողմէ և որուն չուրջ, չատ չանցած կը համախմբուի Թաղին ամբողջ երիտասարդութիւնը, երկու սեռէ։ Անդամներուն թիւը կը հասնի 120 ի։ Մխիթեան հաւանաւորութեան տակ կը կազմուին և կը զործեն «Տիկնանց» կրթասիրաց մխիթարեան մը և «Պետօ Սերեմճեան» պատանեաց խումբը։

«Արմէնեան» մխիթարեանը կը կազմակերպէ դասընթացքներ, կը տարբեր դասախօսութիւններ, լսարաններ, վիճաբանական ժողովներ, որոնք կը յաճախուին բացի թաղեցիներէն նաև ուրիչ թաղերու երիտասարդութեան կողմէ։ Կը պահէ գրադարան մը 400 հատոր գիրքերով. երկտեղ երգչախումբ մը՝ նախ Մարտիկ Չընկըրեանի, ապա Գպրեանի Դաշտարոս Դաշտարոսեանի ղեկավարութեամբ։

Բայց թատերական հիւղին մէջ է որ ամենէն աւելի կը փայլի այս մխիթարեանը։

Յիրաւի մինչեւ պալքանեան պատերազմը աւելի կը զոյութեան կարճ չրջանին, մխիթարեանը ունեցած է քանիէ աւելի արամաներ և կատակերգութիւններ։

Ահա այդ խաղացանկը, զոր ինծի տրամադրեց գլխաւոր դերակատարներէն Պրն. Պօղոս Մէջքէեան։

Արցուհիի Հովիտը, Աբապօ, Վանայ Հայդուկներ, Աճիի Աչեռակներ, Վարդանանց, Պատոյ համար, Մաւոտ ձրագներ, Սեւ Հողեր, Պաղտասար Աղբար, Զարըլը Աբիճ աղա, Ատամնաբոյժ Աւետիսեան, Երանոս Աղբար, Տայը Միրիկի Աղդեները, Զաւալլըն, Երից Բաջաց, Բիեդրօ, Լեցուկես պորտեն ժառանգ մնացած սնոտուկը, Ադամ եւ Եւա, Թուրճ ի Բարիզ, Ակամայ բժիշկը եւն. եւն.

Այս ներկայացումները կը տրուէին չարժական բեմի վրայ, ձմեռը վարժարանին սրահին մէջ, ամառը եկեղեցիին չրջաբակը։ Մեծ մասով ազգայնական-յեղափոխական ոգեւոյ այս թատերախաղերը, համապատասխան՝ օրուան ճաշակին և տրամադրութեանց, ոգեւորութեամբ կը յաճախուէին ոչ միայն Ամ Բազարի այլ և ուրիշ թաղերու հայութեան կողմէ։ Դերակատարի ու մանաւանդ ապիկ դերակատարի սով չէ կար այս թաղին մէջ, կը խաղային՝ օրիորդներ, — Պայծառ Պէօրէքճեան. Եղսա Փափազեան. Ադինէ Փափազեան Հրաքսի Սենեքերիմեան, Բրաբ Կարապետեան, Մաննիկ Կարապետեան, Լիւսինէ Սարգիսեան, Արմենուհի Նալճեան և ուրիշներ. Պարոններ, — Պօղոս Մէջքէեան, Մարտիկ Չընկըրեան, Սահակ Յովհաննէսեան, Մխրճան Մխրճանեան, Եդուարդ Բանթիկեան, Գէորգ Թէրզեան, Կարապետ Փափազեան, Մկրտիչ Սարգիսեան, Յակոբ Գուզուճեան, Յ. և Գ. Սարաֆեան եղբայրներ և ուրիշներ։

Բաղաքէն անցնող ռուսահայ երիտ դերասաններ Պրնք. Սանդուրճեան, Առաքելեան և քոյրը, մեծ օժանդակութիւն մը կը դանեն «Արմէնեան»ի թատերախրաքին կողմէ, որուն անդամներուն մասնակցութեամբ չարք մը ներկայացումներ կուտան։

ԳԱՐԱՂԱՃ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆԸ

Հոս «Հուրիէթ»էն վերջ, երիտասարդութեան մտաւոր և ազգայնական զարթնումը կ'ակսի «ԴՐԱՍԻՐԱՑ» ընկերան հիմնումով որ տեղի կ'ունենայ 1909 ին, խումբ մը երիտասարդներու կողմէ, գլխաւորութեամբ պրն. Երուանդ Տէր Մեսրոպեանի։

«Դրասիրաց»ին առաջադրութեանց կարգին, ի միջի այլոց, կարեւոր տեղ մը կը գրաւէր նաեւ իր անդամներուն ֆիզիքական զարգացումը։ Ունէր բաւական մեծ դրադարան մը, ու մարմնամարզական գործօն մասնաճիւղ մը։ Բացի ասկէ տուած է թատերական ներկայացումներ՝ Սեւ Հողեր, Արցունքի Հովիտը, Պատուոյ Համար, Զարչըլը Սրթին Աղա, Բարեկենդանի Անկուտինները, եւ Վահրամ Փափազեանի գլխաւոր դերակատարութեամբ՝ «Ծթեղլօ»ն ու «Բօրաւօ»ն։ Իւր սիրողները մասնակցած են աւելի ուշ, ուրիշ մխիթարեաններու կողմէ տրուած «Ճանֆիէլուցի»ին եւ «Անմահ Բոցը» խաղերու ներկայման։

Այս ներկայացումներուն դէր սատնցնող օրիորդները մասնաւորաբար փայլած է իր բեմական չնչուած ատակին համար օր. Նազենի Պէրպէրեան, մին այն սիրողները, որոնց համար լաւ արուեստագիտուհի մը դառնալ միջավայրի եւ պայմաններու հարց է միայն։ Օր. Մառի Պզիկեան նոյնպէս արժանի է յիշատակութեան։

«ԶԱՒԱՐԵԱՆ» միութիւնը կը հիմնուի 1912ին պրն. Մարզար Փանոսեանի եւ իր ընկերներուն Գարեգին Սանասարեանի, Յարութիւն Պէրպէրեանի, Գէորգ Տէր Մեսրոպեանի եւ Մկրտիչ Փէչեմէլճեանի կողմէ գրեթէ համանման առաջադրութիւններով։

1920ին դաշնակցական գործիչի հանգամանքով քաղաքէն անցնող Տիար Սարգիս Մրենցի թելադրութեան վրայ, «Դրասիրաց»ը, որ վերակազմուած էր, կը ձուլուի «Զաւարեան»ին հետ ու կը կազմուի «Զաւարեան-Դրասիրաց» միութիւնը, որ իր չուրջ համախմբած թաղին ամբողջ երկսեռ երիտասարդութիւնը, մօտ հարիւր հոգի, կը նուիրուի իսկապէս փայլուն ու արդիւնաւոր գործունէութեան մը, կը սարքէ դրական զեղարուեստական երեկոյթներ, նկարներու եւ ձեռագործներու ցուցահանդէս, լսարաններ, դասախօսութիւններ. եւ որքանապատ գործին կը բերէ գնահատելի օժանդակութիւն։

Միութիւնը ունեցած է նաեւ իր երգչախումբը վերկավարութեամբ օր. Արաքսի Գազազեանի (ներկայիս տիկին Ալիքսան Յանձեան ի Բարիզ), դեր վերկավար՝ Մարզար Փանոսեան։

«ՏԻԿՆԱՆՑ» միութիւնը, հիմնուած է 1913ին նպատակ ունենալով ազգային վարժարանը օժտել մանկապարտէզի սրահով մը եւ լրացնել Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին կիսաւարտ մասերն ու կահաւորումը։ Այս միութեան տաճնապետուհին եղած է տիկին Սարինէ Սարաֆեան։

Նոյն միութեան պատկանող դրամն էր որ 1923ին փոխադրուած Ֆիլիպէ, կը յանձնանձուի «Արշակունեաց» հայրենակցական միութեան կողմանէ։

Գարաղաճի մէջ հայ քաղաքական կուսակցութիւններէն միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է որ ունեցած է «Հուրիէթ»ի օրերէն սկսած, իր տեղական կազմը։

Մարզար Փանոսեան, Քերովբէ Աբգարեան, Գէորգ Փիլիպոսեան, Մկրտիչ Պարտիզպանեան եւ ուրիշներ հոս բնակած են իրենց համոզուած դաշնակցականի եռանդը։

Յոյներու օրով 1921ին, կուսակցութիւնը ի նպաստ ճակատի հայ եւ յոյն զինուորներուն ներկայացուցած է «Անմահ Բոց»ը թատերգութիւնը, որուն համար թաղուհին նամակով մը յայտնած է իր գնահատանքն ու չնորհակալութիւնները։

Ցիշենք, ի վերջոյ Գարաղաճի մէջ 1919ին կազմուած «Պուլկարահայ Ազգային Միութեան» մասնաճիւղը՝ տաճնապետութեամբ տիար Սահակ Քիւրքճեանի, որուն կարճատեւ գոյութիւնը, վերջ կը գտնէ, բնական է քաղաքին յոյներուն կողմէ դրաւուելէն յետոյ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՏՈՒՆ

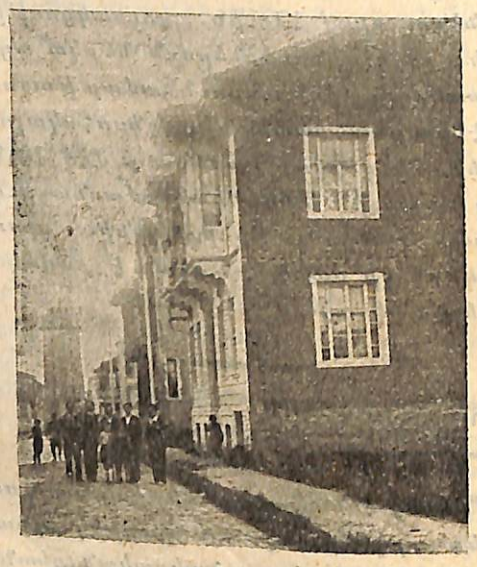
Ս. Պոլսոյ էնաֆ դասու երիտասարդութեան համար պատուաւոր ձեռնարկ մըն էր այս փոքրիկ դրամատունը որ հիմնուած էր 1910ին, համազործակցական գիտնի վրայ, «Իսրինեի Օամ. Ինապոզական Սնուռկ» անուանով։ Հիմնադիրներն էին պրնք. Ալիքսան Քիւշիւքեան, Ներսէս Յարտասանճեան, Սուքիաս Եաղուպեան, Լեւոն Եաղճեան, Ասատուր Սթամպօլեան. Լեւոն Մեսրամեանճեան, եւ ուրիշներ։

Անդամները չաթաթական վոքրիկ վճարումներով, սէր կը դառնային սկյուռի մը որ կ'արժէր մէկ օսմ. ոսկի հնչուն։

Դրամատունը լայն վարկ ունէր Պոլսոյ հայ պանքային, ինչպէս Օսմանեան եւ Սկյանիկի պանքաներու մօտ։

Ան կը կատարէր դրամատան մը բոլոր գործառնութիւնները, թէեւ վճարովի պաշտօնեայ չ'ունէր ու վարիչները անհնարինութեամբ կ'աշխատէին։ Փոխառութիւններ կ'ընէր հայ մանր առեւտրականներուն ու արհեստաւորներուն։ Տարւոյն վերջը իր անդամներուն բաժնած չահաբաժինը բարձրացած էր մինչեւ հարիւրին 15ի։

1913ին, քաղաքին թուրքերուն կողմէ վերահին գրաւուելէն վերջ, անկարող այլեւս գործելու, ընկ'երութիւնը պատուաւոր հաշուեյարդար մը կատարեց։ Իր դրամագլուխը բարձրացած էր 3250 հնչուն ոսկիի։

ՀԱՅ ԹԱՂԸ ՔԷՄԱԼԻ ՕՐՈՎ
(ղուսանկարուած 1931 ին)
կը տեսնուին ներկայիս թուրերու կողմէ բռնագրաւուած Աղասեանները, Թուրտուեանները եւ Մօրալեանները տուները եւ մայթին վրայ բուսնող խոտը։

ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԱՆՁԵՐ

Այս վերնագրին տակ պիտի յիշենք, սահմանափակուելով միայն մեռածներու չուրջ, բնիկ ազրիանապոլսեցի այն հայերը որոնք իրենց տաղանդով կամ գրաւած բարձր դիրքով հայ ժամանակակից պատմութեան մէջ անուն մը չինած են։

Առանք են՝ կարապետ վրդ., Ոզոմս Պատրիարք, Սարգիս Պատրիարք, Տօքթ. Յովսէփ Պէյրան, Տօքթ. Քեաթիպեան, Յ. Պարոնեան, Յակոբ Պապիկեան։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ԱԴՐԻԱՆԱՑԻ.. Ծնած է 1626 ին. Աշակերտ՝ հայ տպագրութեան վաստակաւորներէն Երեմեանց Ոսկան վրդ.ի, որուն օգնականը իսկ անոր մահէն վերջ (1674) գործին չարունակութիւնը կ'ըլլայ, Իր գործունէութեան տապարէզը եղած է մասնաւորաբար Ամստերտամ, Լիվոռնոյ և Մարսիլիա, ուր տպուած գրքերէն գրեթէ անբաժան է իր անունը։ Կարապետ Վ. առաջին անգամ տպագրողը կ'ըլլայ, նախապէս պատրաստել տրուած մասնաւոր խազերու միջոցաւ Զաքարեայ Շարականի մը։ Իր տպագրած գործերուն մէջ ծանօթ է նաև Վարդապետութիւն Քրիստոնեական ըստ Հայոց դիրքը։

Իր կեանքին վերջին տարիներուն վերադառնալով իր ծննդավայրը, կ'ստանձնէ առաջնորդական պաշտօն, զոր հազիւ 9 ամիսներ վարած, կը վախճանի։

Կը թաղուի Եըլտըրըմի գերեզմանոցը, եկեղեցականներու յատուկ բաժնին մէջ։

Ահա իր տապանագիրը, որուն կիսովին սրբատած բառերը յաջողած է կարդալ Տիար Արշակ Ալպոյաճեան, 1905 մայիսին իր Ա. Պոլիս ըրած այցելութեան ընթացքին։

Այս ի տապան դիր հանգստի
Ուրուն վեծի վարդապետի
Կարապետի տպագրողի
Իր աշակերտ տեառն Ոսկանի
Կրկին լեզուիս բարգմանողի,
Լեալ առաջնորդ Ադրիանուպոլսի
Բայց ոչ երկար ժամանակի
Այլ եւ միայն իբր ինն ամսի

Վաթսուն ամօք հող ժտանի
Որ է այսում զերեզմանի
Հազար հարիւր եոեսուն հնգի
Հարեթական (?) թվականի
Ցիշեալ ի իջիմ հայր վեղայիւ։

ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼՍԵՑԻ ՊՕՂՈՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿ. ԴՐԻԴՈՐԵԱՆ.

Ծնած է 1763 թուին և վախճանած 1853 ին Երուսաղէմի մէջ, ուր պատրիարքութեան «ծայրագոյն կառավարիչ» կարգուած էր 1828 էն ի վեր։ Եղած է Կ. Պոլսոյ պատրիարք 1815 մինչեւ 1823 թուականը։ Պօղոս Պատրիարք խելացի, անհատապէտ, ժիր և գործունեայ հոգեւորական մըն էր. քալ հմուտ էր թուրքերէնի, զոր կը խօսէր պերճախօս կերպով։ Հեղինակն է Թանգարան խրատու երկհատոր երկարաբերութեան մը և թրքերէն լեզուով գրուած ու հայերէնի թարգմանուած ուրիշ երկու աշխատութիւններ՝ Զանազանութիւն հինգ գարուց և պատմութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանի։

Որպէս հանրային գործունէութեան մարդ Պօղոս Պատրիք մեծապէս օգտակար եղած է Երուսաղէմի վանքին, յաջողելով վճարել անոր պարտքերը։

Բայց իր ամենէն նշանակալի գործը որմով իր անունը անցած է պատմութեան, այն լուրջ փորձն էր զոր կատարեց իր պատրիարքութեան չրջանին, լուսաւորչական և կաթոլիկ հայերուն միջեւ հինէն ի վեր տիրող բայց այդ օրերուն աւելի ևս սաստկացած հակամարտութիւնները բառնալու և այդ երկու հօտերուն միջեւ համերաշխութիւն մը, թերեւս մխիթարեան մը ստեղծելու համար։ Փորձը նոր չէր։ Դեռ 1700 ական թուականներուն, Դափանցի եփրեմ պատրիարքին օրով, Կաղիոյ դեսպան Ժէրէօլին նախաձեռնութեամբ և նախազահութեամբ տեղի ունեցած ժողովի մը մէջ երկու կողմերը մէկտեղ գալով իրարու հաչտութեան ձեռք երկարած ու մխիթարեան միր մըն ալ խմբագրած էին զոր օրուան լատին մեծաւորը հայր Պրոսքոնձէ ստորագրել մերժած էր, որով համաձայնութեան գործն ալ ձախողած 1810 ին Ցովհաննէս պատրիարքին օրով. իրարամերձեցման նոյն փորձը կը կրկնուի ու այս անգամ հայ լուսաւորչական եպիսկոպոսներու ժողովն է որ կը մերժէ վաւերացնել համաձայնագիրը։

Պօղոս պատրիարք, հօթը տարի վերջ գործը վերսին ձեռք կ'առնէ այս անգամ աւելի մեծ անկեղծութեամբ ու եռանդով։ Այս դէպքերուն իմաստը ըմբռնելու համար պէտք է սա պարագան նկատի ունենալ թէ այդ թուականին կեռ հայ կաթոլիկները չունէին իրենց ինքնուրոյն պատրիարքութիւնը. և վարչապէս կենթակայ էին հայոց պատրիարքին իրաւասութեան. այնպէս որ անոնք մեր պատրիարքներու ինչպէս եւ օրուան գահակալ Սուլթան Մահմուտին կողմէ իբրեւ ըմբռոստներ կը նկատուէին հաստատուած օրինաւոր իշխանութեանց դէմ։

Պօղոս Պատրիարք, ձարտասան ու փաստաբկող միտք, չնորհիւ իր ազդեզ ու համոզիչ ձառերուն, երկուսաեր տեղի ունեցած ժողովներուն մէջ կը խորտակէ ամէն ընդդիմութիւն, կը հարթէ ամէն արգելք, ու ի վերջոյ լուսաւորչական ու կաթոլիկ հայերու աւազանին, ժողովուրդին հաւանութեամբ, կ'ստորագրէ դաւանական այն համաձայնագիրը զոր Պօղոս պատրիարք «Հրաւէր Սիրոյ» արտայայտիչ անունով կը մկրտէ։ Պէտք է ըսել որ այն մի քանի հոսանքներէն որոնց բաժնուած էր ան ատեն հայ կաթոլիկութիւնը, միայն Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան պատկանող վարդապետները եւ անոնց ազդեցութեան ենթակայ ժողովուրդն էր որ անկեղծ արամադրութեամբ ջատագով հանդիսացած էին այս համաձայնութեան, վերջին պահուն այդ վարդապետները իրենց լիակատար հաւանութիւնը յայտնելու համար եղած համաձայնութեան, նոր պահանջներ կը ներկայացնեն, այն թէ հայերը պատարագի մէջ պէտք չէ յիշեն Ցովհաննէս Որոտնեցին և Գրիգոր ու Մովսէս Տաթեւացիներու անուններուն եւ պէտք է վերցնեն չարականէն ու ձեռնադրութեան գիրքերէն Լևոնի և Բաղկեդոնի ժողովներուն նզովքը, պատճառաբանելով թէ այդ անուններն ու աղօթքները նորամուտ են։ Ու մինչ Պօղոս պատրիարք պայմանաժամ կ'ուղէ այս կարևոր փոփոխութեանց մասին իրենններուն հետ խորհրդակցելու համար, ահա Սուլթան Մահմուտէն հրովարտակ մը կը հասնի որմով կը հրամայուէր զոհացնել կաթոլիկներուն պահանջքը ի սէր հաշտութեան։

Մխիթարեան հայրերը, այլևս լիուլի զոհացում գըտած, ժողովուրդին ընդհանուր խանդավառութեան մէջ, կը հաղնին հայ վարդապետի սարոգ ի վերջոյ կը դառնան լու-

աւետարչական եկեղեցիի աստիճանաւորներ (1)։

Այս բոլորը, որ այսօր այնքան հղճիմ, աննշան ու փոքրոյի կ'երեւան մեզի, չըլլանին համար մեծ նչանակութիւն ունեցած դէպքեր եղած էին։ Այդ առեններուն, ազգը բոլորովին զուրկ ազգայնական զգացումէն, իր ամբողջ մտաւոր ու նիւթական ուժը կ'սպառէր դաւանական – բնազանցական կրքոտ հարցերու չուրջ։ Տիրող այս ազեսալի տրամադրութեան պատճառով էր որ հայութիւնը, Պօղոս Պաստիրքին օրով բան մը չ'ըրաւ ազատելու համար կործանումէն Տիւզեան մեծ գերդաստանին անդամները, թերեւս անոր համար որ կաթոլիկներ էին։ Աւետիս Վարժ. Պէրպէրեան, իր „Պատմութիւն Հայոց" գեղեցիկ գործին մէջ, այս բանը իրաւամբ դիտել կուտայ սա տողերով.— «Ազգիս երեւելի իշխանները վիրաւորութեամբ չի գինուեցան ի պաշտպանութիւն այդ պանծալի տան, երաշխաւոր ըլլալով անոնց ազնութեան դանձին ունեցած պարագին, զոր դիւրութեամբ կրնային վճարել, եթէ ելլէին բանտէն, այդ ազնուասերուհիք պայազատները»։

Տիւզեան գերդաստանին հղկելի վախճանը որ մանրանկար ձեւով այնքան յար և նման է ընդհ. պատերազմի մեծ հղեռնին, ծանօթ է։ Տիւզեան հինգ հղբայրներէն Դրիգոր եւ Սարգիս Զէլէպիները գլխաւորեցան Պապը Հիւմայունի կոչուած պալատին մեծ դրան առջեւ, միւս հղբայրը Միքայէլ եւ անոր հօրեղբօրորդին Մկրտիչ կախուեցան Եէնի Դիւղի իրենց ծովեզերեայ ապարանքին պատուհաններէն։ Գերդաստանին մնացեալ այր անդամները աքսորուեցան. կիները առնի մը մէջ բանտարկուելով դրուեցան Պօղոս Պաստիրքի հակազդեցեան տակ եւ աքսորուածներուն ամբողջ հարստութիւնը յափրնիս գրաւուեցաւ։

Դարձեալ մեր ներքին մղեռանդ վէճերուն եւ անվերջ մտանութեանց առթած տագտուկի արդիւնքն էր ապահովաբար այն անողոք հալածանքը զոր Սուլթան Մահմուտ 1828 ին յայտարարեց Պօղոս հայ կաթոլիկներուն դէմ, ձմեռ օրով դէպ ի իրենց ծննդավայրը աքսորելով հարիւրաւոր

1) Գոյացած հաւաձայնութիւնը, երկու կողմի ժողովուրդին վեճաւասանութեան կողմէ հաւանութիւն եւ վաւերացում գտած չ'ըլլալով ճանի մ'ամիս վերջ սոյն վարդապետները կը վերադառնան կաթոլիկ եկեղեցիին գիրկը։

զաղաթացի (էնկիւրիի) ընտանիքներ, Պէյ Օղլուի և Կալաթիոյ բնիկները տեղափոխելով և ցրուելով Սթամպուլի կողմի թաղերուն մէջ և սահիկներուն ծախելով անոնց տուները, սահմանէն դուրս չանելով անոնց կարգաւորները և մայրապետները աքսորելով ի Մրմալիճ և Պանաբրմա։

Այս չալածանքներու սարսափէն ազատելու համար է որ չատ մը կաթոլիկ ընտանիքներ կուգան լուսաւորչական եկեղեցիները և կը հաղորդուին։

Բարերաղդաբար, տարի մը չանցած մեր հայրենակիցները փայլուն վրէժ մը կ՝լուծեն Սուլթան Մահմուտէն ու այս բանը կ'լլըլայ մեր քաղաքին՝ Ա. Պոլսոյ մէջ, ուր 1829 Սեպտ.ին կնքուող Ուռս և Թուրք հաշտութեան դաշնադրին մէջ. Պապին ճնշումով, կը դրուի մասնաւոր յօդուած մը, ի նպաստ հայ կաթոլիկներուն։ Այս յօդուածին սահմանմամբ Սուլթան Մահմուտ կը չնորհէ ներում աքսորուած ժողովուրդին, ինչպէս եւ կարգաւորներուն որոնք կը վերադառնան իրենց տեղերը, տէր դառնալով վերստին իրենց տուներուն եւ ինչքերուն։ Այդ դաշնագրին ուժովն է դարձեալ որ կը ստեղծուի հայ կաթոլիկ ինքնուրոյն պատրիարքութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ։

ՏՕԲԹ. ՅՈՎՍԷՓ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ՊԷՅՐԱՆ (1825 - 1866) Էսքիւնի ծնած նչանաւոր հայ մը, 1850 ին ձեմարանի աշակերտ, 1850 ին Բարիզի բժշկական համալսարանէն վկայուած, որ նոյն տարին Պոլիս դալով հաստատուած էր հոն, և քիչ հաքը յաջորդած Տօքթ. Յովհաննէսեանի իբր բժշկապետ Ազգ. Հիւանդանոցի։ Տօքթ. Պէյրան դրած է 1854 ին ֆրանսերէն հատոր մը, La Turquie Medicale, որ իր առջև բացած է դուռները ֆրանսայի բժշկական Ակադեմիային որուն միակ հայ անդամը եղած է ցարդ։ Տօքթ. Պէյրան որ ունի բազմաթիւ բժշկական աշխատասիրութիւններ, ֆրանսերէն, արժանացած է Պատուոյ Լեգէոնի պաշտօնատարութեան աստիճանին և միջոց մըն ալ դասախօս եղած է Բարիզի Թուրքական վարժարան (Ecole Pratique)ին մէջ (1)։

ՏՕԲԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՐԵՄԹԻՊԵԱՆ զաւակը Մարզար Ռեմթիպեանին ծնած է 1821 ին։ Ա. Պոլսոյ ազգ. վարժարանին մէջ սկսած իր նախնական կրթութիւնը կը լրացնէ Պո-

1) Հր. Ասատուր, տարեցոյց Սզգ. Հիւանդանոցի. տարի 1901.

լիս ու կ'անցնի Բարիզ բժշկութիւն ուսանելու։ 1861 ին Պոլիս կը վերադառնայ, Բիչ ասենուան մէջ ան առաջնակարգ դիրք կը գրաւէ թէ բժշկական դասուն և թէ ազգային չրջանակներուն մէջ, 1867 ին կ'ընտրուի երեսփոխան Ազգային ժողովի եւ մխիթարեան ատեն անդամ՝ կայս. բժշկական ընկերութեան։

1882 Հոկտ. 20 ին թերթերը կը հաղորդեն իր անակնկալ ու եղերական մահուան գոյժը. Գաղղիւղի ծովեզերքին վրայ, իր ջրամոյն անչունչ մարմինը գտնուած էր, զբոսնուն վրայ մը քանի վէրքերով, ակռաններէն մը քանին կոտրած. գանկին ետին սեւցած։

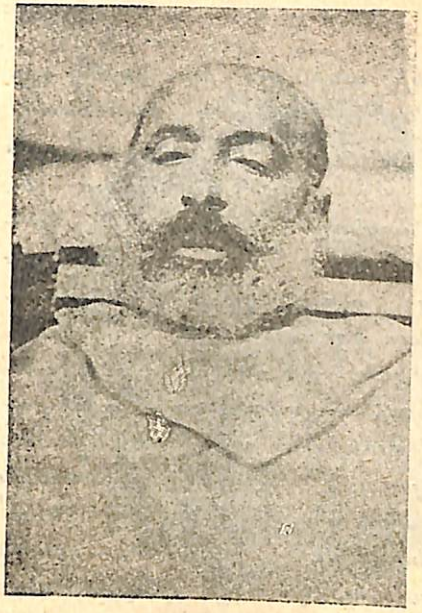
Անձնասպանութի՞ւն թէ սպանութիւն։ Այս պարագան չէ լուսաբանուած։

Պնդողներ կան թէ ան սպաննել տրուած է պալատական թունդ բժիշկներու կողմէ, իրեն դէմ թշնամացած՝ անոր որ Սուլթանուհիի մը դժուարին ծննդաբերութեան մէկ դէպքին, ուր իրենք ճարահատ մնացած էին, Տօքթ. Քեաթիպեան յաջողած էր, դիմելով պարզ ու հնարամիտ միջոցի մը.— ան մայրը բեռցնել տալով յաղթանդամ սպասուրի մը կռնակին, զայն այնպէս թոթուել տուած էր մինչեւ որ երախան ազատէր։

Բայց զինք մօտէն ճանչցողները կը հակին անձնասպանութեան մը հաւանականութեան։ Բժիշկ, պետնական Քեաթիպեանին մէջ կար մխիթարեան աղնուագոյն մարդասէր մը, փիլիսոփայ մը՝ նման Տէմիրճիպաշեանին խառնուած քէնի։ Զգայուն ու խոհուն միտք, ու արհեստի բերումով անընդհատ չփման մէջ մարդկային թշուառութեանց հետ, ան սեւ նեղով գիտութեան եւ մարդկային ընկերութեան անզօրութիւնը այդ բոլոր չարիքները բառնալու. հեզնեցաք կը տանի դէպի անել յոռետեսութիւն մը եւ ի վերջոյ մահուան մէջ կը փնտռէ կեանքի առեղծուածին լուծումը։

Իր ամբողջ գիտութիւնն ու կեանքն ի սպաս դրած էր տառապողներու սփոփանքին։ Անչահախնդիր՝ ինչ որ կ'ըստանար ունեւորներէն, կը բաժնէր, վերանձնօրէն, աղքատներուն, եւ ինք աղքատ կը մեռնէր։

Իր մահը հանրային սուգի մը պնդութիւ կ'առնէ Պոլսոյ մէջ։ Ութը օր, իր մարմինը կը ցուցադրուի Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ, ուր, ամէն ազգէ խուռներ-

Յ. ՔԵԱԹԻՊԵԱՆ
(վահուան աւկտոդիհի վէջ)

բամ ժողովուրդ մը կը փութայ վերջին յարգանքը մատուցանելու աղբիանապոլսեցի այդ մեծ հայուն։

«Ո՞վ կա պիտի տայ ինձ իմ մաերիմ բարեկամս» կը բացագանչէ Դր. Օտեան, իր «ողբ ի վերայ բարեկամին» ըզգացուած գրութեան մէջ։

«Քան զպատմական անձինները աւելի կ'արժէր նա... իրեն նմանը բիւրաւոր մարդոց մէջ մէկ հատիկ կը ծնի, ... չատ մը վատերու փոխարէն Աստուած երբեմն այսպիսի ոմն կը բսեղծէ որ մխիթարուին մարդիկ»։

«Աբի արանց էր նա, աբի՛ բնաւորութեամբ, աբի հանճարով, սրտավն ալարի... Մեծ նա էր. բարութիւնն էր անձնաւորեալ, աղքատին ու հիւանդին բարեկամ, բարեկամ մեծատանց եւ ամենուն բարերար։

«Պարտաւորութեան ձայնը իր պատգամն էր եւ ուրիշ ձայն չ'ուզեց լսել, եւ օր մը չի թուլացաւ ի սիրոյն։

«... Դարձի՛ր, տակաւին չատ վիշտեր կան սփոփելու, չատ նկուն սիրտեր կան զօրացնելու, ու նայէ՛, ո՛րչափ ձեռքեր երկնցած են քեզի ... դարձի՛ր, չըլլայ թէ՝ Աստուած որ քու կեանքդ պարգեւ մ'ըրաւ ամենուս՝ զքեզ մահդ պատուհաս մ'ընէ չատերուն ... »

Իսկ Ռ. Պէրպէրեան թաղման օրը խօսած իր հոյակապ դամբանականին մը մէջ կ'ըսէ։

«Աւելի քան ութ օր է որ աչերդ փակեցիր այս աշխարհի լուսոյն, ո՛ Քեաթիպեան, եւ դեռ չը ցամքեցան զքեզ լացող արտասուք. եւ քանի՛ քանի՛ չաբաթներ, ամիսներ ու տարիներ պիտի անցնին չիմիդ ու յիշատակիդ վրայէն, եւ չիրիմդ պիտի լինի յար թացեալ երախտագէտ մարդկութեան աչաց ցօղերով, եւ յիշատակդ պիտի մնայ մշտադալար համայնից սրտին մէջ եւ անջինջ աչխարհի տարեգրոց մէջ։

«Ծնիլ հանճար, ուսանիլ անխոնջ, թևակոխել գիտութեան բարձունքն ու թափանցել բնութեան գաղտնեաց, վերագաղ բազմիլ այն Աբուհասի տաճարին մէջ ուր այնքան դժուար է մուտքն, վչտաչարչար մարդկութեան համար լինել բարերարութեան ոգին մարմնացեալ, տիրել գրեթէ մահուան եւ կենաց, յար արթուն թռչիլ հոն ուր կը հեծէ մի մարդկային էակ, ի մէն մի քայլ հալածել ցաւն՝ իբր իշխանաբար հրամայելով նմա, ոգեսպառ կուրծերու մէջ վերակոչել կենդանութիւն, ուրախութիւն ճառագայթել ուր անյուսութիւն էր տիրած, յայլ եւ յայհեակ սփռել բարիք անդադար, աստ ախտացելոյն տանելով դարման, անդ նօթիին տալով հաց եւ այլուր որբին ու այրուոյն ջնջելով արտասուքն աղի, համակրանաց եւ սիրոյ մի բարձրագոյն աղգայնութեան մէջ ձուլել ժողովուրդներն ու լեզուներն, գաչէն ցնծութիւն հովուին՝ ամէն վիճակ եւ պայման ընդխառնել, եւ լինել ամենուն օրհնելի, ո՛հ, ի՛նչպիսի խոչոր մի ազնուական եւ վեհ կեանքի . . .

« . . . Երբ մահուանդ բօթն, իբրեւ չայիւն մի աչեղ չանթի որ կ'իյնայ հարուածել մի քաղաք, տարածեցաւ կայծակնընթաց այս անհուն մայրաքաղաքի անհամար խորշերուն մէջ, ամէն հոգիք խռովեցան վչտակոծ եւ ամէն սիրտ արիւնեցան կարեկիր. արցունք ընթացան արքունի պալատէն մինչեւ յահին անակն աղքատին, եւ մէն մի ընտանիք համարեցաւ կորուսած լինել իւր մի սիրելագոյն անդամն: Այլակերպեցիր հայաստանեայց եկեղեցւոյ մատուռն ուր պաշտելի մարմինդ բնակեցաւ ութ օր, . . . որ համախմբած էր իւր չուրջ համայն կրօնքներն եւ համայն դաւանութիւններն, որք յիրար խառնէին իւրեանց արտասուքն եւ միհաղոյն կ'ողբային ի քեզ իւրեանց զաւակն . . .»,

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍԿ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ. — (Տե'ս նկարը և կենսագրութիւնը էջ 33):

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ. Ա. Պոլիս իրաւամբ կրնայ պարծենալ իր այս զաւակով որ հայ գրականութեան ամէնէն արժէքաւոր ու ժողովրդական դէմքերէն մին է: Պարոնեան ազգիանապալեցի է ոչ միայն իր ծնունդով, այլ նաև իր մտաւոր կազմութեամբ. մինչեւ իր հասուն տարիքը իր ծննդավայրէն դուրս չէ եղած ան. հոն ուսած է, հոն զարգացած և հոն սկսած է գրել. այնպէս որ երբ կ'երթայ հասատատուելու Պոլիս արդէն կազմուած և ձևաւորուած գրագէտ մըն էր ան: Ճիշդ պիտի ըլլար պնդել թէ այն յատկութիւնները որ գերակչիռ են Պարոնեանի մօտ՝ սուր ու անողոք հեգնանք հանրային գործերու մէջ՝ անաչառ ու անկողմնակալ քննադատութիւն, սէր դէպի անբաւուածն ու աղքատը, աննկուն զուարթիւն կեղծիքի և սուտի դէմ ու առ հասարակ մարդկայնական ոգի մը անկախ ու անչահախնդիր, այս բոլորին սերմերը որոշ չափով գրագէտը ստացած էր իր ծննդավայրի հայ միջավայրէն, ուր, ինչպէս տեսաւ ընթերցողը նախորդ գլուխներէն, մարդոց մօտ այդ նոյն նկարագրի դիծերը և նոյն բարոյականի սկզբունքները տիրապետած են թէ ընտանեկան և թէ հանրային կեանքի մէջ:

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Հիկար ի խմբագրին և Պաղտասար Աղբար ի հեղինակին լիակատար կենսագրութիւնը չէ որ պիտի տամ տեղագրական բնոյթ ունեցող այս հատորին մէջ: Այդ աշխատանքը — որ դժբախտաբար մինչեւ հիմա չէ կատարուած — կ'իյնայ գրական քննադատութեան աւելի լայն կարգաձին մէջ: Պիտի բաւականամ միայն Պարոնեանի Ա. Պոլսոյ կեանքին վերաբերող մի քանի ծանօթութիւններ տալով.

Այն տունը ուր 1842 ին լոյս աշխարհ կուգար Պապայ մեծ երգիծարանը, փայտաշէն հոյակերտ մեծ չէնք մըն էր, զուտ թուրքական ձեւով, բազմաթիւ պատուհաններով, արևէն ու անձրևէն կերտուած փայտէ վեզկերով և քարայատակ սարնայարկով, մին հին օրերու Ա. Պոլիսը յատկանշող այն չինութիւններէն որոնց ձևացուցած ծուռ ու մուռ, նեղլիկ ու լռակեաց փողոցները կանգուն էին մինչև 1905 տարուոյ մեծ հրդեհը: Այդ տունը Պարոնեան ընտա-

նիքին սեփականութիւնն էր ու կը պահուէր Բանայիա յոյն թաղին մէջ, ոչ չատ հեռու հայոց Ս. Թորոս եկեղեցիէն:

Ցակոբ տնդրանիկ զաւակն էր սեղանաւոր Պարոն աղային և Բիմպէ հանըմին: Իր երկու եղբայրներն էին Յաչիկ և Սահակ ու երկու քոյրերը՝ Եղիսաբէթ ու Բրխահինէ: Պարոն աղա զարդացած, լուսամիտ ու համայնքին յարգուած մէկն էր:

Պզտիկն Ցակոբ իր նախնական կրթութիւնը կ'առնէ Աբշակունեաց վարժարանին մէջ, ուր իբրեն ուսուցիչ կ'ունենայ ի միջի այլոց Պօղոս պատուելին, ապագայ Ներսէս Պատք. Վարժապետեան: Այս վարժարանին չրջանը աւարտելէ վերջ կ'արձանագրուի յունական կիմնազիոնը «զոր սարի մը կը յաճախէ, յունարէնին դժուար լեզու ըլլալը կը հասկնայ ու կ'ելլէ»:

Պարոնեան ֆրանսերէնի ուսումը կը կատարելագործէ մասնաւոր դասերով ու ինքնօգնութեամբ: Տարիի մը չափ դեղագործի քով աշակերտելէ վերջ, կը մտնէ իբրեւ հաշուակալ՝ Ծխախոտի Ռէժիի ֆրանսական ընկերութեան փարիզեան: Իր վարձատրութիւնը լաւ է ու չատ ազատ ժամեր ունի զբաղելու գրականութեամբ: Ան կը կարդայ հին յոյն դասական հեղինակները ինչպէս նաև Մօլիէռ, Գոռնէյլ եւ Ռասին. կը հետեւի հայ և թուրք բանաստեղծական գրականութեան և քաջածանօթ է երկու լեզուներու տաղաչափական կանոններուն: Քանի մը տարի վերջ Ռէժիի անօրէնութիւնը կը փակէ ֆապրիքայի ճիւղը ու Պարոնեան՝ չուզելով երթալ Սելանիկ ուր իրեն նոր պաշտօն մը կը սրուէր, կը հրաժարի այդ ընկերութենէն, կ'երթայ Պոլիս ուր ամբողջովին կը նուիրուի գրականութեան: կ'ամուսնանայ, կ'ունենայ երկու զաւակներ, ու նիւթական անձկութեան օրեր կ'ապրի: 1885 ի վերջերը կը վերադառնայ կարճ ատենուան համար Ս. Պոլիս, ուր լոյս կը տեսնէն Հիլար Թերթին քանի մը թիւերը, Տէր Ղեւոնդ քհյ. Փափազեանի տպարանէն (1):

1). Ղեւոնդ Հահևանյ քնիկ ադրիանապոլսեցի է, ծնած 1847 ին, աշխարհական անունով Ցակոբ: Աշակերտած է Երուսաղէմի «Ժառանգաւորաց» վարժարանը, որմէ դարձին 6 տարի տիօրէն ուսուցիչ եղած է «Թորգոմեան» վարժարանի:

Պարոնեան կը մեռնի 1891 Մայիս 27 ին, և կը թաղուի Պոլսոյ Օրթագիւղի գերեզմանատունը, ուր առանց խաչի մը թողուած իր հողակոյտը, ի մեծ ամօթ պոլսեցիներուն, ներկայիս կորսուելու վտանգին մէջ է:

Հայաստանի մէջ բարեբաղդաբար Պարոնեանին արուեստը չատ բարձր կը դնահատուի, և իր արձանը զոր պետութիւնը կանգնեց Երեւանի մէջ 1932 ին եւ Պետհրատի կողմէ իր ամբողջական գործերուն հրատարակութիւնը փառաւոր փաստն է այդ դնահատանքին:

Պարոնեան մենասէր, սակաւախօս ու քիչ մը կասկածող էր: հաւաքոյթներու մէջ կը սիրէր աչքի վրայ ընկողմանիլ, ու այդ դիրքով դիտել ու խոկալ: Իսկ ցորեկները կը նախընտրէր յաճախել Թահթագալէի ամենայեսինկապելանները. հրէական կեթոյին այդ ժխորալիր եռուզերին մէջ է որ ան ինքզինքը առանձնացած կ'զգար, ու կ'արձար օղիի աժանագին չիչին առջև, իր այնքան թանկագին գլուխ գործոցները:

Պարոնեանին երգիծական արուեստը կը կայանայ, ինչպէս Լեռ-Կամսարինը, չափազանցութեան կերպին մէջ. Բայց մինչդեռ Լեռ-Կամսար այդ ծաղրանկարային չափազանցութիւնը կը դնէ առարկաներու նկարագրութեան մէջ, Պարոնեան զայն կը կիրարկէ զաղափարական բաներու, Իսկ բաղդատելով Պարոն Հանը ուրիշ մեր երգիծաբանի մը՝ Երուանդ Օտեանի հետ, կըրնանք երկուքին մէջ եղող տարբերութիւնը այսպէս բանաձեւել, - Պարոնեան, աւելի սուր և հնարամիտ գրող իր գրուածներով քահ-քահ կ'առթէ, իսկ Օտեան, աւելի ծածկամիտ ու նուրբ հիւմօռի մարդ, կը բաւականանայ միայն ժպիտ պատճառելով.

1879 ին Հահևանյ կը ձեռնադրուի Հասխոյի վիճ, Տարոգիչ Գրիգոր արքազանեն: Եօթը տարի կը պաշտօնավարէ իր ծննդավայրին մէջ, յետոյ կ'երթայ Աղեքսանտրիա ու ի վերջոյ Կայրո, ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ իր մահը: 1874 ին, դեռ աշխարհական, կը հիմնէ պզտիկ տպարան մը, զոր վերջին կը փոխադրէ Ս. Թորոս եկեղեցիին շրջափակին մէկ խուցը: Հոն է որ կը շարէ բաց ի Խիկարէն, նաեւ հայատառ թրքերէնով՝ Մօր մը քայլած վիշտերը վէպը, զոր կը տպէ պուղտար-կաթղիկ վանքին մատրոնի մատրոնով: Ղեւոնդ Հիյ. յեղափոխական գաղափարներով, ազգասէր գործիչ մեռած է:

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ.— Մարդիկ կան որոնց մօտ հայրինասիրական զգացումը և քաղաքացիական քջուքթիւնը ամենօրեայ ցուցադրանքի և սպառումի ապրանք չ'ըլլար։ Անոնց սովորական արտաքինով հոգւոյն մէջ, այսպէս ըսենք հերոսը պահուըտած՝ կը քնանայ մինչեւ այն օրը երբ անոր ձէպքերու հակազդեցութիւնը կուգայ զայն ընդոստ արթնցնելու և վայրկեանի մը մէջ այդ մարդիկ աւելի կը բարձրանան աւելի ազգօգուտ գործ կը տեսնեն որքան միւս ամէն տեսակի հայրենասէրները։

Ծնած 1856 ին ու ուսած նախ Աբշակունեաց վարժարանի յետոյ Գըրանսական գօլէժի մէջ, որուն չրջանը կաւարտէ, Պապիկեան կը մտնէ պետական ծառայութեան մէջ ու 1873 ին պաշտօնով կը խրկուի Սոֆիա։ Թուրք և Ռուս պատերազմին (1877) Պոլսոյ ազգային դործոց տեսչութեան օղնական կ'անուանուի, մինչեւ Աւստրիոյ կողմէ զաւառին դրաւումը, ուրկէ հետեւանքով 1879 ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը ուր կ'րստանձնէ առեւտրական դատարանի առջին քարտուղարութեան պաշտօնը։ 1881 ին իրաւաբանութիւն ուսած ըլլալով, կ'սատնայ փաստաբանութեան իրաւունք և Ս. Պոլսոյ Վերաքննիչ Ատեանի անդամ կ'անուանուի։ 1891 ին Պոլիս երթալով տասը տարի Մանիսայի Զաթ Թէֆվիք պէյի հետ ընկերովի փաստաբանութեամբ կը պա-

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ, մէպուսի տարազով

րապի։ 1902 ին նոյն զբաղումով, դարձեալ կը դառնայ Ա. Պոլիս։ 1908 ին Ռոտոսթոյի հայերուն կողմէ մէպուս կ'ընտրուի, որպէս թեկնածուն «Միութիւն և Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան որուն անդամ արձանագրուած էր։ Խորհրդարանի մէջ Սահմանադրութեան օրինագծին քննիչ յանձնաժողովոյ անդամ կ'անուանուի։

Մինչեւ հոս Պապիկեանին ասպարէզը օսմ. յարդուած պաշտօնատարի մը և կարող իրաւագէտի մը ասպարէզն էր։ 1909 ին, Ատանայի ջարդերուն առթիւ է որ ան կը դառնայ ազգային դէմք մը։ Թուրք կառավարութեան կողմէ տեղւոյն վրայ խրկուած որպէս քննիչ յանձնաժողովի անդամ աներեւակայելի խժդուժութեանց պատկերին առջեւ ան կ'ընդվզի, այն տեղն իր մօտ կը յայտնուի որքան հայ ազգասէրը նոյնքան և թերեւս աւելի արդարակորով և քաջարի մարդը, լուրջ ու անաչառ քննութիւններով ան կը ձգտի ոճրապարտ պատասխանատուները, կը դառնայ Պոլիս պտռալու համար ձչմարտութիւնը կեղրոնական կառավարութեան անդամներուն, իր բարեկամներո՛ւ երեսին. բայց ցաւալի մահը կ'զգետնէ զինք։ Իր տեղեկագիրը հազիւ աւարտած եւ զայն խորհրդարանի ներկայացնելու նախօրեակին յանկարծամահ կ'ըլլայ 1909 Յուլիս 20 ին։

Յուղարկաւորութիւնը որ անհման չքով տեղի կ'ունենայ Մայր եկեղեցիին մէջ 22 Յուլիսին, ազգային սուգի արտայայտութիւն մը կ'ըլլայ։ Բոլոր հայ վաճառատուները կը փակուին պետական անձնուիրութիւններ ու դեսպաններ ներկայ կ'ըլլան թաղումին։ Մարմինը կ'ամփոփուի Սան Սթեֆանոյի եկեղեցիին մէջ։

ԱՔՍՈՐԸ

1915 տարուան աշունը . . մին այն զաղջ ու հեչտագին եղանակներէն որոնք ամառուան յաւելուածը կը թուին և որոնք մեր ծննդավայրի քազցր երկինքն բացառիկ մէկ պարգեւն էին։

Առաւօթիւնը կը տիրէ հայերու տուներուն մէջ։ Զմրան պատրաստութիւնները աւարտած, մառանները լեցուած են, բայց դէմքերը մռայլ են ու ճակատները կնճռոտ։

Տարի մըն է որ պատերազմը կը տեւէ, ու հիմա մտած է սոսկիկ փուլի մը մէջ։ Իչխանութեան գլուխ եղող Ժէօն Թիւրքերը գրգռութեան և թշնամութեան նշաններ ցոյց կուտան, Բրիստոնեայ աշխարհը եկած բաղխած է Տարտանէլին դռները և ծովէն ու ցամաքէն կատաղի կռիւներ կը մղուին։ Գիշերային հովը մինչեւ մեզի կը բերէ թնդանօթներու ահեղ որոտումին ձայնը։ Հայերը անձկութեամբ ականջ կը դնեն այդ հեռաւոր աղմուկին։ Իրենց ճակատագիրն էր որ կը խաղցուէր։ Արդեօք դաշնակիցները պիտի յաղթէ՞ն անցնիլ ու գրաւել Պոլիսը. Պուլկարիան որ դեռ չէզոք էր արդեօք պիտի չի յարձակէ՞ր պարտուած Թուրքիոյ վրայ Թրակիոյ կողմէն . . . ու մեր սրտերը դաղանօրէն կը արոիէին մօտալուտ ազատումի մը յոյսով։

Պատերազմին չարիքը, որքան ալ ծանր ըլլար, չատ փոքր ու տանելի կը թուէր մեզի՝ բաղդատմամբ այն միւս չարիքին, որ կը լրտեսէր, կ'սպառնար ու կը մօտենար մեզի, և որ մաշտոցեան փոթորիկի մը պէս յանկարծ պիտի պայթէր մեր գլխուն, այդ նոյն տարուոյ հոկտ. 14 ի չորեքշաբթի գիշերը . . . ։

ՆԱԽԱՆՇԱՆՆԵՐ

Այդ աղետալի թուականէն դեռ վեց ամիսներ առաջ հայութեան բոլոր խաւերուն թուրք ազարեկումը ցոյց տուած էր իր զազրելի դէմքը, տուներու և ակումբներու մէջ կատարուած ոսոխականական ընդհանուր խուզարկութեանց ձեւով։ Այս խուզարկութիւնները ոչ մէկ "դաւադրութիւն" երեւան չի բերին. Սակայն պատճառ մը չէր որ մօտ 60-70 հոգիներ չի ձերբակալուէին, որոնցմէ ամենէն "վտանգաւորները" ի վերջոյ բանտ նետուելով յանձնուեցան պատերազմական ատեանին Ասոնք էին Գարադաշէն՝ «Զաւարեան-Դրասխրաց» ընկերական վարչական անդամները պրնք. Օննիկ Գ. Ալթունեան, Եր. Տէր Մկրտչեան, Սահակ Ի. Դազազեան, Յարութիւն Թ. Գուլումճեան, ինչպէս նաեւ տիար Սահակ Բիւրքճեան որ օձիքը ձեռք առած էր ընկերութեան գիրքերն ու արխիւը ոչնչացուցած պահուն. Դալէ Իչիէն՝ «Հայկական Ակումբ»ին վարչական անդամները՝ տիրք. Աւետիս Գալուստեան, Յակոբոս Առաքելեան, Յարութիւն Բէօփրիւլեան, Օննիկ Կ. Ալթունեան և դեղագործ Յակոբ Թէրզեան։ Ասոնք կ'ամբաստանուէին իրենց ընարութիւնը ժամանակին պատկանելէ իչխանութեանց տեղեկացուցած չըլլալու ծանր յանցանքով !!! Անոնց բաղդակից կ'ըլլան նաեւ, իրենց մօտէն գանուած տուրքական ատեանակի մը կամ մինչեւ այդ հրապարակաւ ծախուող գրքոյկի մը պատճառով՝ պրնք. Կարապետ Ս. Եաղըճեան, Սահակ Եաղուպեան և մուխթար Գէորգ։

Պատերազմական ատեանը ամիսներ տեւող ծիծաղելիօրէն լուրջ դատավարութենէ մը վերջ կը դատապարտէ բոլոր ամբաստանեալները 4 ամիսէն մինչեւ մէկ տարի չըղթայակիր բանտարկութեան։

Այս բանտարկութեանց հետ համընթաց Ապրիլ 22ին հետեւեալ հայերը կը ձերբակալուին ու 8 օր արգելափակուելէ վերջ կ'աքսորուին Բըրք-Բիլիսէ քաղաքը, ուր ամառան մը չափ մնալէ վերջ կ'արտօնուին վերադառնալու իրենց տեղը։ Ահա ասոնց անունները՝ ոսկերիչներ տիրք. Կարապետ և որդին Առաքել Մերամեթճեան, եղբարք Մարտար և Յուսիկ Բեամիպեան, Միհրան Պիւլպիւլեան (ուսուցիչ), տափրիչ Կարապետ, Յովսէփ Զաքըրեան (Ալի փաչա չուկայէն) և Գարեգին աղա։

Այս հալածանքները տեղի կ'ունենային հաճը Սահլին կուսակալութեան օրով։ Պէտք է արդար ըլլալ ու խոստովանիլ թէ հաճը Ասիլ Իթթիհատի մեծաւորներէն ըլլալով հանդերձ, միայն նուազագոյն չարիքով գոհացաւ և եղաւ մին այն սակաւաթիւ կուսակալներէն որոնք ընդդիմացան կեդրոնէն արուած ընդհանուր տեղահանութեան հրամանին, Թերեւս այդ պատճառով էր որ ան հրաժարեցաւ տեսակցութենէն սկիզբը և իւր տեղը եկաւ Ռոտոսթոյի կառավարիչ տիրա-

հռչակ Չէքէրեան։ Այս փոփոխութեան ծանրակչիռ նշանակութիւնը դժբախտաբար չ'ըմբռնուեցաւ Ա. Պոլսոյ հայերուն կողմէ որոնք անվարան պէտք էին տեսնել անոր մէջ իրենց համար վճռուած, անխուսափելի աքսորը։

Այդ դէպքէն մինչեւ իսկ սեպտեմբեր 27 ի Գալաթացիներու մասնակի աքսորէն ալ վերջ, Ա. Պոլսոյ հայութիւնը չարունակեց նայիլ աքսորին վրայ ոչ թէ որպէս սուգութեան մը, այլ որպէս տարաման, անբարեկան, զրուցային բնոյթով չարիքի մը որ չի պիտի գար իսիրնէ քանի որ «Իսիրնէն օրհնուած քաղաք մըն էր»։

Թէեւ զգաստզգի ու բնիկ բերան՝ բայց հեռաւոր և մօտակայ քաղաքներուն մէջ տեղի ունեցող սոսկալի դէպքերուն լուրերը կը հասնէին Ա. Պոլիս։ Այդ լուրերը իմացողները քիչեր էին մեծ ու այդ քիչերը իրենց պարագ չէին տար այդ ճակատագրական լուրերը հանրութեան սփոփականութիւն դարձնելու, Թերեւս վախի արդիւնք էր։ Բայց փաստ է որ ամէն դաղանապահութեան մը նպատակն էր մարդիկ, կը խուսափէին խօսելէ գալիք վտանգին մասին կարծես թէ չխօսելով, այդ վտանգը պիտի դադրէր գոյութիւն ունենալէ։ Չեղաւ ամբողջ գաղութին մէջ ինքզինքը վտանգելէ չի վախցող արիասիրտ մէկ հոգի մը որ ահազանգը հնչեցնէր, և Թուլամորթներուն ու Թերահաւատներուն լեզուները փարատէր։ Ոչ մէկ ժողով, դոնէ մասնակի ու գաղտնի, ուր կացութիւնը քննուէր, չուկային մէջ հասկ հոնկէ լուտածները մէկտեղ բերուէին, անոնցմէ եզրակացութիւն մը հանուէր, ու ըստ այնմ ժողովուրդին տրուէին անհրաժեշտ յորդորները։

Ի փոխարէն սակայն, տաճիկ պէյի մը մէկ սիրալիր բարեւը և ուրիշ ոեւէ տաճիկի մը հանդուրժասուցիչ կեղծաւոր խօսքերը օրուան կարեւորագոյն դէպքը կը դառնային, և լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր հայութեան մէջ . . . Մէկ խօսքով Ա. Պոլսոյ հայը, խառնուածքով բարեմիտ, անվճռական, միշտ ուղղափառ քաղաքացի ու միշտ ոխրաձար իր նիւթական և հոգեկան հանգստին, ու միեւնոյն ատեն քաղաքականապէս տգէտ ու անփորձ — քանի որ վերջին քսանամեակի արիւնոտ արհաւիրքներէն զերծ մնացած էր իր քաղաքը — Ա. Պոլսոյ հայը, կ'ըսեմ, մանուկ և կիսատ հարց մ'առջեւ որպիսին էր աքսորը, նախընտրեց մնալ տարակոյսի

կիսովին անհանդիստ մթնոլորտին մէջ, փոխանակ վճռաբար դիմադրաւելու ուզելու անողոք տառապանքին լոյսը։ Այնպէս որ հոկտ. 14 ի այդ չարաչուք դիշերը, երբ թուրքը բաղխեց տուներուն դռները, հայերը դէպ ի մահ առաջնորդելու համար, այս վերջիններուը գրեթէ յանկարծակիի եկան. չատեր խաղաղ քունի մէջ էին, ուրիշներ իրարու տուն այցելութեան դացած թուղթ կամ նարտ կը խաղային։

Եւ սակայն Ա. Պոլիս այն միակ քաղաքն եղաւ ուր հայերուն համար անընդհատ 15 օրեր, եղակի պատահութիւն մ'ստեղծուած էր, ոչ միայն փախցնելու իրենց հարստութեան մէկ մասը, այլ եւ ազատելու իրենց կեանքը։ Դեռ սեպտեմբերին սկիզբը ամէն մարդ գիտէր թէ Գերմանիոյ տիպլոմով Թուրքիա Պուլկարիոյ կը թողուր Տիմոթէքայի համամասին հետ նաև Գարադաճ արուարձանը, որ պարզապէս քաղաքին մէկ թաղամասն էր, Մարիճայէն անդին։ Ցանձնումի թուականն ալ որոշ էր՝ սեպտ. 26։ ու թուրքերը չարթներ առաջ սկսած էին պարպել արուարձանը, ու անոր ու քաղաքին միչեւ երթեւեկը մինչեւ վերջին վայրկեանը ազատ էր ամէնուն համար։

Արդ, եթէ մերինները ըլլային աւելի խիզախող ու մանաւանդ չի վախնային իրենց փախուստով վատթարացնելէ մնացողներուն վիճակը, չատ չատեր պիտի օգտուէին փրկութեան այդ կիսաբաց դռնէն։ Ամբողջ քաղաքի հայութեան մէջ միայն մէկ հոգի մը գտնուեցաւ այդ բանը ընող, ու ատիկա ալ ռուսոսթոպի մըն էր, տիար Նշան Կառավարեան։ Իսկ տիար Հայկազուն Մէջլիկեան ճիշդ հակառակը ըրաւ։ Նշան Թրքասիրութեան, իր բնակութիւնը փոխադրեց Գարադաճէն քաղաքի Թրքական բաժնին մէջ, Այս երեսասարդը, 15 օր վերջ առաջին աքսորուողներէն մին եղաւ, և Գոնիայի կայարանին մէջ՝ առանց պատճառի սպաննուեցաւ Թուրք ոստիկանի մը ոճրապարտ գնդակէն։

Ս. Պոլսեցիներուս Թոյլ ու անպատրաստ գտնուելուն մէջ դժբաղդաբար դեր ունեցաւ նաեւ օրուան առաջնորդ Տ. Ալբէն ս քհյ. Գերճակեան։ Ան էր որ սեպտ. ամսուն մէջ եկեղեցւոյ բեմէն ըրած մէկ ծանուցումով սաստիկ ժողովուրդը աքսորի «անհիմն» զրոյցներ տարածայնելուն համար և ապահովցուց զայն թէ այդպիսի բան մը չի պիտի պատահէր քաղաքին մէջ, ապահովութի՛ւն որ ուրիշ բանի մը

վրայ չէր հիմնուած բայց երիէ իր կողմէ եղած հարցումի մը մեկնող հաճը Ասիլին առած մէկ առաձգական պատասխանին թէ՝ «բացի վիմիններէն, (կասկածելիներէն) ուրիշ ոչ ոքի վրնաս չի պիտի դար»։ Ո՞ր հայը արդեօք այդ օրերուն կասկածելի չէր յաչս իթթիհատական այդ տխմար կառավարութեան, Մե՛ղք որ Տ. Արսէն, սովորաբար այնքան սրամիտ ու թափանցող, այդ խոսքին իսկական իմաստը չէր կրցած ըմբռնել։

Գալով Զէքէրիային, այս մարդը որ Ռոտոսթոյի հայերուն գործը լմնցնելէն վերջ այդ նպատակով յատկապէս եկած էր Իզմիրնէ, իր երեսը չի ցուցուց մեզի։ Ան դիւային վարպետութեամբ մը ծածկեց մեզմէ նաեւ իր դիտաւորութիւնը ու կատարած պատրաստութիւնները։ Միայն վերջին օրերուն իմացանք թուրքերէն թէ ան «հայ ազգորելու մէջ նոյնքան վարպետ է որքան զօր. Համիլթըն զօրք ցամաք հանելու մէջ»։

Դիչերային այն յանկարծական ազգորը զոր ան գործադրեց Իզմիրնէի մէջ, իր ձեւով, ազգորներուն ամենէն անգութը, ոճրայինն էր։ Պոլսոյ մերձակայ քաղաքներու հայութեան, տեղահանութենէն մի քանի օր առաջ, կանխազդարարութիւն եղած էր։ Զէքերիա այդ վերջին չնորհքն ալ ցոյց տուաւ իր գոհերուն։ Կուսակալի տիեզոսով հասարակ մարդասպան մը, ձեռնոցներ դրած պաշտօնական ջարդարար մըն էր այդ մարդը որ զինադադարէն վերջ Պոլսոյ մէջ անպատիժ ապրեցաւ, անդղիացիներու կողմէ միայն քանի մը ամսուան համար ... օգտախոսութեան խրկուելով Մալթա կղզին, իր ուխտուն չափ ընկերներուն հետ։

ԳՆԴԱՂԹԻ ԱՋՍՈՐԸ

1915 սեպտ. 27 ի կիրակին (հ. տ.) թուրք սիրապետութեան վերջին օրն էր Թարաղաճի վրայ։ Նախորդ իրիկուընէ պուլկար զինուորները դրաւած էին երկաթուղագիծը և յաջորդ օրը քաղաքային իշխանութիւնները սէր պիտի դառնային բուն իսկ քաղաքամասին, ուրկից թուրք ոստիկանութիւնը վերջնականապէս պիտի քաշուէր։ Բայց թուրքին ծանր կուզար արուարձանէն քաշուիլ, հոն թողած ողջ առողջ վիճակով, բաւական թիւով հայեր . . . ։ Ուրեմն այդ

նոյն կիրակի առաւօն կանուխ, լուսաբացէն առաջ, 44 հայեր ոստիկաններու կողմէ իրենց բնակարաններէն, քաղաքավար ու անուշ լեզուով, պահականոց կը հրամցուին «վայրկեանի մը համար միայն, զմիսէր էֆ.ին մէկ հարցումին պատասխանելու» խնդրանօք։ Մի քանի հոգիներ միայն այս անժամանակ ու կասկածելի հրաւէրին չի պատասխանելու արթնամտութիւնը կ'ունենան. դուռը չեն բանար և ոստիկանը զիւ մեկնած՝ կը վազեն կ'երթան կայարան, պուլկար դրօշին տակ ապաստանելու։ Թուրք ոստիկանները հրահանգ ունին եղեր ազմուկի և իրարանցումի տեղի չի տալ, չուտափոյթ չարժիլ, պուլկարներուն ուշադրութիւնը չի հրաւիրելու համար։ Անոնք, հակառակ որ պատրաստութիւններ տեսած են եղեր ձերբակալուած այրերուն ընտանիքներն ալ տեղահանելու, բայց բարեբաղդաբար ժամանակ չեն ունեցած առար։ Ձերբակալուած հայերը պահականոցէն աճապարանքով կը փոխադրեն Թրքական Էսերնէ, ու երկու օր զանոնք հոն վար դնելէ վերջ կ'աքսորեն դէպի Փոքր Ասիա, ուրկից բարեբաղդաբար, պուլկարական միջամտութեան չնորհիւ անոնց մէկ մասը կը յաջողի վերադառնալ իրենց տեղը։

Թողուենք որ աքսորուածները իրենք պատմեն այս դէպքին անցուդարձերը։

Ահա նախ էջ մը պրն. Առաքել Մերամեթճեանի յուշատետրէն։

«1915 սեպտ. 27 (հ. տ.) կիրակի առաւօտեան ժամը 5 ուկէսին տաճնները թուրք ոստիկան մը զիս հրաւիրեց պահականոց, ուրկից երկու ժամ վերջ տարուեցանք քաղաքի կեդրոնական ոստիկանութիւնը։ Հոս միայն մեր անուններն արձանագրեցին։ Այդ դիշեր հոն պահուեցանք, 44 հոգի էինք, ու նոյն օրը մեզմէ երեք հոգի ազատ արձակուեցան՝ Համբարձում Մարուքեան, Գրիգոր Պէրպէրեան և ժամկոչ Յակոբ։ (1)

«Երկուշաբթի օրը հոս անցուցինք»։

«29 Սեպտ. Գշ.- Գիշերը մեզ կանչեցին մէկիկ

---

1) Թուրք ոստիկանութեան յատուկ թափթիփա վրն է զանգուածով ձերբակալուածներու մէջէն մի քանի հոգի ազատ արձակել զտումի եւ արդարադատութեան տպաւորութիւն ընելու համար. Թարգմ. Հեղ.

մէկիկ ու մեր վրայի բոլոր ոսկի և արծաթ դրամները իրենց վար դնելով մեզ սենեակներու բաժնեցին։ Ու նոյն դիչերը մեզ բաց չխփթ թաղիքաներու վրայ նստեցնելով, Խաբմ Աղայի ճամբով դէպի Պապա Էսքի ափսորի երթալնիս մեզի իմացուցին։ Մեզի կ'ընկերանային ամէն մի կառքի մէջմէկ ժանտարմա ու երկու հեծեալ ոստիկանով մէկ օմխէր։ Օդը ցուրտ էր։ Իմ կառքի ընկերներս էին Աբրահէս Հալըճեան և Օննիկ Կիրակոսեան։ Ժամը 4 ½ին հասանք Հաֆսա ուր մեզ բոլորս ալ 41 հոգի թիմեցին ալգիրկ սենեակի մը մէջ զանազան հայհոյութիւններով, ու չէին ձգեր նոյն իսկ մեր բնական պէտքը գոհացնել։ Ժամը 7ուկէսին նորէն կառք նստանք այս անգամ ընկերներս էին Օննիկ Գ. Ալթունեան ու հայ աստանցի երկու աղբարներ։ Ու ճամբու զառիվարներ, իջնելով ելլելով, հասանք Պապա Էսքի, ուղղակի կառավարական չէնքին առջև ու մեծ զարմանքով լսեցինք երբ օմխէրը կառապաններուն ըսաւ, — Հայէ՛ սթամպոնա, որ Ալբուլլու կայարանն էր։ Այն աստեն բաւական արամեցանք ու մասամբ մը չէինք ուզեր հաւատալ որ սա թուրքերը կրնային մեզ Անատոլու քշել, ու մասամբ կը կարծէինք թէ մեզ թռչնով պիտի վերադարձնեն Գարաղաճ։ Ամէն յոյս ի դերեւ ելաւ երբ տեսանք թէ կայարան հասնելով մեզ դէպի Պոլիս գացող թռչնին կ'ապասցնեն։ Պայմանագրական կառախումբը ուչացումով եկաւ և մեր վագոնները անոր կցեցին։ Ժամը 4 ին աւենուդը Պոլիս հասանք։

«1 Հոկտ. Եչ.— Պոլսոյ մէջ ենք ու մեզ «Բէօվրիւ Տիպի» քարաքօլը առաջնորդեցին չըլ̈ապատուած ժանտարմաներով և ոստիկաններով. օդը անձրեւոտ էր։ Մեզմէ նոքին դրամ պահանջեցին ճանապարհածախս 20 ական ղրուշ։ ու բանտին մեր վրանները խուզարկել։ Ես 5 ղրուշ տուի ու ունեցած 12 ղրուշս պահեցի։ Ամանց քովէն 2-3 ոսկի ելաւ։ այս դրամները վար դրին իրենց կոկորդը անցնելու համար։ Անկից մեզի չոգենաւով՝ Հայտար Փաշայի կայարանը տարին. երբ կ'ապատէինք որ մեզ չոգեկառք նստեցնեն, հեւ ի հեւ վազելէն ոստիկան մ'եկաւ ու ձեռքի զոց պահարանը յանձնեց մեզ առաջնորդող գլխաւոր ոստիկանին։ Այս վերջինը բացաւ, կարդաց մէջի թուղթը. ու մեզի դառնալով հրամայեց որ մեր մէջէն Մարզար Բեռթիկեան և Յարութիւն Գույումճեան մեկ կողմ քաշուին։ Ոստիկան մը զանոնք բաժնեց մեզմէ ու առաւ տարաւ։ Յուսացինք որ ազատուած էին ու մեզի համար ալ

պիտի բարեխօսէին։ (1)

«Շոգեկառք նստանք ու 8 ժամէն Իզմիթ հասանք, ուր հայոց թաղը բոլորովին աւերակ դարձած էր։ Հոս գիչերելու համար մեզ առաջնորդեցին ախոռի մը մէջ, ուր 5 ձիեր կային։ Այդ իրիկուն չատ անհանգիստ եղանք. Տեղւոյն կառավարիչը «էթիրնէյի» Մազհարն էր, որ մեր ընկերներէն չատերը ճանչցաւ, անոնց հետ ողիի քէյֆեր ըրած ըլլալով։ Ասով հանդերձ ան էր մեզ ախոռի մէջ ձգողը։

«2 Հոկտ. Ուրբաթ.— Առաւօտուն, հակառակ մեր կրկնակ աղաչանքներուն, մեզ հետիոտն ճամբայ հանեցին դէպի Սապանճա, երկու կոպէք ժանտարմաներու հսկողութեամբ։ Ճամբուն տեսարանները գեղեցիկ էին. բայց մեր սրտերը յուզուած, անդադար կը քալէինք։ Անցանք չատ մը առուակներէ և կամրջակներու վրայէն։ 11 ժամ անընդհատ քալելէ վերջ, իրիկուան մութին հասանք Սապանճա։

Առկէ վերջի անցուդարձերը պատմելու համար խօսքը տանք պրն. Եր. Տէր Մեսրոպեանին.

„Սապանճա հասնելնուս 3 խումբերու բաժնուեցանք։ Անոնք որ դրամ ունէին և կամ ունէ գոյք ծախելու՝ թոյլտրուեցան մնալ պարսիկ Իպրահիմի սրճարանը, ուր մեր ընկերները սկսան ծախել չատ ջնջին գիներով իրենց մօտ հրաշքով մնացած ոսկեղէնները, (մատանի, ժամացոյց, չղթայ), այն

---

1) Այս մեր երկու հայրենակիցները իրաւ է, թազատուելի ախորհի շնորհիւ իրենց պոլսեբնակ ազգականներուն բարեխօսութեան, բայց աւելի եղերական վախճան մը կ'սպասեր իրենց։ Պոլսեն շոգեկառքով մինչեւ Ուզուն Քէօփրիւ վերադարձուելէ վերջ. պուլկար սահմանապահ գիմուորներուն յանձնուելու պատրուակով խաղախի դուրս կը հանուին ու չարաչար կը խողխողուին ոսխիանական չավուշ Վհհապին կարգադրութեամբ ու բերէս բուն իսկ ձեռքով։ Այս մարդը որ Գարադաճի մէջ պաշտօնավարած ըլլալով, ապահնուածներուն բարեկամն էր, վերջին՝ իր ոճիրը շահագործելու հրճշային յղացումն ալ ունեցաւ, տարաբաղդ Գույումճեանին մորը մօտ գաղտնի բանագնաց մը խրկելով ու առաջարկելով խանի մը հարիւր ոսկիի փոխարէն, իբր թէ դեռ ողջ եղող զաւակը գտնուած տեղեն ազատել եւ ետ բերել . . . :

պէս որ պահ մը սրճարանը պազարի վերածուելու-այս առուծախը իմանալով, սրճարան կուգայ տեղւոյն երեւելիներէն չէրքէզ Իսմայիլ անունով բարի մարդ մը, որ միւնոյն առեւ ազդեցիկ մէկը ըլլալով կը յաջողի իր առնը հիւրընկալել նոյն գիշերը մեզմէ 6 հոգի. պրք. Սրա. Հալըճեան, Նուպար ձանիկ, Սա. Դազազեան, Եր. Տէր Մեսրոպեան, Յովհ. Կիրակոսեան և Թորոս Աբգարեան։ Այդ գիշեր օգտուելով Իսմայիլ էֆ.ին լաւ տրամադրութենէն Ա.Հալըճեան կը յաջողի համոզելու զինքը որ բաբեխօսէ տեղւոյն ժանտարմա զօրանոցի պաշտօնը վարող Իպրահիմ Չաւուշին որ զոնէ մը քանի օր յետաձգէ մեր առաքումը։

Իպրահիմ չաւուշ կը հաւանի, պայմանաւ որ նուազագոյն՝ մարդ գլուխ 5 ական ոսկի նուէր տրուի իրեն . . . պահ մը կացութիւնը կը կնճռոտի որովհետեւ հազիւ 10 հոգի կրնան այդ գումարը բերել տալ Պոլսոյ իրենց աղգակիցներէն Սրտակիղէք կ'ըլլայ բաժանումը Սպանձա մնացողներուն և դէպ ի առաջ քչուողներու, տեսարան մը զոր կարելի չէ բացատրել գրութեամբ . . .։

Մնացող 10 հոգիները, երկու օր վերջ կ'ըստանան Պոլսէն հեռագրով իրենց ուզած գումարները և կը յանձնեն Իպրահիմ չաւուշին։ Այս վերջինը նկատելով որ այդ խումբը Սպանձայի մէջ պահել իրեն համար վտանգաւոր է, կ'որոշէ ժանտարմայի մը հսկողութեան տակ որպէս կասկածելիներ՝ Պոլիս փոխադրել ու հոն ազատ արձակել։ Ու այսպէս ալ կ'ընէ։

«10 Հոկտ. Շաբաթ.– Առտու ժամը 3,30 ին, ճամբայ կ'ելլենք չոզեկառքով։ Ճամբու ընթացքին կը հանդիպինք չատ մը դժուարութիւններու, բայց վերջապէս չնորհիւ խումբին ընկերացող ոստիկանին աչքըբացութեան, կէս օրէն վերջ անվնաս կը հասնինք Պոլիս և կը տեղաւորուինք մաս մը մեր ազգականներուն և մաս մ'ալ պուլ. հիւպատոսարանին և հիւանդանոցին մէջ։ Պէտք կ'ըլլայ չաբաթ մը ծածուկ ապրիլ Պոլսոյ մէջ մինչեւ որ պուլկար հիւպատոսարանը որ տեղեակ է գործին պատրաստէ մեր անցագրերը։ (1) 17 Հոկ.

1) Ա.ֆտորուածներուն պարագաները յաշահատակ ափ առած հին Գարադաղի նորընտիր կառավարիչ Ռօշենթալին դուրը, եւ այս վերջինի կողմի դիմումներուն վրայ Թագէաթ հրամայած էր զարադաղցի հայերուն վերադարձը։

չաբաթ առտու Սիրքէճիէն, չոզեկառք կը նստինք ու կը վերադառնանք Գարադաղ։ Վերոյիշեալ վեց հոգիներէն զատ այս խումբին մաս կը կազմէին Տիար Առաքել Մերամեթճեան, Լեւոն Բիւրքճեան, Յուսիկ Բնաթիպեան և Նահապետ Զօրիկեան։

Սպանձա մնացած միւս 29 հոգին, հոկտ. 10 ի չաբաթ օրը ճամբայ կը հանուին, հետեւեան։ Սոնք 15 օր անընդհատ ժանտարմաներու խարազանի հարուածներուն տակ քալելէ վերջ կիսամեռ վիճակով հազիւ հազ կը հասնին Աֆիոն Գարահիսար։ Այս խումբին մէջ տարիքոտ մարդիկ ալ կան ինչպէս կարապետ Աճէմեանը, Յակոբոս Էմմէրեան, Կար. Օրթազարեանը և Գրիգոր Ալթունեան։ Այս վերջինը զոհ էր հայրական անձնուիրութեան, ինքնաբերաբար զացած էր իր ձերբակալուած զաւկին Օննիկ Ալթունեանին եաէն։ Խումբը արդէն կղզապատուած, նորանոր կողոպուտներու կ'ենթարկուի այն դիւղերու մէջ ուր ստիպուած է դիշերելու։ Տիար Օննիկ Ալթունեան կը պատմէ թէ իր քով մնացած ոսկի չղթան կրցած է փրկել զայն նետելով ջուրի տափարին մէջ զոր անբաժան կրած է իր հետ մինչեւ Գոնիա։ Աֆիոն Գարահիսար 5 օր մնալէ վերջ խումբը չոզեկառք կը դրուի և կը քչուի դէպ ի առաջ։ Ա.քսորը, որուն ճամբան վերջակէտ չուներ, այսպէս կը հասնէր իր մահացու նպատակին, Ոչ մէկ քաղաք ոչ մէկ գիւղ հրաման չունէր վար դնելու հայ աքսորականներու կարաւանը, որ տեղ մը հասնելուն պէս անմիջապէս կը քչուէր դէպ ի յաջորդ կայանը որ իր կարգին նոյն բանը կընէր, մինչեւ որ անօթութենէ, սպառումէ թափթփուղ այս թշուառ չարքերը ի վերջոյ հալէին ու անհետանային մահուան գիրկին մէջ. ինչպէս անապատի մ'աւազներէն ծծուող հակայ գետ մը։

Ա.քսորականներու կառախումբը, երբ Գոնիայի կայարանը կը հասնի, վեց հոգիներ Գր. և Յովհ. Ալթունեան, Կիպրանոս Գառնիկեան, Զէնոն Սարկաւագեան, Ներս. Տ. Ներսէսեան, և Սարգիս Կախարդեան, թրավեռաններու դէզերուն ետին պահուըտելով, կը յաջողին մնալ հոն, մինչ մնացեալները կը քչուին դէպ ի Էրէյլի։ Ցետոյ գաղտագողի կը մտնեն քաղաք ու կը խառնուին փախստական աքսորականներու այն խառնիճաղանճ ու թշուառ բազմութեան, որ այդ օրերուն կ'եռուզերէր քաղաքին մէջ։ Հոն չնորհիւ Էօժէն Տ'օրֆանիի

պաշտպանութեան (1), ոստիկանութիւնը անոնց 15 օրուան բնակութեան արտօնութիւն կուտայ, ու ճիշդ այդ օրերուն անոնց վերաբերեալ Թալէաթին չրջաբերական - հեռագիրը հասնելով անոնք Գարաղաճ վերադառնալու համար չոգեկառք կը դրուին ու կը խրկուին Իզմիթ, որ կեդրոնավայրն էր «Մուհաճիր սեվզըյաթ զօմխոն»ին։ Այս խումբին կը միանան նաև Ցովհ. Նալճեան և այս տողերը գրողը, որոնք աքսորուած Հոկտ. 14 ին, բուն իսկ թրքական էսխրնէէն, պատահաբար ինկած էին Գոնիա։

Իզմիթի մէջ գարաղաճցիներու ցանկը մէյ մէկ հանուի, ու որովհետև իմ անունս չի կար հոն, ըլիս իմ ընկերներէս բաժնեցին ու վերսին աքսորի ճամբան բռնել պիտի տային, երբ խելքէ մաքէ չ'անցնող բարերաստիկ պատահմունք մը, զոր երկար պիտի ըլլար հոս պատմել, ինչպէս նաև յուսահատի կիպրանոսի ճարտար միջնորդութեամբ արուած երկու ոսկիի կաշառքը — իմ ամբո՛ղջ հարստութիւնս, կարուած հագուստիս մէկ ծայրը — կը հարթեն արդիլքը, ու ուրիշներիս մէկ չոգենաւ դրուելով խրկուեցանք Պոլիս ուր միչտ ձերբակալուած վիճակով ու պահականոցէ պահականոց տարուելով, նետուեցանք ի վերջոյ «Գըամը Սիասիի» նկուղ - բանտը, ու առաւօտեան դէմ երկու - երկու կանչուելով հանուեցանք քաղաքական բաժնի պետ ախրահոչակ Րէչատին առջեւ որ մեր ինքնութեան մասին կարգ մը լրացուցիչ ճշդումներ ընելէ վերջ, խստիւ պատուիրեց մեզի ասդին անդին չդադկրատուելիքն չընել, «ապա թէ ոչ, ըսաւ, ոչ թէ Պուլկարիոյ ծարը այլ դերման կայսրն անգամ այլեւս չի կրնար ձեզ ազատել»։

Նոյն օրը Պոլսոյ մէջ ազատ չրջելնանք ու յաջորդ առաւօ կանուխ Սիրքէճի կայարանէն չոգեկառք դրուելով սահմանէն դուրս հանուեցանք, ու գիշերը հասանք Գարաղաճ։

Իսկ, աւելի ուշ, մեր այն ընկերներէն որ Գոնիա

1) Տ'որթանի՝ բնիկ գարաղաճցի լեվանթին ալ, դերձակ Գոնիայի Օսմ. Պանիայիի. իր բարոյական ու նիւթական չայն աչակցութիւնը չէ խնայած մեր դժբաղդ հայրենակիցներուն. նոյնը ըրած եր անոնց, երբ կ'անցնէին էսկի Շեհիրին տեղւոյն Օսմ. Պանիայի ձիորդին, Տիար Ասրաշես Էմմերեան իսկ ալ բնիկ ադրիանապոլսեցի։

նախչէն անդին դացած էին, միայն չորս հոգիներ չաջողեցան վերադառնալ. ասոնք էին՝ Տիարք Յակոբոս Էմմերեան, Թաչճը Նչան, Մկրտիչ Նչանեան եւ Սիրական Դէօրդեան։

Մնացեալները, 18 հոգի դժբաղդ վախճան մ'ունեցան։ Անոնք մինչեւ Իզմիթ վերադառնալէ վերջ, չեն արտօնուիր անկից Պոլիս անցնելու, ու ետ կը դարձուին իրենց եկած ճամբայէն, որուն տաժանքին այս անգամ անկարող տակալու, բոլորն ալ կ'իյնան նահատակի մահով։ Սասնցմէ միայն մէկ հոգի մը, Սրամ Բիւչիւքեան կը չաջողի փախիլ Պոլիս ուրկից պուլկարական անցագիր ձեռք ձգելով ինքզինքը կը նետէ Գարաղաճ։ Ահա այս նահատակուողներուն անուննները՝ կար. Ռաֆայէլեան. կար. Գաբուլեան, կար. Միսաքեան, Լեւոն Սանասարճեան, Գաբրիէլ Վարպետ, Աւետիս Ունճեան, Հայկ Մնակեան, Յովսէփ Ամիրեան, Խուրչիա Սալան, սրճեփ Տիրան, Պիլէճիքցի Պօղոս, Պաղտասար աղբար, Մշեցի Սերոբ աղբար, Գրիգոր Պէրպէրեան և ուրիշ չորս պանդուխտ աղբարներ։

ԳԱԼԷ ԲՉԻԹ ՄԵԾ ԿՋՍՈՐԸ

Հոկտ. 14. չորեքչաբթի իրիկուն ժուռնալու վրայ, չուկային մէջ լուր կը տարածուի թէ խաներու և «Ալի Փաչա»ի մէջ իբր սրճեփ և պահպան ծառայող հայաստանցի աղբարները ոստիկանութեան կողմէ տարուած են։ Տեղացի հայերը չատ չեն վրդովուիր այս դէպքէն որ ընդհակառակը, քիչ մըն ալ սրտի հանգստացում կ'առնէ։ «Ուրեմն, կը խորհին չատեր, հայութեան մխիթարները, միայն այս դրսեցի աղբարներն են եղեր» ու ամէն իրիկուան պէս խանութը գոցողը քայլերը կ'ուղղէ դէպի տուն։

Նոյն գիշերը, ժամը տասնի մօտ, թաղին վրայ ծանրացող լռութեան ու խաւարին մէջ, Մանիասի պահականոցը, լուսայորդ ու եռուզեռ՝ կը պարզէր հարսանեկան տունի մը պատկերը։ Հոնկից է որ բորենիներու պէս անձայն ու արագաքայլ, ոստիկաններ ու սուինաւոր ժանտարմաներ կ'ուղղուին դէպ ի հայ տուները . . . Ինչ վատհոգի զգուշութիւններ, Տէր իմ, անկար ծերունիներու, կիներու և երեխաներու հետ չափուելու այդ գործին մէջ . . . Մօտակայ քաղաքնե-

բէն ոսաիկաններ բերուած են . . . Ոճիրը երբէք այսքան լաւ կազմակերպուած, այսքան նենդամիտ չէր եղած։

Հայ մարդը կը բանայ զարնուող դուռը ու կը դիմաւորէ ոսաիկանը սիրալիր քաղաքավար փութկոտութեամբ։

— Էֆէնտի՛, կը հաճի՞ք վայրկեան մը մինչեւ զուլլըզ գալ։

Ու երբ առնէն դուրս կ'ելլէ, երկու քայլ հազիւ հեռացած, ոսաիկանը ետ կը դառնայ, ու բաց մնացած դուռէն ներս որոշ առջեւ անկուած է սուինաւոր պահակը, կը պոռայ՝

— Դուք ալ պօխամանիդ կապեցէք, ժամէ մը ճամբայ պիտի ելլէք . . . ։

Ու այն ատեն առնները կը հնչեն յուսահատութեան բոլոր ճիչերով, ու կը լուսաւորուին, յանկարծ եղերական, վերջին լուսավառումով մը։ Հայ մայրը, մինակ մնացած կը վազէ մէկ զաւկէն միւսին, մէկ սենեակէն միւսը, կը նայի չորս դին. ի՞նչ առնէ ի՞նչ ձգէ։ Կեանքի համար ամէն ինչ պէտքցու է, մինչ մահուան առջեւ ամէն ինչ աւելորդ կը թուի . . .

Այսպէս մէկիկ մէկիկ հաւաքուած՝ հարիւրէ չափ հայեր, պահականոցի մութ նկուղին մէջ գիրար ճանչնալու կ'աչխատին . . . Հոն նետուելէ առաջ անոնց վրայ - գլուխը խուզարկուած է, եւ կանխելու համար զինեալ դիմադրութիւն մը ամենուն վրայէն առնուած են մասխտ առչելիք զմեղիները !!! Առաւօտեան ժամը մէկին Ա. Պոլսոյ հայութեան այս ծաղիկը, երկ-երկու կարգի մտած, կը տարուի Փաչա Գարաւսը։ Հոս, ոսաիկ-կեդրոնին մէջ նոյն հարսանեկան խրախճանքը կը տիրէ «Գորտոնլու» ոսաիկ. գօմիսէրը, բազմած եռաթեւ աչառնակներով լուսաւորուած կանանչ սեղանի մ'առջեւ, իր չուրջի ոսաիկաններուն հրամաններ կ'արձակէ։ Մարդիկ որ քանի մը ժամ առաջ, ծանրաչուք «չորպաճը»ներ էին, թէմէննահներով դիմաւորուած վաճառականներ, կառավարական մարդոցներու անդամներ, հիմա, ամէն իրաւունքէ զրկուած, յանձնուած են մարդ կոչուելու անարժան այդ կոպիտ, ագէտ լեռնականին քմահաճոյքին։ Ան մեզմէ մի քանին կ'ապտակէ բոլորիս դրպաններու դրամը կ'առնէ ու մի քանի մանրուկ դրամներ վերադարձնելով, չնկատ հեգնանքով կ'աւելցնէ,

— Սոնկ ժամ վաղը տղոց սիմիր կը դնես . . . ։

Այս խայտառակ կաղապուտէն սեղանին վրայ գոյացած էր ոսկի, արծաթ և թուղթ դրամներու աշպին դեզ մը։ Արձանագրեցին մեր և մեր ընտանիքի անդամներուն անունները։ Հայր մը ըսաւ թէ Պուլկարիոյ մէջ ամուսնացած աղջիկ զաւակ մ'ունէր։

— Ես ի՞նչ ընեմ Պուլկարիոյ մէջ ամուսնացած քոյր աղջիկդ, բացագանչեց ակներեւ յուսահատութեամբ «գօրտոնլու» չորքստանին։ Մեզ հարցուցին՝ ո՞ւր, ի՞նչ կալուածներ ունէինք և ո՞ր դրամատան մէջ որքա՞ն դրամ։ Յուզիչ միամտութեամբ մը այս հարցումին մերինները ճշդրիտ պատասխաններ տուին, թէեւ յետագայ դէպքերը ցոյց տուին թէ ճշմարտութիւնը ծածկելն ալ բանի մը չի պիտի ծառայէր։

Առտուան ժամը երեքին ատեններդ վերջապէս մեզի դուրս հանեցին։ կառավարական խոշոր ու մութ բակը լեցուած էր հարիւրաւոր կառքերով, որոնց մէջ լուռ ու մունջ կծկուած մեր ընտանիքները սրտատրոփ անձկութեամբ մեզի կ'սպասէին։ Յուզիչ վայրկեան մ'եղաւ՝ երբ ամէն մարդ իրենները փնտռելու համար, բարձրաձայն ու սրտառուչ կանչերով ըսկսաւ հոս հոն վազվռտել, ու երբ ի վերջոյ յաջողեցանք զիրար գտնել, սրտերնիս քիչ մը հանդարտեցաւ. բայց անկէ վերջ ալ, աքսորի ճամբուն ամբողջ տեւողութեան կիներէն բաժնուելու այդ հաւանականութեան մտածումը ամէն վայրկեան մեզ պիտի տառապացնէր։

Զիաւոր ոսաիկաններու նայնքան խիստ որքան անօգուտ հսկողութեան տակ կառքերու անծայր չարանը ճամբայ ելաւ դէպի Պալա Էօքի, ուր հասնելնուս երկու մասի բաժնեցին կարաւանը. մէկ մասը քշեցին դէպ ի Պոլիս իսկ միւսը դէպ ի Մուրատլը։ Այս երկու խումբերը մահուան յորձանքին մէջ ցիրուցան ըլլալէ առաջ, անգամ մըն ալ պիտի միանային իրարու, չանի մ'օր վերջ, Գոնիայի դիծին վրայ։

Դէպ ի Մուրատլը գացող խումբը հոն անցուց աքսորականի իր առաջին գիշերը, պառկելով կիսաւարտ չէնքի մը մերկ տախտակներուն վրայ, որուն համար, մարդ գլուխ 5 ական գրուշ վճարուեցաւ, «պանդոկի վարձք»։ Յաջորդ առտու դէպ ի Ռոտոսթօ մեր ճամբան չարունակելու համար, գայմաքամը ազնուորէն եղան սայլեր տրամադրեց, մէն մի ընտանիքէն 3 ական մէճիտիէ գանձելով բոնի . . . Ռոտոսթօ հասնելնուս տեսանք թալանուած հայապատկան տուներու և

խանութներու տխուր պատկերը. հոն անցուցինք երկու դիչեր մեր պօղչաներու դէզերուն վրայ ինկած։ Իրիկուն մը Շիրխթը Խայրիէյի պզտիկ չոգենաւ մ'եկաւ. անոր մէջ լեցուցին մեզ, ինչպէս նաեւ Զօրլուի և Ռոտոսթոյի հայութեան վերջին բեկորները։ Շոգենաւը, մարած լոյսերով ճամբորդեց մինչեւ Իզմիթ. կը վախնար թշնամի ընդծովեաններու յարձակումէն։ Առտուան դէմ երբ Պոլսոյ ջուրերէն կ'անցնէինք, անքունութենէ այրող մեր աչքերը անհուն արտասուքեամբ դիտեցին այդ հրէշ քաղաքը, չարիքի այդ մահափիւռ կեդրոնը, որ հեղնօրէն հանդարտ ու նազկեն, կ'արթննար մշուշի բարակ ու ոսկեճաճանչ շղարշներու տակին։

Իզմիթ երկու օր մնացինք. հոս հայ թաղը ամբողջութեամբ հրկիզուած էր։ Դիչերեցինք կիսաւեր թափուր չէնքի մը մէջ, որ հայոց վարժարանն էր կարծեմ։

Ուժը օրուան մէջ արտահայտելի երեւոյթ մը առած էինք. Անքունութիւնը, դէշ սնունդը, ճամբու յոգնութիւնը, մանաւանդ ներքին լուռ զայրոյթն ու յուզումը ակօսած, այլափոխած էին մեր դէմքերը։ Կիները մէկ օրէն միւսը ծերացած կը թուէին. կսկծալի բան էր իրարու երես նայիլ։ Կ'զգայինք աղաը, մածուցիկ, մեր մարթին վրայ ու մեր ոսկորները կը ցաւէին բեռներ կրելէ ու չոր տախտակներու վրայ պառկելէ։ Կը սնանէինք ձիթապտուղով ու պանիրով. և տաք, հեղուկ կերակուրի մը մարմաջը անընդհատ կը չարչրկէր մեր ստամոքսը։ Գոնէ դիտնայինք միայն թէ քանի՞ օր պիտի տեւէր այս տառապանքը, դիտնայինք միայն թէ ո՞ւր կը տարուէինք, Թուրքերը մեր հարցումներուն խուսափողական պատասխաններ կուտային. «գուրուլըր եավրիսա եաշ sա եավար» ամբար խօսքը կը լսէինք միայն իրենց բերնէն, Հարցուփորձեցինք երկաթուղիի հայ պաշտօնեաները, անոնք ալեւոր մնացած էին աքսորէ ու մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին տարագիր հայութեան, իրը գաղտնի լրտեսներ Պոլսէն մինչեւ Բօզանթի։ Շատ բան տեսած էին անոնք և չատ բան դիտէին, բայց գոչացան միայն լսելով մեզի «Չանագ'ք Գոնիայէն անդին չ'երթալ...»։

Վերջապէս մեզի ալ դրին արկառի վակոններու մէջ ու քշեցին դէպ ի դժոխքի այդ անիծեալ դուռը։

Բայց դառնանք դարձեալ մեր քաղաքը, ուր մնացած հայութիւնը սոսկումով կ'սպասէ իր հերթին։

Թուրքը կը հանդարտեցնէ զանոնք

— Գացողը գնաց, մի' վախնաք, ձեզի համար բան չի կայ, կը յայտարարեն ոստիկանները չուկան չրջելով։

Ստո՛ր խաբեբայներ։ Ուրբաթ դիչեր, երկրորդ կարաւան մ'ևս ճամբայ կը հանուի։ Նախորդ դիչերուան բոլոր սրտակեղեք տեսարանները ճիշդ և ճիշդ կը կրկնուին, Քանի մը օրուան մէջ հայութեան երկու երրորդ մասը տարագրուած է։ Աքսորէն ազատուած՝ քաղաքին մէջ կը մնան միայն, երկու քահանաները, Ծխախոտի Ինչիլի, Հանրապետին Պարտուց, և պետական հաստատութեանց մի քանի պաշտօնեաները, օտարազգիներ, զինուորի ընտանիքներ, և չափազանց չքաւոր ծերեր։

Կ'անցնին չորս ամիսներ. ա՛լ հանդարտած կարծուող Զէքէրիայի կառավարիչը նոր ու անակնկալ պոռթկումով մ'ևս կ'ունենայ։ Փետր. 16, Վարդանանցի առտուն, դէպի Ռոտոսթօ կ'աքսորուին իրենց ընտանիքներով միասին հետեւեալ անձերը՝ տեղապահ Տ. Ա.բսէն քհյ., Առաջնորդարանի դիւանապետ Նշան Սարկաւագեան, Միքայէլ Թուրչուճեան, կարապետ Փորթուգալեան, Աւետիս Մօռալեան, Ղազարոս Ալեճանաքեան, Գէորգ Թէրզեան, Նալճը Յակոբ, հաճը Թագուոր Սարաֆեան, Լուիֆիկ Եարըմ Գարրուզ, Յակոբ Աւետիսեան և Գարթալլը եղբայրներ։

Ասոնք կը միացուին Ռոտոսթոյէն աքսորուող ուրիչ խումբի մը հետ, որոնց մէջ էին Տ. Խորէն քհյ. Ճամճեան և պատուելի Սարգիս Մանուկեան, ու ընդամէնը 126 հոգի մավուներ մը մէջ դրուելով ճամբայ կը հանուին դէպի Իզմիթ։ Երէյլիի բացերը սոսկալի փոթորիկ մը կը ծագի որուն պատճառով նաւաձիգ խմբէմպօթը պարանը խզելով կը հեռանայ, իր բաղդին ձգելով մավուներ, որ ռոտոսթոցիներու դերմարդկային ճիգերուն չնորհիւ միայն կ'ազատի ընկղմելէ, բայց, վերջը, հովի պակասէն, ամբողջ չաբաթ մը աստանդական կ'ըլլայ բաց ծովուն վրայ. Մէջի ժողովուրդը մերձակայ ցամաքի գիւղերէն մեծ դժուարութեամբ հաց և ջուր կը ճարէ, այս առթիւ նչաւակ ըլլալով ընկերացող երկու ժանտահտաներու անխնայ կեղեքումին։ Այս ղրկանքներուն չի կարենալով տոկալ առաջնորդարանի վաղեմի դիւանապետ Նշան էֆ. Սարկաւագեան կը վախճանի, և այս մեռելը իր մէջ՝ այդ ծփուն բանտը կը քշուի դէպի Պոլսոյ ջուրերը։ Գատրգիւղի

առջևէն, լուր կը խրկեն հայոց եկեղեցին ուրկից ժամկոչ մը կուգայ ու դագաղի մէջ դնելով կը վերցնէ վախճանեալին մարմինը։ Պատրիարքարանը կ'իմանայ եղելութիւնը, և իսկոյն առաջ ուտեստեղէն կը փութացնէ այս դժբաղդներուն։ Պատուելի Մանուկեան իր կողմէն հնարքով մը երկտող մը կը հասցնէ ազգապետարան, խնդրելով դարման մը իրենց խղճալի վիճակին։ Ազգապետարանէն կը դիմեն ամերիկեան դեսպան Մօրկընթաուի, որ կ'երթայ Թալէաթին քով

— Մեղ ապահովցուցիք կ'ըսէ թէ աքսորները դադրած են ամէն կողմ. ի՞նչ է հապա Ռոտոսթոյէն կատարուող այս նոր աքսորը։

Թալէաթ երդում կ'ընէ թէ տեղեկութիւն չունի եղածէն ու որովհետեւ մավուններ ճամբայ ելած էր դէպի Իզմիթ, անմիջապէս կը հեռագրէ հոն որ հայ աքսորականները վերադարձուին իրենց տեղերը։

Իզմիթի կառավարիչը, անտեղեակ մավուններուն խնդրոյն, կը կարծէ թէ ընդհանուր ներում չնորհուած է հայ աքսորականներուն, ու այդ իմաստով յայտարարութիւն ընել կուտայ քաղաքին մէջ։ Մինչեւ այն ատեն հոն ծածուկ ապրող ռոտոսթոյի ընտանիքներ այս ուրախալի լուրը իմանալով երեւան կ'ելլեն։ Ոստիկանութիւնը զանոնք ամէնը մէկ չոգենաւ մը կը դնէ ու կը վերադարձնէ իրենց քաղաքը։ Անոնք ճամբան կը դիմաւորեն մավուններ, որ նոր կը հասնէր Իզմիթ։ կառավարիչը երբ կը տեսնէ այդ նոր հասնող աքսորականները, կը հասկնայ թէ Թալէաթին հրամանը անոնց մասին էր և առանց ցամաք հանել տալու եղածին պէս զանոնք կը վերադարձնէ Ռոտոսթո, ուր վար կը դրուին անոնք մինչեւ պատերազմին վերջը, մօտ երկու քառորդ տարի։

ԹԱԼԼՆԸ

Մեզ աքսորելով ժէօն-Թուրքերը մեզի վրէժխնդրական վայրագ կերպ մը չէ որ կը դոհացնէին, կողոպուտը իրենց գլխաւոր նպատակն էր։

Աւելորդ է ըսել թէ աքսորի դիչերուան յաջորդ օրն իսկ մեր տուներուն, խանութներուն կնքուեցան ու նշանագրուեցան կարգաթիւով ու «Իմվալը Մէթրուքէ»ի այդ գեանին սակը անցնելիք երկու սկզբնատառերով, որմէ վերջ, իրրեւ

թէ պետական օրինական հսկողութեան սակ, զանոնք մէկիկ մէկիկ բանալով մէջի ապրանքներն ու գոյքերը սկսան թալանել։ Դրամարկղները բանալու համար մասնաւորապէս վարդրած էին դարբին յայտնի վարպետ Մկրտիչ Պարագոչը։ Ալ անկէ վերջ ամէն օր ձիւնական ու խայտառակ տեսարաններու, խանութներու առջեւ կը հաւաքէր աւարառուներու ամբոխը։ Սաւան մը 10 փարա, մուշտակ մը 20 փարա, ժամաքս չվճարուած մը 30 փարա։ Այսպէս, ինչ որ հայութիւնը ունէր իր տան անկիւններուն, դարակներու խորը կուտակուած թանկարժէք իրեր կամ հնօրեայ յիշատակներ, ինչ որ հայ օրիորդը համբերատար աշխատանքով ու վարդագոյն յոյսերով լեցուցած դիզած էր իր օժիտի սնտուկին մէջ, այդ բոլորը հիմա կ'ուրախացնէին լկտի ամբոխը, զոր կառավարութիւնը, այս ձեւով, իր գործած ոճրին մեղսակից կը դարձնէր։

Ու կը պատահէր որ բացուող խոհանոցի մը, սենեակի մը դռնէն տան կատուն, անօթութեան մլաւիւններով դուրս կը գար, յուսալով իր տէրերը գտնել, և այս անզգամ դիակապուտներու դէմքերը խորունկ խղճացումի և խանդաղատանքի արտայայտութիւն մը կ'առնէին, անօթի մնացող կատուին տեսքը կը յուզէր զիրենք. ու կը լսուէին զգայնիկ բացագանչութիւններ.

— վա՛խ վա՛խ ... խեղճ անասունիկը, անօթի ու ծարաւ թողուած է...։

Որքա՜ն բուռն սիրտ, յարգալիր է թուրքը կեանքերու հանդէպ, բաւ է որ այդ կեանքը մարդէակինը չըլլայ...

ՓԱԽՈՒՍՏ ԴԺՈՒԽՔԸ

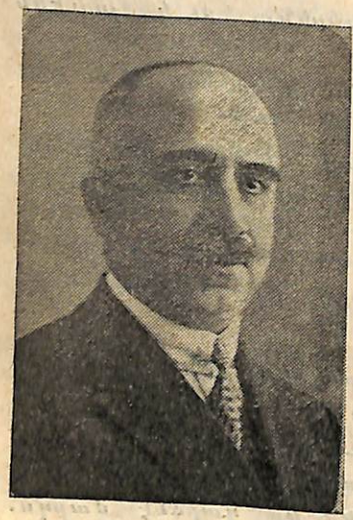
Աւելորդ է ըսել թէ աքսորներէն վերջ քաղաքին մէջ մնացող սակաւաթիւ հայութեան համար ստեղուած էր ամէնօրեայ երկիւղներու և ստորնացումներու դժնդակ վիճակ մը որ չատ վար չէր մնար թերեւս բուն իսկ աքսորէն։ Ու ոտվշտահետ յուսահատութիւնը չանվհերը կը դարձնէ մարդս, չատեր փախուստի մէջ փնտռեցին իրենց փրկութիւնը։

Փրկութեան մեկ դուռը Պուլկարիան էր, այնքա՜ն մօտիկ, ու, — հակառակ թուրքին հետ կնքած իր գինակցութեան — այնքա՜ն բարեացակամ հայերուն հանդէպ, և պուլ-

կար հիւպատոսարանն էր, որ կը զանուէր հայոց թաղին ճիշդ կեդրոնը։

Առաջին անգամ հիւպատոսարանին դուռը զարնողը եղաւ քոյրս Վասիլիկ։ Ա.քսորին առաջին դիչերը, երբ մեր տան դուռը զարկին, անիկա եռեւի կոզմէն, պարտէզին պատին տանդուխ դնելով, հոնկէ վար ցատկեց, և հակառակ ոստիկաններու չզթային, կրցաւ ապաստանիլ պուլկարական դեսպանատուն։ Ցաջորդ օրուընէ սկսած, բաւական թիւով հայեր այլ թէ կին, որոնք անմիջական վտանգի տակ կ'զգային ինքզինքնին, նոյնը ըրին։

Բարեբաղդութիւն մըն էր որ այդ տարին հիւպատոսարանին գլուխը կը զանուէր Կուրքօ Սէրաֆիմօֆի պէս հայասէր ու ազնուահոգի մարդ մը։ Իր պաշտօնական դիրքին ներած չափով ան իր կարելին ըրաւ հայերուս համար, ինչը և իր ազնիւ տիկինն էին որ իրենց տունը վտանգ ըրած, կառքի մէջ դիչերանց սահմանէն փախցուցին հիւպատոսարան ապաստանած հայուհիները, ինչպէս վերջէն հիւպատոսարանի մարդերը պիտի փախցնէին ազամարդիկը անոնց պուլկար զինուորի տարազ հագցնելով։

ԿՈՒՐՔՕ ՍԷՐԱՖԻՄՕՖ ծնած է Գլզաղլըկի մէջ 1878 ին։ Մինչեւ 1896 տարին ուսած է Պոլսոյ Ռոպէրթ գոլէժի մէջ, որէ վերջ աւարտած է Ա.ճվերսի բարձրագոյն առեւտրական ակադեմ. նաև, 1914ին կը ճեռնակուի Ա. Պոլսոյ բնդհ. հիւպատոս, զոր կը վարէ մինչեւ 1916 տարուան կէսը, որ ատեն թուրք կառավարութեան պնդումին վրայ, կը հեռացուի, հալածական հայերու համ. դէպ իր ցոյց տուած պաշտպանութեան համար։ Ա.ճկէ վերջ եղած է Սոպրանիէի պատգամաւոր, մինչեւ 1919 ին սկիզբը։ Ներկայիս Գլզաղլըկի բաղաքապետն է։

Ինձի ուղղած գրութեան մըմէջ ան ցաւ կը յայտնէ թէ, ներկայիս գրաւած իր պաշտօնին բերումով, չի կրնար իր յիշատակները տալ այնպէս ինչպէս դէպքերու մասին որոնց ականատես եղած է։ Ան իր ողջունները կ'ուղարկէ Ա. Պոլսոյ տարագիր հայութեան, ինչպէս և իր սրտագին մաղթանքները լաւագոյն ապագայի մը մասին։

Երբ Սէրաֆիմօֆ և իր մարդիկը, վեհանձն ժեսթով Պուլկարիոյ պաշտպանութեան ու համակրութեան ապացոյցը տուին, մէկէ աւելի հայեր — ու ասոնց մեծ մասը կիներ էին — չ'ընկրկեցան դիմելու փախուստի կոզմնակի և ամենավտանգաւոր միջոցներու, յանձնուելով անծանօթ առաջնորդներու, անցնելով գետերէ, պահպանելով խրճիթներու և դաշտերու փոսերուն մէջ, սողոսկելով դիչերանց տներու և մացառներու մէջէն, մինչեւ որ ճեղքեն թուրք պահակներու դիծը և երեսնին խաչականքելով ու «խրխրթիանին, արմէնէ՛ց» պոռալով, յանձնուին պուլկարական առաջին զինուորին։ Ահա անունները, մէկ կամ մէկ ձեւով դժոխք-քաղաքէն այդ փախուստներուն.- Կարապետ Մեքթուպճեան, Կարապետ Պարոնեան, Պօղոս Մերամերճեան, Խաչիկ Խաչերեան, Պարոնիկ Պարոնեան, Բարսեղ Նազարեան, բոլորն ալ իրենց կիներով և երախաներով։ Թագուհ Դուլգուճեան, տիկին Սանդուկ Ա. դասեան, օր. Վարդիկ Մօռալեան, օր. Մ. Մինզիլճեան և ուրիչներ. ինչպէս նաև բազմաթիւ զինուորներ՝ տեղացի և ոչ տեղացի առհէ թապուրիի չարքերէն։

ԳՈՆԻ ԽՍԼԱՄԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երբորդ աքսորէն վերջ քաղաք մնացած ու կառաբեալ աչ ու սարսափի մատնուած հայերէն բաւական հոգիներ, այլ թէ կին, օր մը կառավարատուն կը կանչուին ուր մասնաւոր յանձնախումբ մ'իրենց կը յայտնէ թէ եթէ կ'ուզէին տակէ վերջ հանդիստ ու ապահով ապրիլ պէտք է ընդունէին իսլամական կրօնքը։ Ո՛վ պիտի յամարձակէր դէմ երթալու բարբարոսներու այս նոր քմահաճոյքին։ Այդպիսի ընդդիմութիւն մը արդէն անիմաստ ու փանջունիական պիտի ըլլար։ Թուրքերը հայերուն լռութիւնը հաւանութեան նշան մեկնելով անմիջապէս խօսքէն գործի կ'անցնին։ Հօտա մը տեղւոյն վրայ անոնց թրքական աղօթք մը կը սորվեցնէ յա իլահի իլլ ալլահ հշհեատու հննհ մուհամմեհեհն ռհսուլ ուլլահ ըսելէն. ու մխիթարոյն տեսն պատուիրելով անոնց օրը հինգ անգամ ապտեսք առնել ու չի թերանալ ուրբաթու աղօթքին ներկայ ըլլալու։ Ցետոյ անուանափոխութեան գործողութիւն կատարուե-

ջով, իւրաքանչիւրին, թրքական անուններով նուիրեալ թուղթեր կը տրուին։ Կինեբէն ամանք չարշաֆ կը հագնին և պայրամի շնորհաւորութիւններ կը փոխանակեն։

Ու որովհետեւ թուրքը լրջութեամբ կը խաղար այս կատակերգութիւնը, կարդը կուգայ Տէր Մեսրոպ քհյ. Անտոնեանին։ Անոր կը խոստանան, թրքանալու պարագային, առաջին կարգի հօճայութեան պաշտօն տալ։ Տէր Մեսրոպ քհյ., բնիկ պարտիզակցի ու յեղափոխական սկզբունքներու տէր մարդ, անվեհեր վճռակամութեամբ կը մերժէ հրաժարիլ որքան իր օգնէն նոյնքան և իր հաւատքէն։ Այս մերժումին վրայ, ան կը բանտարկուի ոստիկանական չէնգիին մէջ.. Օրեր չարունակ ճնշում կը բանեցնի իր վրայ, բայց հակառակ այդ բոլորին, արժանաւոր կղերականը անյողդող կը մնայ իր մերժումին մէջ։

Ձիշդ այդ օրերուն քաղաք կուգայ զերման զօրավար Մաքէնզէնը։ Կերման կրօնաւորուհիները, որ քաղաքին մէջ մասնաւոր վարժարան մ'ունէին և ուր քանի մը հայ աղջիկներ ապաստանած էին, անոր կը տեղեկացնեն կատարուող այս նորաձեւ հալածանքը։ Զօրավարը, անչուշտ աւելի պաշտպանելու համար քրիստոնէութիւնը քան բուն իսկ հայութիւնը, ուղղակի կ'երթայ կառավարատուն, և սպառնական ձօնով կը պահանջէ որ խլամացած հայերը վերադարձուին իրենց կրօնքին։

Թուրքերը մուկ կտրած, իսկոյն կը կանչեն հայերը ու «ձեր թրքութիւնը ընդունելի չէ» ըսելէն կ'առնեն անոնց ձեռքէն նոր նուիրեալ թուղթերը ու վերստին կը դարձնեն հինները...։

Այսպէս կը վերջանայ այս կատակերգութիւնը որ մէկայն 10 օրի չափ տեւած էր։

ԿԱՏՈՂԻԿ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՎԻՃԱԿ

Մինչ քաղաքին հայ մնացորդներուն կեանքը այս տխուր պատկերը կը ներկայացնէր, անդին, բուն իսկ զանգուածը տարտղնութեան մէջ ու անվերջ ճամբաներէն կը քալէր դէպ ի չյուսառութիւն ու մահ։

Բնական է, հոս ալ դժբաղդութիւնը իր ստիճանաւորումը պիտի ունենար։ Առաջին և երկրորդ կարաւանի ա-

տրուածներէն ամանք, չնորհիւ մայրաքաղաքի ծանօթներու և ազգականներու դիմումներուն դեռ կէս ճամբէն վերադարձան Պոլիս (1)։ Մի քանի հոգի Ռոնիայի մէջ պահուըտեցան (2)։ Ուրիշներ Բօզանթի-Պիլէմէտիքի մէջ վար դրուեցան, աշխատցուելու համար իբրեւ պաշտօնեայ զերմանացիներուն կողմէ բացուող փապուղիին չինուելիան մէջ (3)։ Մի քանիներ նոյն պաշտօնով մնացին Ատանայի և Հալէպի մէջտեղ՝ Եարպաչիի մէջ (4)։ Բաւական ստուար խումբ մը պիտի յաջողէր Հալէպի Պապին մէջ ինքզինքին արհեստաւոր ցոյց տալով անցնիլ դէպ ի Դամասկոս, ճեմալ փաչայի այդ կիսանկախ Արաբիստանը, ուր զէշ աղէկ պիտի անցնէր պատերազմին երեք տարիները (5)։

Ամենաողբալի վախճանը վերապահուած էր անոնց որ ճամբաներու ճիւղաւորման այդ անիծեալ կէտին՝ Պապի մէջ, խուսափումի միջոց մը չի կարենալով խորհիլ, կը քշուին դէպ ի արիւնանորկ Եփրատը, և Միւսէպինի, Բաքքայի, Համմամի եւ Տէր Զօրի կիզիչ ճամբաներուն վրայ հալածական՝ կ'ապրին, փրկարար մահէն առաջ, աչառի հոգեվարք մը, ճչմարիտ մարտիրոսացում մը, դանդա՛ղ, երկա՛ր ու

---

1) *Յակոբոս Առաքելեան, Կարապետ Անանեան, Լեւոն Մերաւէթեան, Հայկ, Ստեփ. եւ Արմենակ Բիւրճեան։*

2) *Օննիկ Կ. Ալթունեան, Յակոբ Արապեան, Ալիխան Սարաֆեան։*

3) *Գրիգոր Զաքրեան, Կար. եւ Գաբր. Փափազեան, եւ Թորոս Աւետիսեան։*

4) *Արմենակ Էմմէրեան, Անանիկ եւ Ներսես Փափազեան, Ստեփան Զրնկրտսեան։*

5) *Դազազեան եղբարք՝ Գառնիկ, Յակոբ եւ Մարտիկ, Կար. Թուրշումեան, Գեորգ Փափազեան, Ստեփան Եազըճեան, Կար. եւ Միք. Բերսքեմեան, Եղիա Եազըճեան, Կիւլիւզար Սահակեան, Մկրտիչ եւ Լուբվիկ Սահակեան, Յակոբ Փիլիճեան, Շընորհիք Աւետիսեան, Յար. Բեօհրիւզեան, Օննիկ Փանոսեան, Սերոբէ Արքիկ, Պօղոս Ազիզեան, Տիգրան Պօյաճեան, Միք. Թազորեան, Տիգրան Էմմէրեան, Ս. Եաղուպեան, Թադէոս Մօռայեան, Մկրտիչ Մեսրոպեան բոլորն ալ ընտանիքով եւ ուրիշներ։*

բազմաչարչար, եւ ամէն անոնք որ չեն գոներ այդ մահուան փրկութիւնը, կ'իյնան կատարածներու համազարկէն։

Ինչպէ՞ս մոռնալ բոլոր այդ նահատակները, մեր անցեալին հետ խառնուած բոլոր այդ սիրելի կեանքերը, որոնց յիշատակը, քան տարիներ վերջ, կ'արիւնեն մեր սիրտը, չի դադրուղ վէրքերու պէս։ Որքան տարի որ կ'ապրինք ու կ'զգանք, անոնց սուգը պիտի տրամեցնէ մեզ եւ պիտի աւէ մեզմէ ալ վերջ, որովհետեւ այն զարհուրելի ողբերգութիւնը ուր անոնք կորան, սերունդէ սերունդ պիտի պատմուի որպէս խորհրդանիշը թրքական բարբարոսութեան եւ որպէս նմոյշ այն Չարիքին որ երբէք մարդը մարդուս հասցուցած ըլլայ։

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԱՐԸ

1918 հոկտ. 30ի Մուդնոսի զինադադարով անձնատուր եղող Թուրքիան, ուզած-չուզած, ներում կը շնորհէր հայ տարագիրներուն։

Ադրիանապոլսեցիք, նոյն տարուոյ ձմեռը եւ գարնան հեռվեհետ կը վերադառնան իրենց տեղը, իսկոյն կը տիրանան իրենց անշարժ կալուածներուն եւ ամանք ալ կը յաջողին ետ առնելու թուրքերու ձեռքէն իրենց զոյքերուն կամ ապրանքներուն մնացորդները։ Նոր կառավարութիւնը, իթթիլաֆական, գոնէ առ երեսս մեզի հետ էր, մինչ որ քաղաքը իտալացիներու զինուորական գրաւումին տակ ըլլալով, այս պարագան կ'ազդէր բնական է թուրքերու վարմունքին վրայ։

Կառավարութիւնը աքսորուած հայուն կը վճարէ «լքեալ գոյք»երու վաճառումէն կամ կալուածավարձքերէ գոյացած գումարները։ Բայց այս հատուցումը այնքան ողորմելի է բաղդատմամբ իրական կորուստներու, որ ամանք կը մերժեն ընդունիլ զայն։

1920 Յունուարին յոյները, որ նախապէս եկած հաստատուած էին Արեւմտեան Թրակիոյ մէջ մինչեւ Գարադաղ, ու հոն վերջ տուած էին ֆրանսացի ժեներալ Շարփիի ժամանակաւոր իշխանութեան, կ'անցնին Մարիցան ու կը գրաւեն

բուն քաղաքը, ինչպէս եւ ամբողջ Արեւելեան Թրակիան մինչեւ Զաթալճա, դիւրութեամբ խորտակելով Թրակիոյ միլիճիներու պատ ճակէը Թայեարին դիմադրութիւնը, որ աւելի ձեւական էր քան թէ իրական։

Հայութիւնը կը կարծէ թէ ա՛լ թեւակոխած է ազատութեան եւ ապահովութեան տեւական շրջանի մը։ Շատ չանցած, զօրավար Մօնֆէրանթօսի կողմէ հայ երիտասարդներու բռնի զինուորագրումը, որու դէմ մեր կատարած բոլոր դիմումներն ու բողոքները ապարդիւն կը մնան, կը բերէ առաջին յուսախաբութիւնը։ Այդ թուականին Վէնիզէլոս ինկած էր եւ Կոստանդին վերադարձած ու տիրացած իր գահին։ Անկէ վերջ ձախորդ դէպքերու դադափիժում մըն է կ'սկսի։ Տրամին կ'իյնայ ու վերջը՝ ներքին փոխառութեան անունով կը կիսուի, Սադարիայի վրայ Կոստանդինի մեծ յարձակողականը կը ձախողի, քէմալական չարժումը ուժովցած՝ չնորհիւ «անհամաձայն» համաձայնականներու դաւերուն ու մրցակցութեան հետզհետէ յանդուգն ու անզիջող կը դառնայ, յոյն բանակը ին էօնիին առջեւ ի վերջոյ կը կրէ մեծ պարտութիւն մը, կը քայքայուի ու կ'սոխպուի խուճապային փախուստով թողուլ Փոքր Ասիան, իր հետ քշելով նաեւ հայ եւ յոյն բնակչութիւնը։ Այս դէպքերն են որ կը յանգին Մուտանիոյ ամօթալի զինադադարին, որ պիտի նուիրագործուէր տարի մը վերջ Լոզանի աւելի ամօթալի դաշնագրով։

1922 տարուան սեպտեմբերի օրերուն Ա. Պոլսոյ հայութիւնը կը տեսնէ դէպ ի Պուլկարիա փախող Փոքր Ասիոյ հայերուն խուճապն ու խեղճութիւնը ու իր կարելին կ'ընէ անոնց օգնելու։ Բայց ամիս մը չանցած կարգը իրեն պիտի գար, քանի որ թուրքերու պնդումին վրայ յոյները կ'սոխպուէին պարպելու Արեւելեան Թրակիան մինչեւ Մարիցա գետը (1)։

---

1) Այս պարտադրուած որ կը յիշեցնէ ժողովուրդներու զանգուածային տեղափոխութեանց պատմական շարժումները, տեղի ունեցաւ շաբաթուան ընթացքին Ս. Պոլսոյ վրայով, 200 հազարէ աւելի գիւղացիութիւն իրենց անհատական ապրուստով ու արջառներու հօտերով անցան Էսիրնէ-Գարադաղ պողոտային որ ծածկուեցաւ կիսմիկր հատուածաւ աղբի խառնով։ Յունական գումարտակ մը, որ վերջին տարի մը դեռ պիտի մնար Գարադաղի մէջ, պաշտօն ունէր հսկելու պարտադրման այս գործողութեան վրայ։

Հայերը. ձգելով անդամ մ'ալ տուն ու տեղ կ'անցնին մեծ մասով Գարաղաճ, որ կը կարծուէր թէ յոյն սիրապետութեան տակ պիտի մնար. Տարի մը վերջ, Լօզանի դաշնագրի սահմանադրութեանց ընթացքին Վենիզելոս այս արուարձանն ալ կուտայ Թուրքերուն, ինչ որ չատ ծանր հարուած մը կ'րլլայ ազգիանապոլսեցիներուն։ Անդամ մ'ալ անոնք կ'աւերեն տուն ու տեղ, կը ժողվեն իրենց կապոյտները ու կը թողուն իրենց ծննդավայրը։ Մեծ մասը կ'անցնի Յունաստան (Նէա Օրէսթիա, Տիմօթէքա, Տէաէ-Աղաճ, Կիւմիւլճինա, Քսանթի և Սելանիկ) իսկ միւս մասը՝ Պուլկարիա (գլխաւորաբար Փիլիպէ և Սօֆիա)։ Քանի մը տասնեակ ազգիանապոլսեցիներ կը հաստատուին Բարիզի մէջ։

Աչքի առնելով ամէն վտանգ քաղաքին մէջ կը մնան 127 հայեր. մեծ մասով ծերեր որոնցմէ այսօր մնացած են միայն 57 հոգի։

Անոնք ոչ եկեղեցի ունին, ոչ քահանայ, ոչ ալ դպրոց։ Բէմալական կառավարութիւնը, դրաւած է և իր պէտքերուն կը գործածէ ազգապատկան բոլոր կալուածները։ Ս. Կարապետ եկեղեցին փլցուած է։ Առաջնորդարանը խաղարանի վերածուած, և Ս. Թորոս եկեղեցին սինեմայի։

Գալով բացակայ հայերու կալուածներուն անոնք ուղղակի ծախուած են թուրքերու և հրեաներու, փոխարժէքը ուրիշ տարուան մէջ վճարուելու պայմանով։

***

Ահա այսպէս՝ յոխորտացող Անարդարութիւնը, քալելերուած միջազգային իշխանութեան անզգամութենէն, վերջ տուաւ երեք հարիւր տարուան հարստահարութեան մը դարաւոր մը դոյութեան։

Բայց պատմութիւնը վերջակէտ չունի ու քաղաքական անակնկալ դէպք մը թերեւս կրնայ մէկ տարիէն միւսը, նորէն մեզ տէր դարձնել յափշտակուած մեր իրաւունքներուն։

Վ. Ե Ր Զ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա. ՊՈԼՍՈՑ ԱԽԵՏԱՐԱՆԸ.— Այս անունով ծանօթ է դրչագիր պատկերազարդ Աւետարան մը որ Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքի ձեռագիրներու հաւաքածոյին թանկագին կտորներէն մին է։ Գրել տրուած է Ա. Պոլսոյ մէջ Յովհաննէս Պրոքսիմոսի կողմէ և կը կրէ 1007 թուականը։ Այս հատորը ցոյց կուտայ թէ դեռ բիւզանդական կայսրերու օրով Ա. Պոլսոյ մէջ կար կորիզ մը հայ համայնքի։

ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՄՈՌԱՅՈՒՄՆԵՐ

Էջ 95.- Փիչէթ՝ խաչական հիւպատոսին քարտուղարին անունն էր և ոչ թէ հիւպատոսին որ կը կոչուէր Սալէրնօ Մէէլէ։

Էջ 96.- 4-րդ և 11 րդ տողերուն մէջ «մաքինաճը» պարոյր և «ընկեր» Գալուստ, որոնք երկուքն ալ բնիկ ազգիանապոլսեցիներ են, սխալմամբ յիշուած են իբր մալկացի և խալխիացի։

Գրքոյս 98 րդ էջին մէջ արհեստաւորներու և պաշտօնեաներու թուումին մէջ մոռցուած են յիշատակուելու հետեւեալները։

Կրօն Զաքրեան, ոսկերիչ, Պարոյր Սարգիսեան թղթավաճառ-նկարիչ, (երկուքն ալ ներկայիս հաստատուած են Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ)։ Ցարութիւն Սարկաւագեան ճամբաներու ֆրանսական ընկերութեան պաշտօնեայ (ներկայիս կ'ապրի Նազլական՝ Մարօք)։

ՕՏԱՐԱՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒ Ա.ԲՍՈՐԸ

Պատերազմի ընթացքին, իբրեւ թշնամի տէրութեանց հպատակներ կ'աքսորուին հետեւեալ ազգիանապոլսեցիներ, իրենց ընտանիքներով։

Կարապետ Ծատուրօֆ, ռուսահպատակ, Անաստասուհի Խորը։ Երկու Գրիգոր Գայմաքեան ընտանիքները՝ Հայրապօլ։

Ձի մոռնանք արձանագրելու ուրիշ մանակի աքսոր մ'ալ որ տեղի ունեցաւ, այս անգամ «քարեկամ» յոյներուն կողմէ, 1922 թուականին, Գարաղաճէն և որուն անմոռ զոհերը եղան Գառնիկ Գազազեան, Կար.Թուրլուճեան և Միք. Քէրէսթէճեան։

ՃՇՏՈՒՄ.— Էջ 16 տող 5 րդ Պեսարապիա պէտք է ըլլայ Թրանսիլվանիա։

ՅԱՆԿ

Ա.ՔՍՈՐԻ ՄԻՋ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒՈՂ ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼՍԵՑԻ ՀԱՅԵՐՈՒ

ՏԷՐ ՋՕՐԻ ՁԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ ԻՆԿՈՂՆԵՐ

ԸՆԾԱՆԻԲՆԵՐ՝ Գրիգոր Մենգիլճեան, մաս. Աբթին Աղասեան, Մեհրան և Աղասի Աղասեան, Գէորգ Խաչերեան, Թէլէկրաֆը Մուրատ, Ժամագործ Յովակիմ, մաս. Պետրոս և Յակոբ Մերամեթճեան, Օննիկ Սիմոնեան, Կահագործ Խորէն, Կար. Փափազեան, Մուխթար Յով. Մկրեան, Տիւնեա կիւղէլի Արտաշ։

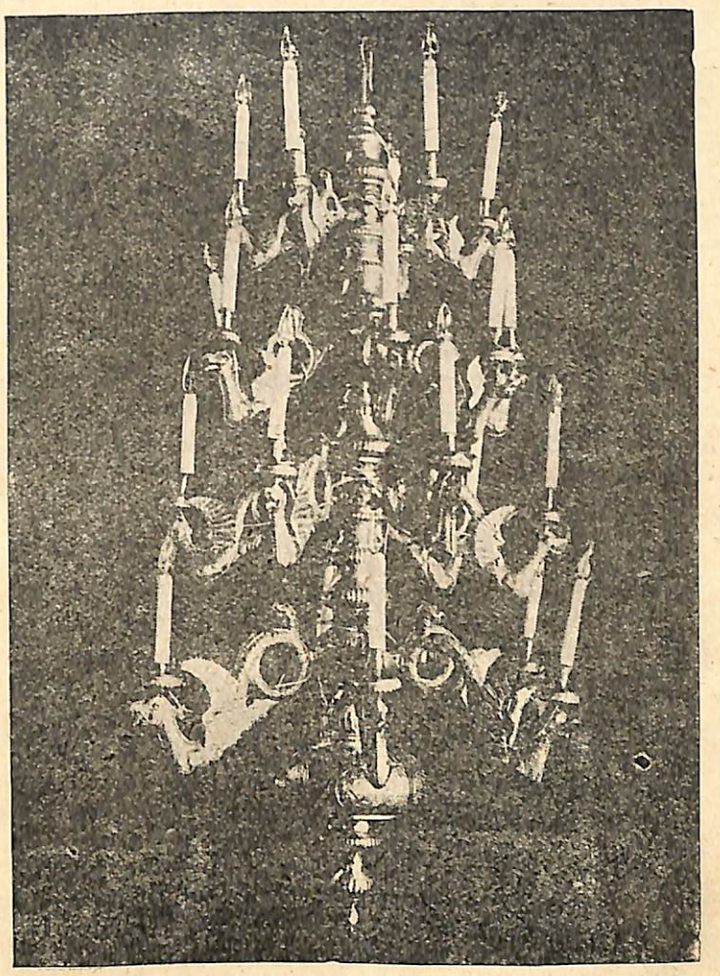
Մաս Վերոնեայ Աւետիսեան, Դղրձ Ռուբէնի կինն ու որդին Գասպար, Յարութին Պետրոս, Երկրգծ. մաս. Յակոբին կինը, Եղբարք Խաչիկ, Յովսէփ և Քերովբէ Բարակէօղեան ու քոյրերնին, Աբթին Փափուչճեան և քոյրը, Թաղար Փափազեան, Թահսիլտար Գէորգ հճը Օվանէս, Ֆլօրիկ Խաչիկ Փասարմաճեան, Տէօրմէճի Մկրտիչ Գասպարեան աղջիկը ու փեսան, Տիգրան Եաղուպեան, Վարդան Վարդազարմեան, Պետրոս Սարաֆեան, Գէորգ Աբրահամեան։

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՄԻՋ ԵՒ ՁԱՄԲԱՆԵՐԸ

Յակոբ և Մարիկ Գազազեան, Սահփ. Եազըճեան և երկու աղջիկները, Մխաք Եազըճեան երկաթագործ, Տիկ. Էլիզա Մօռալեան, Իսքէնճի Կարապետ Գուլումճեան, Պօղոս Ազիզեան և մայրը, Մխաք Միքայէլեան ընտանիքով բացի մէկ աղջիկէն, Յով. Խաչերեան, Այր և կին Սրապ Սրապեան, Կիւլիւզար Թադ. Փիլիճեան, Ց. Պապիկեան, Ժամագործ Միքայէլ Թաշուրեան, Հայկաշոտ Մէջիկեան, Սեպուհ Սարաֆեան, Ոսկերիչ Աբթին Մարտարեան, Յովսէփ Չաքըրեան, Եղբ. Պօղ. Պետ. Փափազեան, Մկրտիչ Պալճեան ընտանիքով, Մկրտիչ Սահակեան, Կարապետ Խօրասանճեան, Պօղոս Միքայէլեան, Պօղոս Բանթիկեան, Օննիկ Փանոսեան, Դեղագործ Յակոբ Համբարձումեան, Եփրեմ Ռուսճուքլեան, Գէորգ Իմէրեան, Խաչիկ Խօրասանճեան։

ՌՈՏՈՄԹՈՑԻ ՄԻՋ

Միքայէլ Թուրշուճեան, Իժէնի Դերձակեան, Գարթալլը եղբայրներ, Նշան Սարկաւագեան։

ԱՐԾԱԹԵԱՑ ՄԵԾ ՋԱՀԸ

Ցիշատակ՝ բրնկեանցի Յոհաննց հանգուցեալ սարաֆ վհս. Յովհաննէսի կողակից Եւային, Ռ. Մ. Ծ. Դ. (=1795)։

Ծան. Կը պահուի, իբրեւ աւանդ, Փիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ Ա. Պոլսոյ եկեղեցական ուրիշ արքանօքներու եւ գոյքերու հետ։ Մանրամասն ցուցակագրութիւնը այսգոյներուն կատարուած է տիար Ածանիկ Էմմէրեանի կողմէ (ներկայիս ի Հալէպ) ու գտ գրոյկով տպուած «Արշակունեաց» հայրենակց. միութեան ծրագիր կանոնագրութեան - տպ. Արամս Սոճյան 1928։

1842
1843

p 12

ÉTOFFES D'ALEP

Siège social 158, Rue de Rivoli

AUGMENTATION DE CAPITAL

10.000.000 à 36.000.000 de FRANCS FRANÇAIS

AVEC ACTIONNAIRES

Émission de 40.000 actions O nouvelles

au capital nominal de 1.000 francs 500 chacune